ชีวิวัฒน์เที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๗

พระนิพนธ์

สมเด็จเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์
กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

915.93
ภ433ชจ

ป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

คุณแจ่ม ยงใจยุทธ

ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๑๑

#3418

14394

ชีวิวัฒน์เที่ยวที่ต่าง ๆ ภาค ๗

พระนิพนธ์

สมเด็จเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์
กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

คุณแจ่ม ยงใจยุทธ

ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๑๑

ชีวิวัฒน์

เที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๗

พิมพ์ครั้งแรก	ในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลปัญญาสมวาร พระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช	พ.ศ. ๒๔๗๑
พิมพ์ครั้งที่สอง	องค์การค้าของคุรุสภา พิมพ์จำหน่าย	พ.ศ. ๒๕๐๔
พิมพ์ครั้งที่สาม	ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร้อยเอกพิพัฒน์ พิพัฒน์สรการ (เท้ง พัฒนศิริ)	พ.ศ. ๒๕๑๐
พิมพ์ครั้งที่สี่ (๑๐๐๐ เล่ม)	ในงานฌาปนกิจศพ นางสาวแจ่ม ยงใจยุทธ	พ.ศ. ๒๕๑๑

เลขหมู่ 915.93 ภ433ชจ

เลขทะเบียน 014394

7781

คำนำ

ในงานฌาปนกิจศพ นางสาวแจ่ม ยงใจยุทธ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส กำหนดงานวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๑๑ พลโท พระยาศัลวิธานนิเทศ ผู้แทนพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงรำไพประภา ได้มาติดต่อกรมศิลปากรขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเรื่องชีวิวัฒน์ เที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๗ พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้พิมพ์ได้ตามความประสงค์

หนังสือชีวิวัฒน์นี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงพระนิพนธ์ขึ้นครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมหลวงภาณุพันธุวงศ์วรเดช เป็นหนังสือที่กล่าวถึงคุณความดีแห่งการเที่ยวในที่ต่าง ๆ และรายงานระยะทางที่เสด็จไปยังหัวเมืองชายทะเลตะวันตกในบริเวณอ่าวไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ ตามที่ได้ทรงบันทึกไว้ในเวลาเมื่อเสด็จไปในเมืองนั้น ๆ หนังสือนี้ได้รวมอยู่ในหนังสือชุด เที่ยวที่ต่าง ๆ นับเป็นภาคที่ ๗ นอกจากจะเป็นหนังสือที่อ่านเพื่อความเพลิดเพลินแล้ว เมื่อระยะเวลาล่วงมาถึงบัดนี้ หนังสือนี้ก็นับว่าเป็นประโยชน์ในการศึกษาประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นนั้น ๆ เพราะจะช่วยให้ผู้อ่านได้ทราบลักษณะสภาพบ้านเมือง ความเป็นอยู่ขนบประเพณี ตลอด

จนการอาชีพและภูมิศาสตร์ของถิ่นนั้นในอดีตได้เป็นอย่างดี พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ พระราชทานในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลปัญญาสมวาร พระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เมื่อทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข มีภาพประกอบด้วย พิมพ์ครั้งที่สอง พ.ศ. ๒๕๐๔ องค์การค้าของคุรุสภาจัดพิมพ์จำหน่าย พิมพ์ครั้งที่สาม พ.ศ. ๒๕๑๐ ในงานพระราชทานเพลิงศพร้อยเอกพิพัฒน์ พิพัฒน์สรการ (เท้ง พัฒนศิริ) การจัดพิมพ์ครั้งนี้จึงนับเป็นการพิมพ์ครั้งที่สี่ ไม่มีภาพประกอบ

อนึ่ง ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ ได้นำคำอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช มาพิมพ์ไว้ด้วย

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งเจ้าภาพได้จัดบำเพ็ญอุทิศแด่ นางสาวแจ่ม ยงใจยุทธ และได้ให้พิมพ์หนังสือเรื่องนี้แจกเป็นกุศลวิทยาทาน ขอจงเป็นกุศลดลบันดาลให้ นางสาวแจ่ม ยงใจยุทธ ผู้วายชนม์ ประสบแต่อิฏฐคุณมนุญผลในสุคติสัมปรายภพ สมดังมโนปณิธานของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๑๑

คุณแจ่ม ยงใจยุทธ

ชาตะ ๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๔๒๐

มตะ ๕ สิงหาคม ๒๕๑๑

ประวัติ

คุณแจ่ม ยงใจยุทธ

คุณแจ่ม ยงใจยุทธ เป็นธิดานายทองดำ ยงใจยุทธ และนางถม ยงใจยุทธ นามสกุล "ยงใจยุทธ" สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ประทาน

บุรพชนของคุณแจ่ม ยงใจยุทธ ทางบิดาสืบมาจากพระยามหาโยธา (มิ่ง) ภรรยาชื่อ "มา" ท่านทั้งสองมีบุตรชื่อ "สุดใจ" ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น นายชำนิบริบาล (สุดใจ) บิดาของนายทองดำ ยงใจยุทธ มีภรรยาชื่อ "คล้าย" ธิดาของพระยามหานิเวศนานุรักษ์ (ยัง) บิดาของพระยามหานิเวศนานุรักษ์ (ยัง) คือพระอาลักษณ์ (กลัด) เป็นบุตรของพระยาธรรมปโรหิต (แก้ว) รับราชการในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑

คุณคล้าย เมื่อได้สมรสกับนายชำนิบริบาล (สุดใจ) มีบุตรคือนายทองดำ ยงใจยุทธ แล้ว ก็ได้รับพระกรุณาโปรด จากสมเด็จกรมพระยาสุดารัตนราชประยูร (ทูลหม่อมแก้ว) ให้เป็นพระนมถวายสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ซึ่งขณะนั้นทรงพระเยาว์ คุณพระนมคล้ายได้ฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีฯ ตลอดเวลาที่ประทับอยู่ ณ พระราชวังสราญรมย์

จนทรงดำรงพระอิสริยยศและย้ายมาประทับ ณ วังบูรพาภิรมย์ที่สร้างใหม่ คุณพระนมคล้ายก็ได้ตามเสด็จมาด้วย ตราบจนถึงแก่กรรมเมื่อมีอายุสูง ๘๐ ปีเศษ

คุณพระนมคล้ายมีพี่สาวร่วมบิดามารดาเดียวกัน คือ คุณเอม คุณเอมได้สมรสกับขุนขจรนครา (พิณ รักตประจิต) บุตร หลาน ของคุณเอม ได้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดไปมาหาสู่สนิทสนมกับคุณพระนมคล้ายมิได้ขาด ทำให้บุตร หลาน ระหว่างตระกูลรักตประจิต และตระกูลยงใจยุทธ มีความสนิทสนมกันตลอดมา แม้ท่านผู้ใหญ่ทั้งสองจะได้ล่วงลับไปแล้ว ซึ่งจะกล่าวโดยย่อ คือ

(๑) พระนครอภิบาล (พัน รักตประจิต) ถึงแก่กรรมแล้ว มีบุตร ๒ คน คือ นางสนองราชกิจ (แฝง) และ พล.ท. พระยาศัลวิธานนิเทศ (แอบ รักตประจิต)

(๒) ขุนดำรงภักดี (ผัน รักตประจิต) ถึงแก่กรรมแล้ว มีบุตร ๒ คน คือ หลวงรถรัฐวิจารณ์ (พุฒ รักตประจิต) ถึงแก่กรรมแล้ว และ พ.อ. หลวงราชเสนีย์ (ตะ รักตประจิต) ถึงแก่กรรมแล้ว

คุณแจ่ม ยงใจยุทธ เกิดเมื่อปีเถาะ วันอังคาร เดือนสาม ตรงกับวันที่ ๒๓ เดือนกุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๒๐ มีพี่น้องคือ

(๑) คุณบุญรอด ยงใจยุทธ (ถึงแก่กรรมขณะรับราชการเป็นยกกระบัตร และผู้ช่วยอัยการกรมทหารราบที่ ๔ จังหวัดราชบุรี)

(๒) คุณเคลือบ ยงใจยุทธ (ถึงแก่กรรมขณะยังเยาว์)

(๓) คุณแจ่ม ยงใจยุทธ

(๔) หม่อมเล็ก ภาณุพันธ์ ณ อยุธยา ในสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช (ถึงแก่อนิจกรรม)

(๕) คุณสุด ยงใจยุทธ (ถึงแก่กรรมตั้งแต่เยาว์)

(๖) นางสำริด กาญจนมุสิก (ถึงแก่กรรม)

(๗) พ.ต. หลวงพิทักษ์ภูเบนทร์ (แบ้น ยงใจยุทธ) (ถึงแก่-กรรม)

(๘) ขุนเจนจบทิศ (ชื้น ยงใจยุทธ) (ถึงแก่กรรม)

(๙) คุณเมี้ยน ยงใจยุทธ

(๑๐) นางเบ้า รักษาศัย (ถึงแก่กรรม)

(๑๑) นางศอน ยงใจยุทธ

(๑๒) ร.อ. ชั้น ยงใจยุทธ

(๑๓) น.ต. วิเชียร ยงใจยุทธ

(๑๔) หม่อมอภินพร รัตนพงศา ในเสด็จเจ้าเพ็ชรราช ฯ

คุณแจ่ม ยงใจยุทธ แม้มิได้ทำการสมรส แต่ก็มีหลาน เหลน ซึ่งเป็นบุตร ธิดาของพี่และน้องเป็นจำนวนมาก หลานซึ่งเป็นพระธิดาและพระโอรสของหม่อมเล็ก ภาณุพันธ์ ณ อยุธยา ในสมเด็จพระราช-ปิตุลา เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช คือ

(๑) พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงรำไพประภา ในหม่อมเจ้าธานี เสกสงัด ชุมพล

(๒) พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาภัสสรวงศ์

(๓) พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพีระพงศ์ภาณุเดช

(๔.) พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้านรเศรษฐ์สุริยลักษณ์ (สิ้นพระชนม์เมื่อพระชนมายุ ๔๑ ปี)

(๕.) พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจีระศักดิ์สุประพาส (สิ้นพระชนม์ขณะปฏิบัติหน้าที่ราชการทหารระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ ในประเทศอังกฤษ)

โดยที่นายทองดำ ยงใจยุทธ บิดาของคุณแจ่ม ยงใจยุทธ ต้องออกไปตั้งหลักฐานอยู่ที่ตำบลศาลายา จังหวัดนครปฐมเป็นประจำ เพื่อดูแลนาและผลประโยชน์ของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช คุณพระนมคล้าย ยงใจยุทธ เมื่อตามเสด็จเข้าไปอยู่ในวังบูรพาภิรมย์แล้ว ก็ได้ขอคุณแจ่มและคุณเล็ก ยงใจยุทธ ซึ่งขณะนั้นทั้งสองยังเยาว์วัยอยู่ มาดูแลฝึกอบรมในวิชากุลสตรี และภายหลังเมื่อเจริญวัยแล้ว สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ได้ทรงพระกรุณาขอคุณเล็ก ยงใจยุทธ ขึ้นเป็นหม่อมในพระองค์ คุณแจ่ม ยงใจยุทธ ก็ได้รับมอบหมายให้ดูแลกิจการฝ่ายในโดยตลอด และเป็นผู้ถวายอภิบาลดูแลพระธิดาและพระโอรสในหม่อมเล็ก ภาณุพันธ์ ทุกพระองค์ตลอดมา ครั้นต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ หม่อมเล็ก ภาณุพันธ์ ได้ถึงอนิจกรรมเนื่องจากประสูติพระธิดาองค์สุดท้อง ทำให้ภารกิจที่คุณแจ่ม ยงใจยุทธ ต้องปฏิบัติและถวายอภิบาล ดูแล พระธิดาและพระโอรส ทุกพระองค์ มากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้านรเศรษฐ์สุริยลักษณ์ ซึ่งมีพระโรคประชวรลมชักอยู่เสมอเป็นประจำ ไม่สามารถช่วยพระองค์เองได้ตลอดพระชนมายุ จำเป็นต้องถวายการอภิบาลดูแลอย่างใกล้ชิด

อยู่ตลอดเวลา แต่ก็ได้มีคุณเมี้ยน ยงใจยุทธ ซึ่งเป็นน้องสาว ช่วยอภิบาลดูแลทำหน้าที่พระพี่เลี้ยงประจำพระองค์ท่านด้วย

นอกจากภารกิจที่คุณแจ่ม ยงใจยุทธ ต้องปฏิบัติเป็นประจำอยู่แล้ว ยังต้องดูแลอุปถัมภ์น้อง ๆ และหลาน ๆ ทุกคนที่ส่งเข้ามารับการศึกษาในกรุงเทพ ฯ และได้พำนักอาศัยอยู่ในวังบูรพาภิรมย์ ภายหลังเมื่อนายทองดำ ยงใจยุทธ ถึงแก่กรรม คุณแจ่ม ยงใจยุทธ ยังต้องรับภาระอุปถัมภ์ดูแลน้อง ๆ และหลาน ๆ ที่กำพร้าเพิ่มมากขึ้นดุจผู้บังเกิดเกล้า ระหว่างที่คุณแจ่ม ยงใจยุทธ รับฉลองพระเดชพระคุณอยู่ในวังบูรพา-ภิรมย์นั้น ได้มีญาติและผู้ที่คุ้นเคยหลายสายหลายตระกูลทั้งที่สนิทและไม่สนิทได้นำบุตร หลาน เข้ามาฝากให้ฝึกหัดอบรมในหน้าที่กุลสตรีเป็นจำนวนมาก

ครั้นในปี พ.ศ. ๒๔๗๑ สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เสด็จทิวงคต พระธิดาและพระ-โอรสต่างแยกย้ายไป ตาม พระราช กระแสรับสั่ง ของพระบาทสมเด็จ พระ-ปกเกล้า ฯ ซึ่งทรงรับพระราชภาระแทน โดยทรงพระมหากรุณาส่งพระโอรสทุกพระองค์ออกไปทรงศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ เว้นแต่พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้านรเศรษฐ์ ฯ ซึ่งประชวรพระโรคประจำ คุณแจ่ม ยงใจยุทธ ในฐานะเป็นป้าต้องรับภาระถวายการดูแลอภิบาลพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้านรเศรษฐ์สุริยลักษณ์ตลอดมาจนสิ้นพระชนม์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ ณ ตำหนักซอยสุภางค์ ถนนสุขุมวิท ขณะที่พระชนมายุได้ ๔๑ ปี

ภายหลังที่พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้านรเศรษฐ์สุริยลักษณ์ สิ้นพระชนม์แล้ว พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงรำไพประภา ทรงได้รับมอบให้เป็นผู้จัดการมรดกของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้านรเศรษฐ์ ฯ และได้ทรงระลึกถึงคุณงามความดีของคุณป้าแจ่ม ที่ได้กรากกรำทำหน้าที่ถวายอภิบาลมาด้วยกำลังกายและกำลังใจร่วมกับคุณเมี้ยน ยงใจยุทธ ตลอดเวลาเป็นอย่างดียิ่งกว่า ๔๐ ปี จึงได้หารือกับพระญาติทุกพระองค์พร้อมกันโดยได้มีพระประสงค์จะให้คุณป้าแจ่ม ได้ดำรงชีพด้วยความผาสุขทั้งกายและใจตลอดชีพ ได้ทรงพระกรุณาประทานที่อยู่ ณ ตำหนักเดิมของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้านรเศรษฐ์สุริยลักษณ์ที่ซอยสุภางค์ ถนนสุขุมวิท ให้อยู่ตลอดไปชั่วชีวิต พร้อมทั้งได้ประทานเครื่องประกอบอื่น ๆ ตลอดจนรถยนต์สำหรับใช้สอย และเงินเลี้ยงชีพเป็นประจำ และประทานค่าใช้จ่ายพิเศษ เช่น การรักษาพยาบาล การซ่อมแซมเครื่องประกอบต่าง ๆ และพาหนะที่ใช้ตลอดมาอีกด้วย

คุณแจ่ม ยงใจยุทธ เป็นผู้มีจิตรศรัทธาเลื่อมใสในบวรพุทธศาสนาอย่างมั่นคง เจริญรอยตามบรรพบุรุษ ได้บำเพ็ญกุศลโดยบริจาคทรัพย์สร้างถาวรวัตถุในพระพุทธศาสนา ตลอดชั่วอายุมิได้ขาด ได้รับอุปการะพระภิกษุสามเณร ที่ศึกษาพระปริยธรรมในอารามหลายแห่งเป็นนิจ ได้จัดให้สามเณรเปรียญและสามเณรที่ขาดอุปัฏฐาก ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุจำนวนหลายรูป ได้รักษาศีลและฟังธรรมเทศนายังวัดต่าง ๆ อยู่เป็นประจำจนเป็นที่คุ้นเคยรู้จักโดยทั่วไปของอุบาสก อุบาสิกา และพระภิกษุ สามเณร หลายอาราม และได้ถวายอาหารบิณฑบาตเป็นประจำ

ตลอดชั่วชีวิต ในบั้นปลายแห่งชีวิตแม้สังขารจะไม่อำนวยในการไปรักษาอุโบสถศีลและฟังธรรมเทศนา ณ อุโบสถ คุณแจ่ม ยงใจยุทธ ก็ยังได้สมาทานอุโบสถศีลและฟังพระธรรมเทศนาทางวิทยุกระจายเสียงอยู่เป็นประจำมิได้ขาด จวบจนวาระสุดท้ายแห่งชีวิต

คุณแจ่ม ยงใจยุทธ ได้เริ่มป่วยด้วยกะเพาะอาหารเป็นพิษและเป็นแผลเรื้อรังมีอาการปวดกะเพาะอาหารอยู่บ่อย ๆ ครั้นในปี พ.ศ. ๒๕๐๘ ได้เข้ารักษาตัวในโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ตามพระประสงค์ของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงรำไพประภา อยู่ประมาณหนึ่งเดือนเศษ จึงได้กลับไปพักฟื้นอยู่ที่สวางคนิวาสน์ประมาณอีกเดือนเศษ และได้กลับไปอยู่ที่บ้านซอยสุภางค์ ถนนสุขุมวิท โดยมีนายแพทย์ พ.อ. หลวงประกิตเวชศักดิ์ ดูแลรักษาตลอดมา ครั้นเมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๑ อาการของโรคที่เคยเป็นอยู่เรื้อรังได้กำเริบขึ้นอีก จนถึงขั้นถ่ายอุจจาระออกมาเป็นเลือด นายแพทย์ประพาฬ ยงใจยุทธ กับนายแพทย์สารรัตน์ ยงใจยุทธ แห่งโรงพยาบาลศิริราช ซึ่งเป็นหลานชาย ได้ทำการตรวจรักษาโดยใกล้ชิด และได้นำเข้ารักษายังโรงพยาบาลศิริราชอยู่ประมาณ ๒ อาทิตย์ อาการไม่ดีขึ้น และอาจเป็นอันตรายต่อชีวิตในเวลาไม่ช้า นายแพทย์หลานชายทั้งสองจึงได้ขอความเห็นจากนายแพทย์อาวุโสที่เป็นอาจารย์ และได้ตกลงทำการผ่าตัดบริเวณกะเพาะอาหารที่เป็นแผลเรื้อรังออก การผ่าตัดได้ผลอย่างดี คุณแจ่ม ได้พักรักษาตัวอยู่ในโรงพยาบาลศิริราชประมาณเดือนเศษ จนนายแพทย์ให้ความเห็นว่าอาการเป็นปรกติ จึงอนุญาตให้กลับมาพักฟื้นอยู่กับบ้านได้เมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๑

ระหว่างที่พักรักษาตัวอยู่กับบ้าน พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงรำไพ-ประภา ได้ทรงพระกรุณาเอาพระทัยใส่อยู่เป็นเนืองนิตย์ ทรงจัดส่งพยาบาลมาประจำอยู่ทั้งกลางวันและกลางคืน พร้อมทั้งมีนายแพทย์ พ.อ. หลวงประกิตเวชศักดิ์ ก็ได้กรุณาหมั่นมาตรวจเยี่ยมเป็นประจำอีกด้วย

ครั้นเมื่อวันศุกร์ที่ ๙ สิงหาคม ๒๕๑๑ เวลาประมาณ ๑๙.๐๐ น. เศษ ขณะที่เข้าห้องน้ำตามปรกติ ได้เกิดอาการหมดสติอย่างกะทันหัน หลานซึ่งอยู่ใกล้ชิดเข้าพยุงกลับมาที่เตียงนอน คุณแจ่ม ยงใจยุทธ ได้สิ้นลมไปโดยความสงบ รวมอายุได้ ๘๙ ปี ๕ เดือน กับ ๑๗ วัน.

ชีวิวัฒน์

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

อธิบาย

□

หนังสือเรื่องชีวิวัฒน์นี้ สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงแต่งทำนองเป็นรายงานการเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ทูลเกล้า ฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๒๗

ในหนังสือเรื่องนี้ สมเด็จพระราชปิตุลา ฯ ทรงพรรณนาถึงสิ่งและการต่าง ๆ ในหัวเมืองที่ได้เสด็จไปประพาสอย่างถ้วนถี่พิสดาร ผู้อ่านในปัจจุบันนี้ ถ้าอ่านโดยสังเกตจะเข้าใจได้ดี ว่าหัวเมืองปักษ์ใต้กับทั้งวิธีการปกครองในหัวเมืองปักษ์ใต้ในสมัยนั้นเป็นอย่างไร ผิดกับที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้เพียงใด จึงนับว่าพระนิพนธ์เรื่องนี้เป็นจดหมายเหตุอันมีประโยชน์สมควรจะรักษาไว้ เพื่อประโยชน์ความรู้โบราณคดีเรื่องหนึ่ง

ด.

คำอธิบายเรื่องแต่งหนังสือนี้

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ด้วยทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้ข้าพระพุทธเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้ ได้กราบถวายบังคมลาไปเที่ยวรับอากาศใหม่ ในเวลาซึ่งเกิดโรคร้ายแห่งร่างกายรบกวนนั้น โปรดพระราชทานเรือกลไฟหลวงชื่อสุริยมณฑลเป็นพาหนะไปในครั้งนี้

พระเดช พระคุณ เป็นล้นเกล้า ฯ หาที่สุดมิได้

ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบถวายบังคมลา ใช้จักรเรือสุริยมณฑลออกจากเมืองสมุทรปราการแต่ ณ วัน ๖ ฯ๕ ๙ ค่ำ ปีวอก ฉศก ไปทางทะเลตัดไปเมืองปราณบุรีเป็นต้น และได้แวะเที่ยวตลอดไปตามหัวเมืองตะวันตก ในแหลมมลายูฟากฝั่งตะวันออกตลอดไป ถึงเมืองกลันตันเป็นที่สุด ได้กลับเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ในวันนี้ รวมในการเที่ยวครั้งนี้เป็น ๒๕ วัน แจ้งอยู่ในจำนวนรายวันระยะทางเที่ยว ที่ได้มีอยู่ในสมุดนี้แล้ว

อนึ่ง แต่ก่อนโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเรือเขจรชลคดีได้ออกจากกรุงเทพ ฯ แต่ ณ วัน ๓ ฯ๕ ๙ ค่ำ แต่ไปมีเหตุเกิดเอกซิเดนต์ขึ้นเสียกลางทาง ต้องกลับเข้ามาพักอยู่เมืองสมุทรปราการ เปลี่ยนเรือใหม่เสียเวลาเสีย ๓ วัน จึงได้คิดหักวันซึ่งใช้ไม่ได้เสีย คงคิดวันต้นตั้งแต่ ณ วัน

๖๖๙ ค่ำ จนถึงวันนี้คงเป็นวันเที่ยว ๒๕ วัน เกินวันกำหนดที่ได้กราบถวายบังคมลาไป ๑๐ วัน พระราชอาญาไม่พ้นเกล้า ฯ

อนึ่ง เรือสุริยมณฑลออกมาครั้งนี้ ไม่มีเหตุสิ่งใด เรียบร้อยดีตลอด หลวงจักรยานานุพิจารณ (ทวน) เป็นกัปตัน ก็มีวิชาและกิริยาเรียบร้อยที่จะบังคับบัญชาการเรือโดยสมควรตลอดไปทุกอย่าง ต้นหนสรั่งอินเดีย กะลาสีไม่เต็มบริบูรณก็จริง แต่ใช้การได้เต็มตามตำแหน่ง ถ่านในเรือที่บรรทุกมาก็ว่ามีแต่เพียง ๑๘—๑๙ ตอนเท่านั้น ในกำลังเรือสุริยมณฑลนี้ เดินวัน ๑ กับคืน ๑ ว่าใช้ถ่านถึง ๑๘ ตอน มาเที่ยวนี้จึงต้องแวะรับฟืนตามระยะทางหัวเมืองตลอดไปโดยมาก ถ่านนั้นสำหรับได้กลัวเป็นเชื้อฟืนที่ใช้ ตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้ากราบถวายบังคมลาไปครั้งนี้ เดชะพระบารมีปกเกล้า ฯ ไม่มีอันตรายในชั้นหลัง คลื่นลมราบเรียบ ไม่มีไข้เจ็บ มีความสุขสบายตลอดระยะทางทุกตัวคน

ในเวลาซึ่งข้าพระพุทธเจ้ากำลังออกไปเที่ยวอยู่ตามชายทะเลนั้น ข้าพระพุทธเจ้าคิดเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า โปรดพระราชทานเรือกลไฟหลวงลำใหญ่ ก็ย่อมต้องเสียพระราชทรัพย์ซึ่งเป็นค่าถ่านค่าน้ำมัน และค่าเงินเดือนกัปตันกะลาสีคนใช้การทั้งสิ้น การที่ไปครั้งนี้ เมื่อจะคิดดูก็ต้องเสียประโยชน์การเรือ พระราชทานแก่ข้าพระพุทธเจ้าสำหรับให้ไปเที่ยวเล่นเดือน ๑ เปล่า ๆ ไม่ได้เกี่ยวข้องด้วยราชการ และไม่เป็นประโยชน์แก่การแผ่นดินเลย ส่วนตัวข้าพระพุทธเจ้านั้นเล่า ก็เป็นคนรับราชการตามตำแหน่งมีจำนวนเงินเดือนสำหรับกรมเหมือนกัน เมื่อ

ไปเที่ยวหาประโยชน์ความสุขสำหรับตัวเสียเกือบเดือนหนึ่งดังนี้ ก็เป็นที่เสียประโยชน์ในหน้าที่ตำแหน่งราชการส่วนตัวของข้าพระพุทธเจ้าด้วยเหมือนกัน

แต่เมื่อมาพิเคราะห์ดูถึงประโยชน์ที่ได้เสียไปแล้ว ทั้งสองอย่างนั้นจึงเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า การที่เรือสุริยมณฑลออกไปครั้งนี้ เมื่อจะคิดเสียว่าเหมือนมีเรือหลวงออกไปลาดตระเวนตรวจอ่าวครั้งหนึ่ง ตามธรรม-เนียมการรักษาบ้านเมืองอย่างสว่างนั้นก็จะเป็นไปได้ และข้าพระพุทธ-เจ้าผู้หนึ่งซึ่งได้ไปในเรือลำนี้ด้วย เมื่อได้เห็นการเสียหายหรือมีเหตุการสิ่งใดคงไม่อาจนิ่งอยู่ได้เป็นอันแน่ จะต้องมีใจเจ็บร้อนด้วยราชการและแผ่นดิน คงจะจัดการรักษาและต่อสู้และคิดระงับความสงบเรียบร้อยไปโดยเต็มกำลังที่ตนจะทำได้ในเวลานั้น ๆ เพราะฉะนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ถือใจว่า การที่ข้าพระพุทธเจ้าออกไปครั้งนี้ เหมือนออกไปตรวจการและลาดตระเวนตรวจรักษาการสงบเรียบร้อยในคราวหนึ่ง

ก็ในส่วนซึ่งข้าพระพุทธเจ้าต้องละตำแหน่งที่ทำการไปนั้นเล่า ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ธรรมดาเกิดมาเป็นคนทำการงานมีธรรมเนียมอยู่หลายประเทศ ซึ่งเกิดมีแก่คนโดยมาก ที่เห็นว่าการเที่ยวเปลี่ยนอากาศเปลี่ยนที่ และพักผ่อนการงาน หยุดการที่ทำเป็นคราว ๆ นั้นเป็นเครื่องซึ่งจะบำรุงร่างกายให้เจริญและแข็งแรงขึ้น เพื่อว่าเมื่อได้พักแล้วและกลับมาจับทำการงานของตนต่อไปอีก คงจะแข็งแรงได้การงานมากกว่าที่จะกรากกรำทำความเหนื่อยช้าอยู่โดยที่มิได้พักผ่อนนั้น บางทีก็จะทำให้ประโยชน์เกิดขึ้นโดยเร็วโดยพลัน ดีกว่าไม่ได้พักผ่อน เมื่อก่อน

ที่ข้าพระพุทธเจ้าจะกราบถวายบังคมลาไปนั้น ตัวข้าพระพุทธเจ้าก็ไม่ใคร่จะมีความสบายอยู่แล้ว รับพระราชทานอาหารน้อยและนอนไม่ใคร่หลับเป็นต้น ทำให้กำลังที่จะรับราชการอ่อนเปลี้ยไป เพราะในระหว่าง ๖-๗ เดือนนี้แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าทำการเต็มตำแหน่งมิได้ออกจากกรุงเทพฯ เลย จึงได้คิดระงับร่างกายหาความสุขใส่ตัวให้สบายกายสบายจิตเสียคราวหนึ่ง เพื่อว่าจะได้กลับเข้ามารับราชการโดยแข็งแรง ดังความหมายซึ่งได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาข้างบนแล้ว ส่วนในราชการหน้าที่นั้นก็เรียบร้อยปรกติอยู่ ไม่เป็นเวลาฉุกเฉินสำคัญ เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าผู้ที่ดูแลการงานแทนตัวพอจะรับระงับการไปจนข้าพระพุทธเจ้า จะกลับเข้ามาถึงได้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้สามารถกราบถวายบังคมลาไป

ในเวลาซึ่งได้ออกไปเที่ยวนั้นเล่า ข้าพระพุทธเจ้าก็มิได้เห็นแต่กับที่จะเที่ยวเปล่ารับความสุขอย่างเดียว เมื่อถึงบ้านใดเมืองใดก็ได้สอบถามทุกข์สุขของผู้ว่าราชการเมืองกรมการ และตรวจทุกข์สุขของราษฎรตามสมควร สิ่งใดที่ขัดขวางก็ช่วยเหลือตามสติกำลังและปัญญา ถึงมิได้ไปในทางราชการก็ดี แต่ถือเหมือนว่าเป็นคนผู้หนึ่งซึ่งได้ไปในเรือพวกกองลาดตระเวนด้วย เพราะฉะนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจึงหวังใจว่า การที่ข้าพระพุทธเจ้าออกไปครั้งนี้ จะไม่ได้ไปแต่หาความสุขอย่างเดียว และไม่เป็นคนที่จะปราศจากประโยชน์การที่ได้ไปเที่ยวครั้งนี้แท้ทีเดียวนัก

เมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้สอบถามผู้ว่าราชการเมืองและกรมการราษฎรในเหตุการทุกข์สุขบ้าง ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาแล้วนี้ เมื่อข้าพระพุทธเจ้ามีเวลาว่างบ้างในเวลาที่เดินเรือหรือเวลา

พักครั้งใดแห่งใด ข้าพระพุทธเจ้ามิได้คิดที่จะอยู่เปล่า และโปรยเสียซึ่งประโยชน์ มีกระดาษดินสอก็ขีด ๆ เขียน ๆ ไปตามความจดจำซึ่งได้รับความบอกเล่าและตามความรู้เห็น คาดคะเนการทั้งปวงนั้น ๆ จึงได้เรียบเรียงลงเป็นหนังสือรายงานหัวเมืองซึ่งตนได้ไปตรวจให้เห็นฉบับ ๑ ได้เรียงข้อความเป็นหมวด ๆ มิให้ปะปนกันเพื่อจะได้ตรวจแลเห็นง่ายเป็นต้นดังนี้

๑. ชัยภูมิที่ภูมิลำเนาบ้านเมืองและเรื่องราวของชัยภูมิที่นั้น ๆ

๒. ตำบลบ้านหลังเรือนและประมาณคน และเหตุที่คนได้เป็นไปในที่นั้น ๆ

๓. ผลประโยชน์ของบ้านเมืองและการทำมาหากินของคนในที่นั้น ๆ

๔. อาหารซึ่งเป็นของสำคัญแก่ประโยชน์ผู้จะไปเที่ยวที่จะหาบริโภค

๕. เรื่องความในเมืองนั้น ๆ ที่เป็นอยู่

๖. ความร้อนเย็นของราษฎรทั้งปวง

ข้อความทั้ง ๖ หมวดนี้ได้เรียงเป็นเมือง ๆ เป็นลำดับ ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปก่อนและหลังรวมเป็น ๑๓ เมืองหรือตำบล

หนังสือรายงานนั้น ได้เร่งรีบเรียงให้สำเร็จบริบูรณ์เสียแต่ในเรือสุริยมณฑล เพื่อว่าไปถึงกรุงเทพ ฯ จะไม่ให้เสียเวลาราชการซึ่งจะต้องทำตามหน้าที่ ข้าพระพุทธเจ้าตั้งใจไว้ว่า รายงานที่ได้เรียบเรียงฉบับนี้เมื่อได้ทูลเกล้า ฯ ถวายแล้ว คงจะเป็นความตั้งใจของข้าพระพุทธเจ้าที่ได้

กราบบังคมทูลพระกรุณามาข้างบนนั้น และหวังใจว่าถึงจะเป็นประโยชน์แก่ราชการได้บ้างก็ดี ไม่เป็นประโยชน์ก็ดี แต่คงจะเป็นประโยชน์คราวหนึ่ง ในเวลาที่จะเสด็จพระราชดำเนินประพาสชายทะเลฝั่งตะวันตกตามเมืองนั้น ๆ บ้างเป็นแน่ จึงได้อุตสาหเรียบเรียงไว้ และนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายเหมือนเป็นหนังสือสำหรับทรงทอดพระเนตรเล่นในเวลาว่างราชการ

อนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้ค้นหนังสือเก่า ๆ ของข้าพระพุทธเจ้าในเวลาหนึ่ง ได้พบต้นร่างหนังสืออย่างหนึ่ง มีคำจ่าหน้าไว้ว่า "เที่ยวเดินทางในเขตสยาม" ข้าพระพุทธเจ้าจำได้ชัดว่า ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียบเรียงร่างไว้นานมาแล้วแต่ยังมีเยาว์วัยอยู่ ในการเสด็จพระราชดำเนินพระราชวังบางปะอินครั้งก่อน ๆ เกิดแต่เรื่องโคลงบ้าง กลอนบ้าง คำร้อยแก้วเรียกกันว่าเอศเซบ้าง ในครั้งนั้นเมื่อฤดูเอศเซกัน ข้าพระพุทธ-เจ้าจึงได้แต่งว่าด้วยประโยชน์ของการเที่ยวเรื่องหนึ่งเป็นเอศเซในฤดูนั้น เมื่อข้าพระพุทธเจ้าจะไปเที่ยวคราวนี้ จึงได้นำต้นร่างนั้นติดไปดูด้วย จึงได้เกิดเป็นเรื่องเตือนใจแนะนำที่จะให้ข้าพระพุทธเจ้าเรียบเรียงรายงานการเที่ยวนี้ เพราะฉะนั้น ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานคัดเอศเซการเที่ยว(๑) ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้แต่งไว้แต่เดิมลงไว้ในหนังสือเล่มนี้ด้วย เหมือนคำนำหน้าหนังสือที่แต่งใหม่รวมกันให้นามหนังสือเล่มนี้ว่า "ชีวิ-วัฒน์" ขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย

---

(๑) คือคำอธิบายประโยชน์แห่งการเที่ยวเดินทางในเขตสยาม ๕ หน้ากระดาษ ซึ่งพิมพ์ไว้ข้างต้นเรื่องระยะทางรายวันนี้

อนึ่ง หนังสือเล่มนี้ข้าพระพุทธเจ้าเรียบเรียงได้จำเพาะแต่เมื่อมีเวลาว่างบางเวลาในระหว่าง ๒๕ วันเท่านั้น ข้อความใด ๆ จะพลาดพลั้งผิดถูกเท็จจริงเหลือ ๆ เกิน ๆ ไปประการใดบ้างก็ไม่ทราบ โดยตามความรู้เห็นและเข้าใจตามเวลาที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้า ฯ ในคราวที่ไปเท่านั้น จะผิดชอบประการใดพระราชอาญาไม่พ้นเกล้า ฯ ขอพระบารมีเป็นที่พึ่ง

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอเดชะ

เรือสุริยมณฑล

ณ วัน ๒ ฯ ๑๐ ค่ำ ปีวอก ฉศก ๑๗ ศักราช ๑๒๔๖
๕

บอกจำหน้าเรื่อง

หน้า

เกาะสมุย ขึ้นเมืองนครศรีธรรมราช

เมืองสงขลา

หน้า

เมืองไชยา

เมืองกาญจนดิฐ

เมืองหลังสวน

หนังสือชีวิวัฒน์

ว่าถึงคุณความดีแห่งการเที่ยวในที่ต่าง ๆ

และ

เป็นระยะทางรายงานหัวเมืองตะวันตก

ในแหลมมลายูฝากฝั่งตะวันออก

ซึ่งผู้แต่งหนังสือนี้ได้จดหมายเหตุไว้แล้ว

เมื่อเวลาไปเที่ยวในเมืองนั้น

แต่งโดย

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์

กรมหลวงภาณุพันธุวงศ์วรเดช

ปีวอก ฉศก ศักราช ๑๒๔๖

(มีกรรมสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ)

คำทูลเกล้า ฯ ถวายเรื่องหนังสือนี้

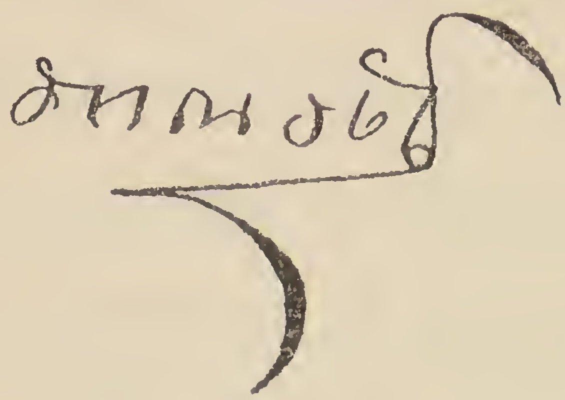
แด่

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ

◎ บังคมบรมบาทเจ้า จอมสยาม
ผู้ลิขิตลักษณนาม สมุดนี้
ขอทูลอุทิศความ ถวายพระ เดชแฮ
ชีวิตมั่นเชิดชี้ ชื่อใช้เช่นขนาน ๆ

ข้าพระพุทธเจ้า

เรือสุริยมณฑล

ณ วัน ๒ ฯ๑๐ ค่ำ ปีวอก ฉศก ศักราช ๑๒๔๖

เที่ยวเดินทางในเขตสยาม

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์

ได้ทรงแต่งไว้แต่ยังทรงพระเยาว์อยู่

การเที่ยวเดินทางในที่ต่าง ๆ นี้ เห็นว่าเป็นของที่จะบำรุงกายแห่งกุลบุตรผู้จะแสวงความสบายได้อย่างหนึ่ง บางทีก็จะมีคุณวิเศษ ได้พบได้เห็นของประหลาดต่าง ๆ ที่จะชี้ชูปัญญาให้รุ่งเรืองได้บ้าง ข้าพเจ้าชอบใจที่สุดในการนี้ การเที่ยวเป็นของสำคัญในชีวิตของตนครั้งหนึ่ง ๆ ไม่ว่าผู้ดีคนเลว คงจะต้องแสวงหาการเที่ยวนี้โดยมาก ถ้าจะอธิบายคุณวิเศษในการเที่ยว ก็มีหลายอย่างพอที่จะชี้แจงให้ท่านทั้งหลายทราบได้บ้างเล็กน้อย ตามปัญญาที่ข้าพเจ้าได้เห็นท่านผู้ที่ได้เที่ยวมาและที่ข้าพเจ้าได้ไปเที่ยวมาบ้าง มีความสนุกสบายเห็นคุณวุฒิในการนี้ เป็นของที่จะชักชูกำลังให้อายุยืน เพราะมีแต่ใจสนุกสบายเสมอไม่ทุกข์ การงานสิ่งไรที่จะต้องทำมาหาเลี้ยงชีวิตก็ได้ผ่อนกำลังเสียทีหนึ่ง การสิ่งไรที่เกี่ยวข้องรำคาญใจที่จะให้เกิด โทสะ โมหะ ในใจของตนแล้ว ก็จะระงับใจให้สนุกสบายไปฝ่ายเดียว จะได้ลมอากาศเปลี่ยนแปลกผิดกว่าบ้านเรือนในกรุงเทพ ฯ ของตัว เพราะบ้านของตัวนั้นเป็นที่ชินเคยอยู่มานานและผู้คนของโสโครกก็มาก ลมอากาศที่บริสุทธิ์ก็ไม่ใคร่จะได้เข้ามาถึงตัวได้ แต่ลมที่ไม่บริสุทธิ์ จะนอนจะกินก็ไม่น่าจะเป็นสุขสบายเลย ถ้าไปเที่ยวแล้วก็คงได้ลมที่เย็นบริสุทธิ์สะอาดมาจากทะเลและป่าเขา ตามอากาศของ

เมืองนั้น ๆ โรคภัยที่มีอยู่ก็คงจะค่อยระงับบรรเทาลง หรือโรคที่จะเกิดขึ้นในตัวก็ไม่ใคร่จะมีได้ เพราะสบายกายสบายใจอยู่เสมอ ได้อากาศที่ดีจะบริโภคอาหารก็ได้มากนอนก็จะหลับสนิท ได้กำลังในเวลากลางคืนมากตื่นแต่เวลาเช้าได้เวลาที่เย็นเสมอ ไม่มีช่องที่จะให้กวนใจสิ่งไรเลย มีแต่จะบำรุงกายให้มีความสุขอย่างเดียว ถ้าจะมีผู้ถามว่าการเที่ยวเป็นของสนุกสบาย ควรจะเที่ยวเสมอไม่หยุดหย่อนมิดีกว่าอยู่บ้านหรือ จะต้องแก้ว่า การเที่ยวเป็นของสนุกสบายก็จริง แต่ทว่าเกิดมาเป็นผู้ชายควรจะหาชื่อเสียง เกื้อหนุนทำนุบำรุงตระกูลของตัว ผู้ดีควรจะทำราชการพลเรือนควรจะคิดทำการหากิน เป็นของที่จะบำรุงชีวิตชื่อเสียงของตัวต่อไป เมื่อมีเวลาว่างราชการและการทำมาหากิน ควรจะต้องผ่อนกายและกำลังให้มีความสบาย ไว้ทำการต่อไปจึงจะควร ถ้าจะไม่หันหาการมีแต่เที่ยวสิ่งเดียว ก็เห็นว่าผู้นั้นหาปัญญาและความคิดที่จะเกื้อหนุนตระกูลของตัวไม่ได้เลย ถ้าจะทำการไม่มีเวลาเที่ยวบ้าง พิเคราะห์ดูเห็นว่าชีวิตจะเป็นไปไม่ยืนยาว โรคภัยเบียดเบียนหาความสุขมิได้ ทุกชาติทุกภาษาคงต้องมีเวลาว่างจากการ ซึ่งเรียกโฮเลเด คิดดูคนเที่ยวกับไม่เที่ยวมักมีความสุขผิดกันโดยมาก ถ้าจะเทียบดูถึงคนอายุมาก ๆ ถ้าได้เที่ยวอยู่เสมอกายและกำลังความคิดแข็งแรงเหมือนคนอายุห้าสิบได้ คนซึ่งไม่ได้ไปเที่ยวอายุเพียงห้าสิบ กำลังโรคภัยก็จะเบียดเบียนเหมือนคนอายุเจ็ดสิบแปดสิบ ข้าพเจ้าได้พิเคราะห์พิจารณาที่ท่านผู้ดีผู้มีปัญญามาหลายท่านแล้ว ก็เห็นชัดว่าการเที่ยวเป็นของจะบำรุงชีวิตท่านผู้ดีผู้มีปัญญาให้เจริญยืนนาน พร้อมด้วยสติกำลังความคิด โรคภัยง่อยเปลี้ย ลุ่มหลง จะไม่

ใคร่ให้ได้ความทุกขเวทนาเมื่อแก่เลย ประการหนึ่ง ถ้าได้ไปในเมืองนั้น คงจะรู้จักบ้านเมืองและจำลู่ทางชัดเร็วแน่นอน ถ้าจะมีผู้ซักผู้พูดถึงเมืองนั้นๆก็จะได้เล่าได้พูดตามความรู้ความเห็นของตัว ไม่เป็นคนโง่เซอะนิ่งได้อย่างหนึ่ง ประการหนึ่งจะได้รู้จักชาติแห่งคนชาวบ้านชาวเมืองภูมิประเทศนั้น ๆ ที่จะมีกิริยาหน้าตาสุ้งเสียงอย่างไร และจะทำมาหากินเลี้ยงชีวิตด้วยสิ่งอันใด ความทุกข์ความสุขของชาวราษฎรซึ่งอยู่ในบังคับผู้ใหญ่นั้นจะเดือดร้อนร่มเย็นประการใด เมื่อมีช่องโอกาสที่ช่วยราษฎรซึ่งคับแค้นได้ ก็จะได้ช่วยให้บ้านเมืองเรียบร้อยเจริญต่อไป ประการหนึ่งเมืองใดมีของโบราณวิชาช่าง เป็นบ้านเป็นตึกเป็นวัดโบสถ์วิหารพระเจดีย์พระ–ปรางค์ ถ้าเป็นเมืองพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนได้เสด็จประทับประพาสที่เมืองนั้น ก็คงจะมีกำแพงพระนคร กำแพงพระราชวัง พระมหาปราสาทพระราชมนเทียร พระที่นั่งเย็น ที่ประทับร้อน ประทับแรม ต่างๆและศาลาโรงที่พัก บ้านเจ้า บ้านขุนนาง ศาลพระกาฬ ศาลพระภูมิ หลายอย่างเป็นอันมาก ในชีวิตหนึ่งควรจะได้เห็นไว้ ให้เป็นที่เจริญใจสติบสติปัญญาให้รุ่งเรือง เพราะเป็นของผู้มีวาสนาประกอบด้วยอำนาจสติปัญญา ได้สร้างได้อยู่มาแต่ก่อน และจะได้เห็นได้ทราบ ชัด ตาม เรื่องราว แต่ ก่อน เก่ากล่าวมาพอเป็นที่ชี้เห็นได้แน่นอนตามการแต่ก่อนมา ของเก่าที่ทำไว้กับปัจจุบันทุกวันนี้ที่คล้ายคลึงกันก็มีมาก ที่ผิดกันไปก็มีมาก ฝีมือทำก่อสร้างลวดลายก็ผิดกันมาก ควรจะดูท่วงทีเปรียบเทียบที่ทำนั้นให้ละเอียด ของแต่ก่อนวิธีทำแข็งแรงทนทานมาก บางทีก็ทำด้วยศิลา บางทีก็ทำด้วยแลงบางทีเป็นแผ่นอิฐใหญ่ ก่อเป็นของเรียบร้อยแน่นหนา เป็นการยากที่

ปัจจุบันนี้จะทำได้เหมือนแต่ก่อน ควรที่เราจะได้รู้เห็นไว้บ้างเป็นที่จรุงสติปัญญาต่อไป ประการหนึ่ง บางทีที่จะได้พบของโบราณประหลาดเป็นพระพุทธรูปเก่า ๆ หล่อด้วยทองเหลืองบ้าง ทองเนาวโลหะบ้างและเทวรูปเป็นรูปอิศวรนารายณ์พิฆเนศต่าง ๆ หล่อด้วยทองอย่างเก่าและของเล็กน้อยอย่างนี้มีอีกมาก บางทีเป็นของประหลาดหายาก ตามซึ่งชนสยามได้นับถือกันว่าเป็นของวิเศษกันได้ต่าง ๆ เหมือนหนึ่งงั่งเจ้ารูปน้ำเงินหลายอย่าง พระลำพูน พระเกสร พระปรอท พระเหล็กไหล พระปิดตา พระภควัม พระปิดทวารทั้งเก้า ลูกเหล็กไหล ลูกปรอทอยู่ไฟ ลูกอมต่าง ๆ ทั้งเขี้ยวเสือกลวง เขี้ยวหมูตัน และของสัตว์ต่าง ๆ เหล่านี้เป็นของหายาก คนชาวสยามเที่ยวขวนขวายหาของอย่างนี้ได้ตามที่สูง ๆ บนพระเจดีย์วิหารบ้าง ได้ในพื้นแผ่นดินบ้าง ในถ้ำบ้าง ขายกันราคาแพง ๆ ถึงเราจะไม่นับถือว่าเป็นขลังก็เห็นว่าควรจะเก็บได้ เพราะเป็นของเก่าโบราณหายากจริง ๆ ประการหนึ่ง ถ้าผู้ที่ชอบฝักใฝ่ในการแร่ต่าง ๆ ก็จะหาได้มาเป็นตัวอย่างมาก คือแร่ทองคำ แร่ทองแดง แร่เหล็ก แร่ดีบุก แร่อีกหลายอย่างตามประสงค์ตามผู้ที่จะต้องการ ประการหนึ่งจะได้เห็นของประหลาดผิดแปลกกัน เหมือน เขา ถ้ำ ห้วย เหว ธารน้ำ ลำคลอง แม่น้ำ พืชพรรณพฤกษชาติ ดอกผลต่าง ๆ หลายอย่าง ผิดประหลาดกันตามพื้นบ้านพื้นเมือง ทั้งสัตว์จัตุบาททวิบาท นก ปลานานาน้อยใหญ่ตามภูมิลำเนาซึ่งสัตว์จะอาศัยกินอยู่ตามภูมิประเทศต่าง ๆ ที่ไม่ได้เห็น ชาวพลเมืองก็เอามาขายเนือง ๆ เป็นนก เป็นลิง ชะนี เม่น หมี กระต่าย กระจง เป็นต้นถ้าเป็นคนแสวงหาอยากจะรู้จะพบแล้ว เที่ยวค้นดั้นไปในที่เงียบต่าง ๆ ก็

จะได้พบหลายอย่างหลายพรรณ เป็นที่เจริญตาจรุงปัญญาของตนต่อไป ประการหนึ่งคนซึ่งเป็นพ่อค้า ซึ่งจะแสวงหาสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ตนที่ ควรจะทราบสินค้า ซึ่งเกิดมีเกิดเป็นตามเมืองนั้น ๆ แม้ว่าสิ่งใดที่ควร ประโยชน์แก่ตนที่จะต้องการ ก็อาจสามารถที่จะสืบสวน และชักจูงหา ผู้แทนหรือแสวงหาสินค้านั้น ๆ มาซื้อขายตามประโยชน์แก่กำไรของตน ซึ่งเห็นว่าจะได้มาจำหน่ายตามประโยชน์ในที่ควรได้ ตามกาลเวลา

ประการหนึ่ง ถ้าจะว่าตามประโยชน์ที่คบเพื่อนฝูง ถ้าได้ไปเที่ยว ได้ทั่วทุกแห่ง ถ้าถึงแห่งใดก็จำที่ต้องรู้จักพบปะคนในเมืองนั้น ๆ ที่เป็น อธิบดีและมีบรรดาศักดิ์ ก็ตามรูปและบรรดาศักดิ์ เป็นชั้นตามที่จะส้อง เสพเป็นมิตรไว้นั้น ๆ ถ้าแม้ว่าจะไม่ต้องการในทางมิตรก็ดี ก็คงจะยัง เป็นประโยชน์ที่จะได้รู้จักคนนั้นไว้ และได้รู้ความดีความชั่วของคนซึ่ง เป็นอธิบดี หรือตลอดจนถึงคนเลวเป็นที่สดับสติปัญญา และเป็นที่เตือน สติของตนในการที่จะประพฤติตัวหาความดีได้นั้น ๆ

อำนาจคุณความดีการวิเศษของการเที่ยวมีหลายประการดังกล่าวมา แล้ว ถ้าจะพรรณนาต่อไปก็เป็นอันไม่มีที่สุดลงได้ จึงจำเป็นที่จะต้อง ยุติไว้ครั้งหนึ่ง ถ้าท่านทั้งปวงพิเคราะห์คุณวิเศษของคุณความดีได้อย่างไร ก็คงชั่งใจดูตามสมควร เทอญ.

ระยะทางรายวัน

ที่กราบถวายบังคมลามาเที่ยวตากอากาศตามชายทะเล ฝั่งตะวันตกในอ่าวสยาม

วันที่ ๑ ณ **วัน** ๓ ฯ ๙ ค่ำ ปีวอก ฉศก (พ.ศ. ๒๔๒๗)

ลงเรือกลไฟเขจรชลคดี ที่ท่าออฟฟีศไปรษณีย์และโทรเลข นายยาเป็นกัปตัน เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๕ นาที ถอนสมอจากที่นั้น ใช้จักรขึ้นไปตามลำน้ำ ถึงหน้าวัดเทวราชกุญชร เวลาบ่าย๓ โมงแล่นกลับลงมาเวลาบ่าย ๓ โมง ๑๐ นาที ถึงหน้าตำหนักแพ เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๕ นาที ถึงเมืองนครเขื่อนขันธ์ เวลาบ่าย ๕ โมง ๕๐ นาที ถึงเมืองสมุทร-ปราการรอรับเรือด่านพบเรือกลไฟสปอตสแมน เห็นเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์อยู่ในเรือนั้นด้วย แล้วใช้จักรเรือเขจรออกจากเมืองสมุทรปราการ เวลาย่ำค่ำครึ่งทุ่ม ถึงเรือทุ่นปากอ่าว เวลาทุ่มครึ่ง ถึงตรงเรือนตะเกียงที่สันดอน เวลา ๒ ทุ่ม แล่นออกไปพ้นร่องแล้ว ตั้งเข็มบากหัวเรือตรงไปแหลมหลวง ลมเป็นตะวันตกอ่อน ๆ มีคลื่นใต้น้ำเรือแคลง น้ำลึกประมาณ ๖ วา เวลา ๒ ทุ่มครึ่ง เครื่องจักรเกิดเอกสิเดนต์ในเรือกลไฟที่เครื่องจักรทองเหลืองคอเล่อที่สูบข้างซ้าย ซึ่งเป็นที่ยึดก้านสูบสำหรับชักขึ้นลงแตกออกไปเป็นสองซีก ต้องหยุดจักรดับไฟจะแก้ ใช้เครื่องไม่ได้ต่อไป เพราะเป็นของซึ่งจะต้องหล่อทองเหลืองคอเล่อใหม่จึงจะใช้เครื่องจักรได้ เรือกลไฟลอยอยู่ไปไม่ได้ทอดสมอ เวลายาม ๑ ให้เรือโบตกรรเชียง

สำหรับเรือ ตีกรรเชียงเข้าไปที่กระโจมไฟ บอกคำโทรเลขไปยังเมือง สมุทรปราการ ขอให้ท่านเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ จอดเรืออยู่ ณ เมืองสมุทรออกมาลากกลับเข้าไป และให้บอกแจ้งความเข้าไปยังกรุงเทพฯ ในเวลาคืนวันนั้นเรือเขจรต้องทอดสมออยู่นอกสันดอน น้ำลึก ๖ วา มีคลื่นลม เรือแคลงมาตลอดคืนยังรุ่ง

วันที่ ๒ วัน ๔ ฯ ๗ ๙ ค่ำ เวลาเช้า ทอดสมออยู่ แลเห็นเรือกลไฟวิลันดาชื่อสุรวงศ์ จะใช้จักรออกไปจากที่ทอดสมอน้ำเขียวกัปตันยาชักธงบอกความขัดข้อง เรือสุรวงศ์ก็ใช้จักรเข้ามาหาจ้างให้ลากเรือเขจรเข้ามาถึงปากร่องชายชำแระนอก เวลาเช้าโมงครึ่ง ถึงปากร่อง เรือสุรวงศ์บรรทุกเพียบกินน้ำลึกจะจูงต่อเข้ามาในสันดอนไม่ได้ เรือเขจรต้องทอดสมอ เวลา ๕ โมงเช้า ได้รับคำโทรเลขจากกระโจมไฟสันดอนว่า เรือสปอตสแมนใช้จักรออกเสียแต่เวลาคืนนี้แล้ว ได้บอกความขึ้นไปกรุงเทพฯ แล้ว จะให้เรือมาลาก จึงได้จอดรอทอดสมออยู่ปากร่อง ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมง มิได้เห็นเรือกลไฟออกไปลาก พอน้ำขึ้นลมจัดกัปตันยาจึงจัดเอาผ้าเพดานผูกเป็นใบชักขึ้นที่เสาหน้า ถอนสมอแล่นตามน้ำตามลมขวาง ๆ รี ๆ เข้ามา คลื่นจัดเรือแคลงเป็นอันมาก เวลาย่ำค่ำ ข้ามสันดอนมาเวลาทุ่ม ๑ เข้ามาตรงกระโจมไฟข้ามริมชายร่องตะวันตกเป็นลมตะเภา กลัวจะพาเรือเข้าไปที่ตื้นนัก จึงทอดสมอรออยู่ที่นั้น เห็นโคม เรือกลไฟแล่นออกไปหลายลำ แต่เดินกลางร่องห่างกันเรียกไม่ได้ยิน เวลา ๒ ยาม น้ำลงเรือขวาง คลื่นใหญ่เรือแคลงเป็นอันมาก เวลา ๗ ทุ่ม เดือนหงาย

พระยาประภากรวงศ์ (ชาย)[๑] นำเรือกลไฟเล็กของพระอมรวิไสยสรเดช (โต)[๒] มาจูงเรือเขจรกลับเข้ามาในปากอ่าว

วันที่ ๓ วัน ๕ ฯ ๙ ค่ำ เวลาย่ำรุ่งถึงปากอ่าวลำน้ำเจ้าพระยา เวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง ถึงเมืองสมุทรปราการ แล้วมีคำโทรเลขขอเรือกลไฟเปลี่ยน เวลาเช้า ๔ โมง ขนของขึ้นพักอยู่ที่จวนเจ้าพระยาภาณุวงศ์ที่เมืองสมุทรปราการ ค้างอยู่ที่นั้นคืนหนึ่ง

การที่กราบถวายบังคมลาไปเที่ยวตามชายทะเลนั้น จึงต้องเป็นการยุติกันไว้ตอนหนึ่ง จะต้องนับวันต้นต่อไปดังนี้

วันที่ ๑ วัน ๖ ฯ ๙ ค่ำ เวลาบ่าย ๕ โมง ๕ นาที เรือกลไฟสุริยมณฑลลงมาถึงเมืองสมุทร หลวงจักรยานานุพิจารณ์ (ทวน)[๓] เป็นกัปตันขนของพร้อมกันลงเรือสุริยมณฑล เวลาทุ่มครึ่งใช้จักรออกจากหน้าเมืองสมุทรไป เวลายามครึ่ง ข้ามสันดอนน้ำลึก ๘ ศอก เวลา ๔ ทุ่มออกนอกสันดอนน้ำลึก ๓ วา ตั้งหัวเรือตรงหว่างตะเภาหว่างสลาต้นเดินจักรตรงไปเมืองปราณบุรี ลมจัดตรงหน้าคลื่นใหญ่ เวลา ๑๑ ทุ่ม ตรงหน้าเขาเจ้าลาย เดินน้ำลึก ๘ วา

---

(๑) พระยาประภากรวงศ์ (ชาย บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร)

(๒) พระอมรวิสัยสรเดช (โต บุนนาค) ภายหลังได้เป็นเจ้าพระยาสุรวงศวัฒนศักดิ์ บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนาค)

(๓) หลวงจักรยานานุพิจารณ์ (ทวน บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร) ต่อมาเป็นพระไพรัชพากย์ภักดี

วันที่ ๒ วัน ๗ ฯ ๑๐ ๙ ค่ำ เวลาเช้า ถึงตรงบ้านหัวหินเวลาเช้า ๒ โมง ๔๕ นาที ถึงปากอ่าวคลองปราณ ทอดสมอ ฝนตกเป็นพายุ เวลาเช้า ๕ โมง ขึ้นพักอยู่ที่ตึกท่านเจ้าพระยาสุรวงศ์ที่ปากน้ำปราณ(๑) เวลาบ่าย ๒ โมง ไปนั่งโห่เหล่าไล่เนื้อที่ไร่ร้างบ้านกิว ฝนตกไม่ได้อะไรกลับมาที่ตึกพักค้างอยู่คืนหนึ่ง

วันที่ ๓ วัน ๑ ฯ ๑๑ ๙ ค่ำ เวลาเช้าสว่าง ลงเรือมินตราสุรีเป็นเรือโบตใบเล็กไปดูจับปลาที่โป๊ะ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ กลับมาตึกพัก เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ลงเรือโบตกลับมาลงเรือสุริยมณฑล เวลาเที่ยงแล้ว ๒๕ นาที ใช้จักรออกจากเมืองปราณ เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ ถึงสามร้อย-ยอดทอดสมอตรงอ่าวศาลา ลงเรือโบตขึ้นเที่ยวถ้ำอิเหนาแล้วกลับลงเรือโบตไปเข้าคลองบางปู ดูตำบลเขาสามร้อยยอด แล้วกลับมาถึงเรือเวลาพลบค่ำ เวลาทุ่มเศษ ใช้จักรเรือกลไฟออกจากสามร้อยยอด ตั้งเข็มไปทางกลางมีลมเสมอคลื่นราบไปตลอดคืน

วันที่ ๔ วัน ๒ ฯ ๑๒ ๙ ค่ำ เวลาย่ำรุ่ง ถึงตรงเขาช่องพระหน้าเมืองปะทิวคือเมืองกำเนิดนพคุณ เวลาเช้า ๒ โมง ถึงตรงเกาะง่ามหน้าเมืองชุมพร เวลาเช้า ๔ โมง ถึงตรงเกาะเต่าอยู่แง่มซ้าย เป็นลมตะเภาคลื่นมีบ้าง เรือเดิน ๗ นอต เวลาเที่ยง ถึงตรงหัวเกาะเต่าห่าง ๔ ไมล์ เห็นเกาะพงันเกาะสมุยอยู่ตรงหน้าเรือ ลมสงบคลื่นราบ เวลาบ่าย ๒ โมง

(๑) ตึกนี้เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร) ที่สมุหพระกลาโหมให้สร้างเป็นที่สำหรับพักข้าหลวง มีที่ปากน้ำเมืองเพชรบุรี (ทำค้าง) แห่ง ๑ เมืองปราณแห่ง ๑ เมืองชุมพรแห่ง ๑ เมืองสงขลาแห่ง ๑

ถึงหัวเกาะพงันหันหน้าเรือเข้าไป เวลาบ่าย ๔ โมงเศษถึง ทอดสมอท้ายเกาะพงัน ตรงหน้าบ้านในระหว่างเกาะสมุยเกาะพงันลงเรือโบตคัตเตอร์ขึ้นท่าศาลาครู่หนึ่ง แล้วไปตามหาดทรายจนเวลาพลบค่ำกลับลงเรือใหญ่ เวลา ๑๑ ทุ่ม ใช้จักรข้ามไปเกาะสมุยด้านเหนือ

วันที่ ๕ วัน ๓ ฯ ๑๓ ๙ ค่ำ เวลาเช้า ถึงเกาะสมุยอ่าวหน้าบ้านแม่น้ำทอดสมอลงเรือโบต ขึ้นไปที่หน้าท่าศาลเจ้าเที่ยวตามบ้านพวกจีนในสวนมะพร้าว ออกทุ่งนาจะไปบ้านพวกไทย ซึ่งอยู่เชิงเขาไกลนัก ต้องกลับมาที่บ้านจีนในศาลเจ้า เวลาเช้า ๔ โมง กลับมาเรือใหญ่ เวลาเช้า ๕ โมงเศษ ลงเรือคัตเตอร์ เรือกลไฟสติมลอนลากออกไปอ่าวหน้าเกาะข้างตะวันตกไปได้ ๒ แหลมลมจัดมีคลื่นไปไม่ได้ เข้าแวะพักหาดในริมไร่แตง เก็บเปลือกหอยต่าง ๆ อยู่ เวลาบ่าย ๒ โมง กลับลงเรือมาท่าหน้าศาลรับของครู่หนึ่ง กลับมาเรือใหญ่เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง ใช้จักรออกปากอ่าวแม่น้ำอ้อมออกไปหน้านอกเกาะสมุย เวลาทุ่มเศษ อากาศมืดนักจะไปทอดสมอที่อ่าวหน้าค่ายไม่ได้ ต้องทอดสมออ่าวนอก พักอยู่จนเวลา ๑๑ ทุ่ม ถอนสมอใช้จักรต่อไป

วันที่ ๖ วัน ๔ ฯ ๑๔ ๙ เวลาเช้า ทอดสมอที่อ่าวหน้าค่าย (๑) ขึ้นเที่ยวหาดทรายเก็บเปลือกหอยและหอยเป็น เวลาเช้า ๒ โมง กลับมาเรือใหญ่ เวลาเช้า ๕ โมง ขึ้นไปบนบกอีก เดินลัดไปตามทางในสวนที่

---

(๑) เกาะสมุยกำหนดว่าเป็นเมืองขึ้นนครศรีธรรมราช อ่าวหน้าค่ายเป็นที่เจ้าเมืองตั้งที่ว่าการ

โรงขายสินค้าของจีนกิมย์พักครู่หนึ่ง แล้วเดินไปออกทุ่งนามีคลองน้ำไหลลงมาจากเขาผ่ากลางทุ่งนาไปพักที่วัดมเรศ แล้วกลับมาพักที่โรงใต้ร่มไม้ชายทะเล เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง กลับลงเรือใหญ่ เวลาบ่าย ๕ โมงเศษใช้จักรออกจากอ่าวหน้าค่าย ตั้งเข็มตรงไปเมืองสงขลา เป็นลมสลาตันคลื่นราบไปตลอดคืน

วันที่ ๗ วัน ๕ ๑ฯ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าแลเห็นฝั่งตรงบ้านเปะทะ เวลาเช้า ๔ โมงเศษถึง ทอดสมอในเกาะหนูปากอ่าวเมืองสงขลา ทราบความว่าในเมืองสงขลามีความไข้ชุกชุมไม่ได้คิดว่าจะนอนบก เวลาบ่ายลงเรือใบมินตราสุรีแล่นใบเล่นในอ่าวสงขลา ค่ำกลับมาเรือนอนในเรือคืนหนึ่ง

วันที่ ๘ วัน ๖ ๒ฯ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าก่อนย่ำรุ่ง ลงเรือสำปั้นเก๋งพายเข้าไปในแม่น้ำสงขลา ไปขึ้นที่หน้าตึกเจ้าเมือง ดูบ้านเจ้าเมืองแล้วไปตลาดใหญ่และตลาดปลานอกเมือง กลับมาพักที่ตึกกงสีแล้วขึ้นม้าไปทางตลาดไปออกประตูกลางเมืองที่ใต้อ้อมกำแพงเมืองไปข้างนอก ถึงประตูกลางเมืองทิศตะวันออก เข้าไปในเมืองดูตึกดิน แล้วขึ้นม้าเลียบกำแพงเมืองชั้นนอกไปข้างเหนือยังไม่ถึง ฝนตกมากต้องรีบไปพักที่ตึกพระยาสุนทรา (๑) ได้สอบถามเรื่องความไข้ว่าเบาบางไม่สู้มีแล้ว ครั้นจะไปนอนเรือขึ้นมาเที่ยวเป็นเวลาก็จะเป็นที่ลำบาก จึงคิดจะพักนอนอยู่บนบก และเป็นเวลาเกือบจะถึงวันทำบุญ กรมสมเด็จพระเทพศิรินทร์ด้วย จะได้มีการ

---

(๑) พระยาสุนทรานุรักษ (เนตร ณ สงขลา) บุตรเจ้าพระยาวิเชียรคิรี (เม่น ณ สงขลา)

ทำบุญฉลองพระเดชพระคุณมิให้ขาดปีขาดคราว เพราะฉะนี้ จึงจำเป็นต้องรออยู่ ณ เมืองสงขลากว่าจะถึงกำหนดวันนั้น การที่จะพักอยู่บนบกนั้น ที่ตึกราชการสำหรับพักอยู่ที่แหลมทรายนั้นพระยาเทพ(๑) ข้าหลวงและครอบครัวก็ตั้งอยู่บ้านเจ้าเมือง ศพเจ้าพระยาสงขลาก็ยังอยู่(๒) ที่ตึกกงสีนั้นก็เล็กอยู่ไม่ได้ กรมการจึงพร้อมกันเห็นควรว่า ที่ตึกใหม่ซึ่งพระยาสุนทรทำไว้เป็นบ้านหลวงอนันต์(๓) นั้นจะเป็นที่พักได้ จึงได้ขึ้นอยู่ที่ตึกใหม่นั้น เวลาเช้า ๕ โมง ลงเรือสำปั้นเก๋งพายไปเกาะยอ เวลาเที่ยงถึงที่พักวัดแหลมพอ ที่เกาะยอข้างตะวันออก ไปดูโรงจีนปั้นโอ่งปั้นไห แล้วกลับมาที่ศาลาพักที่วัด เวลาบ่าย ๒ โมง เดินไปตามถนนตัดใหม่ ไปดูตามสวนในเกาะยอ แวะสวนจำปาดะของหลวงวิเศษภักดี(๔) แล้วเดินไปลงเรือที่ท่าหัวหินกลับมาเมือง พักที่ตึกใหม่นอนที่นั้น

วันที่ ๙ วัน ๗ ฯ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าพอสว่างลงเรือเก๋งไปขึ้นที่โรงจีนดูทำจับเจียวกระเบื้องจีนอิฐหน้าววต่าง ๆ แล้วลงเรือตรงไปเกาะยอ พักเลี้ยงข้าวที่วัดแหลมพอ เวลาเช้า ๔ โมง ลงเรือไปเข้าคลองอู่ตะเภา

---

(๑) พระยาเทพประชุน (พุ่ม) ภายหลังได้เป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร ที่สมุหพระกลาโหม

(๒) คือศพเจ้าพระยาวิเชียรคีรี (เม่น ณ สงขลา) บิดาพระยาสุนทรานุรักษ (เนตร)

(๓) หลวงอนันตสมบัติ (เอม ณ สงขลา) บุตรพระยาสุนทรานุรักษ (เนตร)

(๔) หลวงวิเศษภักดี (ชม ณ สงขลา) บุตรพระยาสุนทรานุรักษ (เนตร) ภายหลังเป็นพระยาวิเชียรคีรี ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา

เวลาเที่ยงถึงสวนส้ม ฝนตกไม่หยุดต้องเที่ยวสวนส้มฝนตกพรำไป แล้วไปพักที่วัดคูเต่า เวลาบ่ายโมงเศษ ลงเรือกลับมาทางเหนือเกาะยอ พายเลียบหน้าบ้านหัวเขา ดูหมู่บ้านแหลมสน และฮวงซุ้ยที่ฝังศพเจ้าเมืองสงขลา(๑) ที่ล่วงแล้วไป เวลาบ่าย ๔ โมง ถึงที่พักตึกใหม่ เวลาบ่าย ๕ โมง เดินไปเที่ยวตลาดเมืองสงขลาจนพลบค่ำกลับมาถึงที่พักตึกใหม่

วันที่ ๑๐ วัน ๑ ฯ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าสว่างขึ้น ม้าไปเขาตังกวน เดินขึ้นไปบนพระเจดีย์ยอดเขา(๒) แล้วกลับลงมาแวะที่ตึกราชการแหลมทรายเยี่ยมเยือนพระยาเทพ เวลาเช้า ๓ โมง กลับมาที่ตึกใหม่ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ขึ้นม้าไปเที่ยวดูในเมือง แวะดูวัดกลางแล้วอ้อมไปตามถนนกลางเมือง กลับมาที่ตึกพัก เวลาบ่าย ๕ โมง นิมนต์พระสงฆ์ ๕ รูปมาเจริญพระพุทธมนต์ เป็นการทำบุญฉลองพระเดชพระคุณกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ ในสมัยบรรจบคล้ายกับวันสิ้นพระชนม์ อนึ่งในวันนี้ท่านเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ มาถึงเมืองสงขลาโดยเรือสปอตสแมนเวลาทุ่ม ๑

วันที่ ๑๑ วัน ๒ ฯ๑๐ ค่ำ เวลาเช้า เลี้ยงจังหันพระสงฆ์ ๕ รูป แล้วมีเทศนากัณฑ์หนึ่ง แล้วสดับปกรณ์ภิธรรมพระสงฆ์ในกำแพงเมือง

---

(๑) เมื่อก่อนรัชกาลที่ ๓ เมืองสงขลาตั้งอยู่ที่แหลมสน ผู้ว่าราชการเป็นเชื้อจีน ฝังศพไว้ที่นั้นหลายคน

(๒) พระเจดีย์องค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง มีเรื่องพิสดารในตอนหนังสือรายงานต่อไปข้างหน้า

สงขลา พระธรรมยุติกา ๓๗ รูป พระมหานิกาย ๓๑๖ รูป รวมพระสงฆ์ ๓๕๓ รูป เวลาเที่ยงแล้วลงเรือโบตไปดูตามชายเขาแดง ออกปากอ่าวไปตามชายฝั่งทางตะวันตก แวะเรือเข้าไปดูมะหะหรุ่ม เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ กลับมาลงเรือสุริยมณฑล อนึ่ง เมื่อเวลาบ่ายโมงครึ่ง เรือนฤเบนทรบุตรีใช้จักรออกจากเมืองสงขลา พระยาสมบัติภิรมย์[(๑)] ไปในเรือจะไปชำระความที่เมืองตรังกานู แต่เรือนฤเบนทรบุตรีจะแวะเมืองตานี เมืองกลันตัน เป็นเพื่อนเรือสุริยมณฑลไป เรือนฤเบนทรจะล่วงหน้าไปเมืองตานีก่อน เวลาบ่าย มีพายุฝนตก เวลา ๒ ทุ่ม ลงเรือโบตไปจับปูม้าที่หาดอ่าวสงขลา เวลายามเศษ กลับมาเรือใหญ่ เวลา ๗ ทุ่ม ใช้จักรออกจากเมืองสงขลาไป

วันที่ ๑๒ วัน ๓ฯ๑๐ ค่ำ เวลาเช้า แลเห็นเรือ ๓ ลำ เป็นเรือกำปั่นใบ ๒ ลำ เรือกลไฟนฤเบนทร ๑ ลำ ทอดสมอที่ปากอ่าวเมืองตานี เวลาย่ำรุ่งแล้ว ๒๕ นาทีถึง ทอดสมอในอ่าวเมืองตานี เวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง ลงเรือหม่ง ๆ พายของพระยาตานี เข้าปากคลองไป เวลาเช้า ๕ โมง ถึงสะพานท่าบ้านเจ้าเมือง แล้วขึ้นเดินไปบ้านเจ้าเมืองอยู่ประมาณชั่วโมงหนึ่ง แล้วกลับลงเรือพายขึ้นไปตามลำคลองหน่อยหนึ่ง กลับล่องลงมาตามลำน้ำขึ้นพักที่ตึกกัปตันจีนซึ่งจัดไว้เป็นที่พัก เวลาบ่าย ๑ โมงเศษ เดินไปเที่ยวตลาดจีน เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ ลงเรือพายขึ้นไปตามลำคลองจอดพักขึ้นดูทำโอ่ง อ่าง กระถาง ไห พอฝนจะตกใหญ่กลับ

---

(๑) พระยาสมบัติภิรมย์ (ชุ่ม) บุตรเจ้าพระยาวิเชียรคีรี (สังข์)

มาที่ตึกพัก ในเวลานี้เปนลมว่าวพัดกรอกอ่าวแรงเข้ามา เกรงว่าคลื่นปากอ่าวจะโตออกไม่ได้ ต้องรอลมอยู่จนเวลาบ่าย ๔ โมง ลมค่อยซา จึงลงเรือออกจากที่ตึกพักล่องไป เวลาย่ำค่ำ ถึงเรือใหญ่ที่ปากอ่าวฝนตกหนัก เวลาย่ำค่ำครึ่ง เรือสปอตสแมนมาถึงทอดสมออยู่ เวลา ๒ ทุ่ม เรือสุริยมณฑลใช้จักรออกจากเมืองตานี ลมเปนหัวเขาพายุฝนตก ท้องฟ้ามืดฟ้าแลบฟ้าร้อง ฝนตกไปจนเวลา ๒ ยาม คลื่นตรงหน้าเรือ

วันที่ ๑๓ วัน ๔๗๑๐ ค่ำ เวลาเช้า เห็นเขาใหญ่หลังเมืองกลันตัน เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง ถึงที่ทอดสมอตรงปากอ่าวเมืองกลันตัน เรือกลไฟนฤเบนทรถึงพร้อมกันพักอยู่ในเรือรอบอกกล่าวและรับแขกวันหนึ่ง

วันที่ ๑๔ วัน ๕๘๑๐ ค่ำ เวลาเช้าย่ำรุ่ง ลงเรือพายมีเก้าอี้กลางโถงเข้าไปปากอ่าวในลำน้ำ เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาที ถึงท่าหน้าบ้านเจ้าเมืองขึ้นไปพักอยู่ที่ตึกกงสี เลี้ยงข้าวแล้วไปวิสิตที่บ้านพระยาเดชาจางวาง และไปบ้านพระยากลันตันแล้วกลับมาพักอยู่ที่ตึกกงสี เวลาบ่าย ๓ โมง เที่ยวดูตลาดแล้วลงเรือจากท่าไปขึ้นที่ตลาดจีนเที่ยวดูตลาดจีน พักที่บ้านกปิตันจีนครู่หนึ่ง แล้วลงเรือกลับมาตามลำน้ำ เวลาย่ำค่ำ ถึงแหลมทรายปากอ่าวเห็นมีคลื่นเปลี่ยนเรือ ลงเรือคัตเตอร์ตีกรรเชียงออกไปอีก ๒๐ นาทีถึงเรือสุริยมณฑล เวลาทุ่มเศษ ใช้จักรออกจากเมืองกลันตันกลับมาเมืองสงขลา

วันที่ ๑๕ วัน๖๙๑๐ ค่ำ เวลาเช้าตรงหน้าเมืองตานี แลเห็นทิวไม้ เวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง ถึงที่ทอดสมอในเกาะหนูปากอ่าวเมืองสงขลา

พักอยู่ในเรือรอเวลาที่จะออกไปเมืองนครให้สมควรเวลาย่ำค่ำ ลงเรือคัตเตอร์ไปดูจับปูม้าที่ปากอ่าวเมืองสงขลาอีก แล้วกลับมาเรือใหญ่ เวลายาม ๑ ใช้จักรออกจากเมืองสงขลา เห็นชายไม้ริมทะเลตลอด

วันที่ ๑๖ วัน ๗ ฯ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้า แลเห็มแหลมจุมพุกเวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง ถึงที่ทอดสมอปากอ่าวเมืองนคร เวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง ลงเรือเก๋งพายไปในอ่าว เวลาเที่ยงแล้วครึ่งโมง ถึงปากคลองเข้าคลองไปเวลาบ่าย ๒ โมง ถึงท่าโพพักที่โรงพักประมาณครึ่งชั่วโมง แล้วขึ้นรถเทียมม้าคู่ไปตามถนน เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง ถึงเรือนพักที่ลานสำหรับปลูกพลับ-พลาหน้าเมืองฝนตกมาก เวลาบ่าย ๕ โมง ขึ้นรถไปตามถนนในเมืองตรงไปที่สุดกำแพงเมืองด้านใต้ แล้วกลับมาทางเดิม

วันที่ ๑๗ วัน ๑ ฯ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าสว่างแล้ว ขึ้นช้างกูบไปในเมืองตามถนนชั้นในกำแพงเมือง เลี้ยวไปทิศตะวันตกรอบมาบรรจบทางเดิม แล้วมาทางถนนใหญ่กลางเมือง ย้อนกลับมาที่พัก เวลาเช้า ๓ โมง ขึ้นไปในเมืองแวะวัดพระมหาธาตุ นมัสการพระมหาธาตุแล้วเที่ยวดูต่าง ๆ พักอยู่ที่พักในวัดมหาธาตุจนเวลาเที่ยงกลับมาที่พัก เวลาบ่ายฝนตกพายุพัด เวลาเย็น แดดร่มเดินไปตามถนนดูวัดเสมาเมืองโบสถ์-พราหมณ์ บ้านพระปลัด บ้านพระยานคร[๑] แล้วไปนมัสการพระพุทธ

---

(๑) พระยาศรีธรรมราช (หนูพร้อม ณ นคร) ภายหลังเป็น เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี พระศิริธรรมบริรักษ์ ปลัด ชื่อถัด ณ นคร เป็นน้องพระยาศรีธรรมราช (หนูพร้อม)

สยิงแล้วเดินดูตลาดและตลาดหลังศาลเสื้อเมือง แล้วกลับขึ้นคอช้างมาที่พัก

วันที่ ๑๘ วัน ๒ ๑๒ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้า ไปอาบน้ำที่ประำลำคลอง เรียกว่าลำพยา แล้วเดินไปในเมืองตามถนนใหญ่ แล้วลัดไปออกถนนเล็กที่แยกตรงศาลเสื้อเมือง ดูที่โบสถ์พราหมณ์ฝ่ายโน้นและไปที่พระนคร แล้วเดินมาหลังรอบวัดพระมหาธาตุ ขึ้นช้างกูบมาที่พัก เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ขึ้นช้างกูบกลับมาถึงบ้านตลาดท่าวัง ลงช้างเดินดูตลาดประมาณชั่วโมง ๑ แล้วขึ้นช้างมาถึงท่าโพ ลงเรือเก๋งพายออกจากท่าโพ ลงไปตามลำคลอง เวลาบ่าย ๑ โมง ถึงปากคลอง เวลา ๒ โมงครึ่ง ถึงเรือสุริยมณฑล เวลา ๕ ทุ่มครึ่ง ใช้จักรออกจากอ่าวเมืองนคร

วันที่ ๑๙ วัน ๓ ๑๓ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้า เห็นแหลมฝั่งและเกาะ ทั้งเกาะสมุยอยู่ ๒ ข้าง เวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง ถึงช่องอ่างทองเวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง ถึงที่ข้ามดอนกระเซด น้ำลึก ๗ ศอกคืบ เวลาเช้า ๕ โมง ถึงที่ทอดสมออ่าวไชยา เวลาเที่ยง ลงเรือเก๋ง ๘ แจว เข้าคลองพุมเรียง ไปขึ้นท่าหน้าบ้านพระยาไชยา (๑) ขึ้นเกี้ยวจีนโถงหามไปที่โรงสเตชั่นหน้าบ้าน เวลาบ่าย ๑ โมง ฝนตกพรำเพรื่อ ไปขึ้นเกี้ยวจีนโถง ไปตามถนนแวะวัดสมุหนิมิตรและไปดูตามตลาด กลับมาแวะวัดโพธารามแล้วกลับมาที่พัก เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ลงเรือเก๋ง ๘ แจวออกจากบ้านพระยาไชยา ไปถึงศาลาหัวแหลมโพ เป็นพายุฝนตกคลื่นใหญ่ ครั้นจะออกไป

(๑) พระยาวิชิตภักดี (ขำ ต้นสกุลศรียาภัย) ต่อมาเป็นพระยาวจีสัตยารักษ์

เรือ ๆ เล็ก ๆ จะไปไม่ได้พร้อมเพรียงกัน ต้องพักอยู่ที่ศาลารอพายุ ฝนตกไม่หายต้องกลับมาพักอยู่ที่สเตชั่นบ้านพระยาไชยา จนเวลาทุ่มเศษลงเรือคัตเตอร์สติมลอนจูงไป เวลายาม ๑ ถึงเรือใหญ่ นอนอยู่ในเรือคืนหนึ่งเป็นลมตะวันตก ฝนตกพรำยังรุ่ง

วันที่ ๒๐ วัน ๔ ฯ ๑๔ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าก่อนย่ำรุ่ง ลงเรือเก๋ง ๘ แจวของพระยาไชยา ออกจากเรือสุริยมณฑล แจวตรงไปคลองพันคูหาจอดเลี้ยงกันประมาณชั่วโมง ๑ แล้วออกจากที่นั้น เวลาบ่ายโมง ๑ ถึงเมืองกาญจนดิฐ จอดที่แพแล้วขึ้นบกเดินดูตามตลาด แวะที่ตึกกงสีครู่หนึ่งแล้วไปแวะวัดพระโยก และแยกท่าตลาดเล็กไปที่บ้านพระปลัด ลงเรือกลับมาพักที่แพเลี้ยงกันแล้ว เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ลงเรือออกจากเมืองกาญจนดิฐกลับไปเมืองไชยา เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง ถึงปากอ่าวพันคูหาเวลาทุ่มครึ่ง ถึงเรือสุริยมณฑลนอนในเรือคืนหนึ่ง

วันที่ ๒๑ วัน ๕ ฯ ๑๕ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้า รอจำปาดะเมืองกาญจนดิฐอยู่จนเวลาเช้า ๓ โมง ใช้จักรออกจากเมืองไชยามาตามร่องกระเซดต้องแล่นช้าๆ เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๐ นาที ถึงดอนกระเซดน้ำขอดลึก ๗ ศอกเวลาเช้า ๕ โมง ออกจากนอกดอน เลี้ยวแหลมซุยตั้งหัวเรือไปเมืองหลังสวน เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่ง ถึงที่ทอดสมอตรงปากอ่าวหลังสวน ได้ข่าวว่าเรือกลไฟสปอตสแมน ซึ่งท่านเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ไปในนั้นใบจักรท้ายหลุดตกหาย หาไม่ได้ ค้างอยู่ที่เมืองชุมพร ท่านเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ขอแรงให้แวะไปช่วยที่เมืองชุมพร เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง

ลงเรือเก๋งพายเข้าปากอ่าวแม่น้ำหลังสวน หยุดรอเรือที่ท่าเรือนพักครู่หนึ่งแล้วขึ้นไปตามลำน้ำ เวลาย่ำค่ำ ถึงท่าบางยี่โร ขึ้นรถญี่ปุ่นคนลากไปตามถนนประมาณครึ่งชั่วโมง ถึงที่ตึกบ้านพระหลังสวน(๑) อาศัยพักค้างที่นั้นคืน ๑

วันที่ ๒๒ วันที่ ๖ ๑๑ฯ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าสว่างลงเรือที่หน้าท่าบ้านบางขันเงินขึ้นไปตามลำน้ำถึงเขาเอ็น ขึ้นดูที่ถ้ำ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ กลับลงเรือมาตึกที่พัก เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ขึ้นรถญี่ปุ่นไปดูสวนทุเรียน แล้วกลับมาแวะสวนผักและต้นไม้ผลต้นไม้ดอกต่าง ๆ ของพระหลังสวน เวลาบ่ายครึ่งโมง กลับมาที่ตึกพัก เวลาบ่าย ๓ โมง ลงเรือเก๋งพายออกจากท่าหน้าบ้าน ล่องลงไปตามลำน้ำถึงบางยี่โร หยุดขึ้นดูตลาดครู่หนึ่ง แล้วลงเรือพายล่องลงไป เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง ถึงปากน้ำ ขึ้นพักที่เรือนพักครู่หนึ่ง แล้วลงเรือ คัตเตอร์ออกจากปากอ่าวหลังสวน มาเรือสุริยมณฑล เวลา ๗ ทุ่ม ใช้จักรออกจากอ่าวหลังสวน เวลา ๑๑ ทุ่ม ถึงเกาะมัตตราเลี้ยวเข้าไปในอ่าวชุมพร

วันที่ ๒๓ วัน ๗ ๑๒ฯ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้า ถึงที่ทอดสมอปากอ่าวชุมพร เห็นเรือกลไฟสปอตสแมนจอดอยู่ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ลงเรือคัตเตอร์เข้าไปในอ่าวลำน้ำชุมพร เวลาเช้า ๕ โมงเศษ ถึงบ้านท่ายาง เวลานั้นฝนตกขึ้นไปพักอยู่โรงกงสีรังนกประมาณครึ่งชั่วโมง ฝนตกพรำไม่หยุดต้องไปดูตามตลาดทั้งฝน แล้วไปแวะทางท่าใกล้บ้านที่เป็นทางที่จะกลับ

(๑) พระจรูญราชโภคากร (คอซิมเต๊ก ณระนอง) ภายหลังเลื่อนเป็นพระยา

ไปแล้วลงเรือคัตเตอร์ออกจากท่ายางไป เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ ถึงที่ตึกปากน้ำของท่านเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ทำไว้ ขึ้นไปดูตึกครู่หนึ่ง แล้วลงเรือกลับไปเรือสุริยมณฑล ท่านเจ้าพระยาสุรวงศ์ขอแรงให้ลากเรือสปอตสแมนเข้าไปกรุงเทพ ฯ ด้วย เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง ใช้จักรออกจากปากอ่าวเมืองชุมพร รับลากเรือสปอตสแมนไปด้วย ตัดหัวเรือตรงไปดูเกาะง่าม เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง ถึงเกาะง่าม เรือเดินเฉียดไปประมาณ ๒๐ เส้นเศษ แล้วตัดหัวเรือมาตามทาง มีลมเป็นลมตะวันตก กัปตันใช้ใบเรือสุริยมณฑลเดินขึ้นอีกกว่าก่อน เวลา ๒ ทุ่ม ถึงตรงเขาแหลมช่องพระ เป็นลมตะวันตกอ่อน ๆ คลื่นราบ เวลา ๑๐ ทุ่ม ถึงที่ทอดสมอคุ้งมะนาวริมเกาะหลัก

วันที่ ๒๔ วัน ๑ ๓ฯ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้ามืดลงเรือคัตเตอร์ขึ้นไปเก็บหอยที่อ่าวคุ้งมะนาว เวลาเช้า ๒ โมงเศษ กลับมาเรือสุริยมณฑล แล้วใช้จักรเดินต่อไป เวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง ถึงที่ทอดสมอปากอ่าวเมืองปราณพักอยู่คอยเวลาที่จะเข้าปากอ่าวกรุงเทพ ฯ จนเวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง ใช้จักรออกจากเมืองปราณตั้งหัวเรือตรงเข้ามาปากอ่าวเจ้าพระยา ลมเป็นตะวันตกอ่อน ๆ คลื่นราบ เวลาค่ำยามเศษ เดือนหงาย เวลา ๑๐ ทุ่ม มาถึงที่ข้ามสันดอนเป็นเวลาเกือบจะเข้าไม่ได้ น้ำลึกหลังสันดอน ๖ ศอกเศษ แต่ข้ามสันดอนเข้ามาได้โดยสะดวก

วันที่ ๒๕ วัน ๒ ๔ฯ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้า ถึงปากอ่าวเจ้าพระยา เวลาย่ำรุ่งแล้ว ๔๐ นาที ถึงที่ทอดสมอหน้าด่านเมืองสมุทรปราการ หยุด

อยู่ประมาณครึ่งชั่วโมง ใช้จักรขึ้นมาจากเมืองสมุทรปราการ เวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง ถึงกรุงเทพ ฯ ทอดสมอหน้าตึกออฟพีศไปรษณีย์โทรเลข

นับวันตั้งแต่ถวายบังคมลาออกมาเที่ยวคราวต้น ที่เกิดเอกสิเด็นต์ใช้ไม่ได้ เสียเวลาเสีย ๓ วัน ต้องหักเป็นวันเที่ยว ๒๕ วัน เกินวันกำหนดที่ได้กราบถวายบังคมลาไป ๑๐ วัน ถ้าจะรวมวันที่ต้องนับแต่วัน ๓ ฯ ๖ ๙ ค่ำเวลาบ่าย จนถึงวัน ๒ ฯ ๕ ๑๐ ค่ำ เวลากลางวัน จะรวมเป็น ๒๘ วัน แต่เห็นว่าการเที่ยวและประโยชน์ได้เวลาสมควรมาก

หนังสือรายงานหัวเมืองตะวันตก
ในแหลมมลายูฝากฝั่งตะวันออก

เมืองปราณบุรี
ชัยภูมิที่

เรือกลไฟสุริยมณฑลทอดสมอ น้ำลึก ๑๐ ศอก ไกลจากอ่าวประมาณ ๘๐ เส้น ที่อ่าวเฉียงใต้เวลาน้ำลง ขอบโขดทรายผุดหลายแห่ง ร่องน้ำลดเลี้ยว เรือเล็ก ๆ เข้าออกต้องเข็น น้ำไหลจากลำคลองเชี่ยว เวลาน้ำขึ้นเรือจึงเข้าออกได้สะดวก มีลำน้ำเข้าไปจนถึงเมือง ทางประมาณ ๓๐๐ เส้นเศษ แต่ลำคลองตั้งแต่ชายทะเลเข้าไป ๑๐๐ เส้น

ลำน้ำกว้างประมาณ ๑ เส้น มีต้นลำพู ต้นโกงกางสองฟากน้ำ ที่ปากอ่าวฝั่งใต้ มีแหลมทรายยาวประมาณ ๑๐ เส้น ที่คอแหลม มีตึกเจ้าพระยา-สุรวงศ์ ฯ ทำไว้เป็นเรือนสองชั้นหลังคามุงกระเบื้องไทย ขื่อประมาณ ๓ วา กับตึกครัวอีกหลังหนึ่ง ที่ปากน้ำมีโรงเรือนผูกสับราษฎรเป็นอันมาก ฝั่งเหนือแลเห็นเขาใกล้หลายเขา

ตำบลบ้าน

ที่ปากอ่าวมีโรง เรือน ผูกสับราษฎรไทยจีนประมาณ ๑๖๐ หลัง ที่ตั้งเมืองมีโรง เรือน เป็นหย่อม ๆ เป็นประมาณ ๕๐ หลัง มีบ้านผู้ว่าราชการและตลาดเป็นต้น ที่แหลมหินมีโรง เรือน ประมาณ ๑๐๐ หลัง อ่าวตะเกียบประมาณ ๒๐ หลัง ที่เกาะนมสาว ๔-๕ โรง บ่อแก้ว ๘ โรง

จำนวนคน

พระวิชิตชาญณรงค์ ผู้ว่าราชการเมือง เดิมเป็นคนชาวบางกอกออกมาอยู่เมืองปราณภายหลังได้รับราชการ ผู้ว่าราชการเมืองคนนี้ เป็นคนกิริยาเถื่อน ๆ บ่า ๆ จัดการรับรองแข็งแรง พูดจาสำเนียงเป็นชาวเมืองปราณ แต่กรมการอื่นไม่ใคร่จะเห็นมีตัว จำนวนราษฎรที่ตั้งอยู่ที่ปากน้ำประมาณ ๓๐๐ เป็นจีนโดยมาก ที่ตั้งเมืองประมาณ ๒๐๐ ที่แหลมหินประมาณ ๒๐๐ เศษ รวมคนเมืองปราณประมาณ ๕,๐๐๐ เศษ

ผลประโยชน์การหากิน

ที่ปากน้ำเมืองปราณมีจีนตั้งเป็นกงสี ๒ เถ้าแก่ รับปลาราษฎรนึ่งตากซื้อขาย ประมาณปีหนึ่งเงิน ๓๐๐ ชั่ง การจำหน่ายปลานั้น ทำเสร็จแล้วบรรทุกเรือฉลอมเข้าไปขายกรุงเทพ ฯ ที่ปากอ่าวเมืองปราณ มีโป๊ะน้ำลึกจับปลา ๒๒ โป๊ะ ๆ น้ำตื้น ๒ โป๊ะเรียงรายไป ฝ่ายใต้ตั้งแต่เกาะนมสาว ฝ่ายเหนือถึงตะเกียบ พวกเจ้าของโป๊ะที่จับปลาเป็นจีนสัก ๓ ส่วน ไทยสัก ๑ ส่วน ใช้เรือฉลอมจับปลา เวลาน้ำลงแล่นกลับมาทอดอยู่ที่ปากอ่าว รอน้ำขึ้นจึงเข้าอ่าวได้ ในเวลาเรือโป๊ะจับปลาแล้วมาถึงปากอ่าวรอน้ำอยู่นั้น มีเรือเล็กราษฎรไทยจีนออกไปซื้อปลาเป็นอันมาก บ้างก็ติดตามไปถึงโป๊ะ ในเวลาจับปลาโป๊ะ ที่ถูกจับปลาได้ในเวลาเต็มลำอย่างมากมีราคาประมาณถึง ๑๒๐ บาท จีนเถ้าแก่แต่งคนมาซื้อเหมาเป็นลำ การจับปลาในเมืองปราณไม่มีค่าน้ำ ผู้ทำปลาไม่ต้องเสียภาษีสิ่งใดเป็นของหลวง ราคาซื้อขายปลาคิดเอาตามที่จะเอามาขายได้ในกรุงเทพ ฯ ซึ่งขายกันที่เมืองปราณนั้นไม่มีราคาเป็นกำหนด ใช้แลกพืนข้าวเป็นต้น ตลอดไปจนถึงเมืองประจวบคีรีขันธ์ ตัวปลาทูเป็นปลาสินค้าใหญ่ ราษฎรคนไทยตัดพืนทำพืน ผู้รักษาเมืองเรียกเอาค่าขวานปี ๑ เป็นเงินคนละบาท ๑ ไว้ร้องราชการที่แหลมหิน พวกไทยทำไร่ข้าวที่อ่าวตะเกียบทำไร่แตง เกาะนมสาวทำเคย ที่บ่อแก้วทำไร่ข้าว ในเมืองปราณที่นาไม่ใคร่จะมี เพราะน้ำขึ้นน้ำลงเร็ว ต้องอาศัยเอาปลาแลกข้าวที่อื่นเป็นต้น ไม้ที่เป็นสินค้าไม้ซากไม้ดำ ไม้โมกมัน ได้บรรทุกเรือกำปั่นปี ๑ ประมาณ ๒ คราว ไม้โมกมันทำเป็นพายโกลนไปจำหน่ายใน

กรุงเทพ ฯ จำนวนเงินที่ใช้สอยในเมืองปราณใช้เงินบาทอัฐ ไม่ได้ใช้เหรียญแมกซิกัน

การอาหาร

มีปลาสดใหญ่เล็ก เนื้อกวาง เนื้อทราย ที่พรานไล่ตามเชิงเขาใกล้ ๆ สุกรจีนเลี้ยงโคฆ่าขายอยู่เนือง ๆ ผลไม้ แตงอุลิด เป็นใหญ่น้อยหน่า ทับทิม มะม่วง บ้าง

ความ

ความฆ่ากันตาย ในเมืองปราณในเวลานี้สงบเรียบร้อย มีแต่ความเล็กน้อย ความแพ่งบ้าง ความเถ้าแก่เปรียบเทียบเป็นพื้น ถ้ามีความฆ่ากันตายก็ต้องส่งเข้าไปในกรุงเทพ ฯ ทั้งสิ้น บัดนี้ผู้ว่าราชการกำลังต้องไปช่วยข้าหลวงชำระผู้ร้ายอยู่เมืองประจวบคีรีขันธ์ ผู้ร้ายในเมืองปราณซึ่งเกิดขึ้นนั้นไม่ใคร่จะมี มีก็แต่ผู้ร้ายที่จู่มาแต่อื่น มีเมืองประจวบเป็นต้น แต่ถ้าผู้ร้ายเกิดขึ้นที่เมืองเพชรบุรีเมืองประจวบ มักมาซ่อนเร้นอยู่เมืองปราณ เพราะเป็นเมืองต้นทาง แต่ในเวลานี้เรียบร้อยอยู่

การร้อนเย็น

ผู้ว่าราชการเมืองกรมการ ผู้ว่าราชการเมืองคนนี้เป็นคนซื่อ ๆ เซ่อ ๆ อำนาจน้อย ราษฎรรักใคร่ไม่มีความเดือดร้อนสิ่งใด ผู้ว่าราชการเป็นคนทำมาหากิน มีตั้งโป๊ะแต่งคนจับปลาเป็นต้น

เขาสามร้อยยอดแขวงเมืองปราณ

ชัยภูมิที่

เรือสุริยมณฑลทอดเสมอน้ำลึก ๑๐ ศอก ไกลจากฝั่งประมาณ ๖๐ เส้น ในเกาะตะกูดตรงหน้า อ่าวศาลาบ่อน้ำปากทางที่จะขึ้นถ้ำสามร้อยยอด ดูไปจากเรือมีเขาหลายชั้น แลเห็นศาลาแต่ไกล ศาลานั้นตั้งอยู่ไกลจากทะเลประมาณ ๒๐ เส้น ศาลานั้นขื่อกว้าง ๑๐ ศอก ๓ ห้อง ๆ กลางนั้นมีบ่อน้ำ ๆ จืดสนิท ตั้งแต่ศาลาเดินไปเข้าร่มไม้ ถึงเชิงเขาทางประมาณ ๑๐ เส้น มีทางขึ้นเขาเป็นก้อนศิลาลำดับพอขึ้นได้ง่าย ตามที่ได้ทำไว้ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เสด็จพระราชดำเนิน(๑) ทางขึ้นเขาชั้นขึ้นไปจนถึงชั้นที่สุด มีพื้นลาดคิดตั้งแต่ขึ้นเขามาทางประมาณ ๒๘ เส้น แล้วทางต่ำลงไปหาปากถ้ำอีกทางประมาณ ๘ เส้น รวมทางตั้งแต่เชิงเขาที่ปากถ้ำ ๘๐ เส้น ที่ปากถ้ำเป็นเวิ้งโพรงลงไปในถ้ำชั้นหนึ่งประมาณ ๓๐ วา มีชานพักได้เห็นรอยน้ำตกเป็นพู่ลงมารับอ่างหลายชั้น สูงประมาณ ๓ วา กว้างประมาณ ๔ วา เป็นสีศิลารอยน้ำจับสีขาวน้ำไม่มี ในที่เหล่านั้นมีศิลาแก้วแกลบเรียงรายหลายแห่ง แล้วมีทางลงไปเป็นคูหา ถึงเวิ้งที่ ๑ มีปล่อง ๒ ปล่อง แสงสว่างลงไปตั้งแต่พื้นถึงปากปล่องประมาณ ๑๕ วา ที่ตรงปล่องลงมานั้นมีต้นไม้งามเหมือนสวนป่า ในเวิ้งที่ ๑ นั้น กว้างไดอามิเตอร์ประมาณ

---

(๑) คราวเสด็จพระราชดำเนินมณฑลปักษ์ใต้ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๐๒

เส้นเศษ ตามศิลาข้าง ๆ มีน้ำย้อยเป็นศิลาพู่ห้อยใหญ่เล็ก สีขาวหลายแห่ง ที่พื้นตรงน้ำหยดมีศิลากองรับน้ำหยดอยู่ ๔-๕ กอง กอง ๑ ใหญ่ ฐานประมาณ ๔ ศอก น้ำหยดลงมาเป็นศิลาจับกองศิลา เกือบจะติดเป็นก้อนเดียวกัน ริมเพิงศิลาข้างถ้ำน้ำหยดลงมาเป็นศิลาตั้งลงถึงพื้นดินใหญ่ ๔-๕ กำ เหมือนเสาค้ำมีช่องเลี้ยวไปข้างซ้ายมือ มีหินนูนหนุนพื้นขึ้นสูงกว่าพื้น ต่ำประมาณ ๒ ศอก มีช่องทางเดินเข้าไปประมาณ ๑ เส้น กว้างประมาณ ๒ ศอก เหมือนสะพาน ข้างขวามือเดินเข้าไปเป็นเวิ้งเหมือนเหว เข้าถึงเวิ้งถ้ำชั้นในกลม กว้างไดอามิเตอร์ประมาณ ๓ เส้น มีปล่อง ๆ เดียวกลม ปากปล่องประมาณ ๑๐ วา แสงสว่างลงไปในถ้ำเหมือนอยู่ข้างนอก ตั้งแต่พื้นถึงปากปล่องสูงประมาณ ๒ เส้น กลางพื้นมีโคกดินสูงพ้นพื้นถ้ำประมาณ ๓-๔ วา มีต้นไม้รายเรียงเป็นละเมาะสดชื่นงามเหมือนสวนป่า มีต้นไม้ใหญ่ ๔-๕ กำ ๒-๓ ต้น มีกนกกินนรและเพิ่นต่าง ๆ เป็นอันมาก ตั้งแต่ช่องปากถ้ำที่เข้าไปตรงข้ามริมเวิ้งถ้ำข้างโน้น มีรอยที่น้ำไหลลงมางอกเป็นศิลาเป็นชั้น สูงขึ้นไปกว่าโคกประมาณ ๔-๕ วา แล้วมีทางลงชันข้างขวามือลงไปริมถ้ำ มีหนทางขึ้นถ้ำพื้นรอบเสมอโคก กว้างตั้งแต่ ๓ วาไปจน ๑๐ วา ข้างซ้ายมือเข้าไปมีปล่องสูงขึ้นไป ๒ ปล่อง เหมือนมีถ้ำต่อไปข้างขวามือเข้าไป เวิ้งชั้นในมีหินเป็นหลังคา ต่ำลงมาพ้นพื้นประมาณ ๕-๖ ศอก มีน้ำย้อยลงมาถึงพื้นถ้ำเหมือนเสาค้ำถ้ำรอบหลายแห่ง ที่รอบหินในเวิ้งนั้นมีน้ำย้อยลงมาเป็นพู่ห้อยหลายแห่ง การที่จะเที่ยวถ้ำนั้นไม่ต้องมีไฟ เพราะมีแสงสว่าง เว้นแต่ที่ช่องมีสะพานเข้าไปเวิ้งชั้นในหรุบรู่อยู่หน่อยหนึ่งพอเดินไปได้

ที่อ่าวคลองบางปู ไปจากอ่าวศาลาทิศเหนือเลี้ยวแหลมหนึ่ง ในอ่าวบางปูนั้นมีหาดทรายตื้นขวางอ่าว ไปจนชิดเขาฝั่งข้างเหนือ ร่องน้ำคลองบางปูชิดตลิ่งข้างอ่าว ตั้งแต่อ่าวตรงท่าศาลาไปถึงปากคลองบางปูทางประมาณ ๘๐ เส้น ในปากคลองบางปู มีโรงราษฎรอาศัยอยู่ฝั่งข้างเหนือ ๕ โรง ฝั่งใต้ ๓ โรง คลองบางปูกว้างประมาณ ๑๑-๑๒ วา น้ำลึก สองข้างฝั่งคลองมีต้นโกงกาง ต้นปะโลง ต้นขวาด ต้นตะบูนตลอดคลองเข้าไป ปลายคลองย่างถึงทุ่ง ตั้งแต่ปากคลองเข้าไป ๒-๓ คุ้ง คลองเลียบชิดเชิงเขา แล้ววกเข้าไปในลูกเขาสามร้อยยอดลดเลี้ยวเข้าไปประมาณ ๖-๗ คุ้ง ถึงที่สามแยกบางปู เข้าไปอีกสามสี่เลี้ยวถึงที่ลานทราย มีต้นไม้เล็ก ๆ ห่าง ๆ เป็นละเมาะ ลูกเขาสามร้อยยอดข้างฝั่งเหนือคลองบางปู ตั้งอยู่กับพื้นดินสูงเคียงเรียงกันไปหลายเขา ที่เป็นศิลาเกลี้ยงมีแต่ต้นไม้เป็นหย่อม ๆ ก็มี ดูงดงามเหมือนฉากเขียนพื้นทรายขาวสะอาดเสมอ ข้างฝั่งใต้คลองบางปู พื้นทรายสะอาดละเมาะเหมือนฝั่งเหนือ แต่ลูกเขาห่างคลองประมาณ ๓๐ เส้น ๔๐ เส้น ราษฎรซึ่งปลูกโรงอาศัยอยู่ปากคลองบางปูนั้น มีประมาณ ๖ ครัว ๗ ครัว เป็นคนข้าหนีเจ้าบ่าวหนีนายหลบหนีมาอยู่อาศัย เคยจับปลา ตัดไม้ป่า แลกเปลี่ยนกับลูกค้าไปมาเลี้ยงชีวิต ถ้าเห็นเป็นเรือราชการ ก็พากันหลบหนีไป อยู่แต่ที่จะไม่มีเหตุบ้างพอเฝ้าโรง ที่ในสามแยกคลองบางปูนั้นมีศิลาเหมือนรูปปู ที่เรียกกันว่าปูหิน ราษฎรดำเอาขึ้นมาซื้อขายกันเนือง ๆ ระยะทางตั้งแต่เรือจอดถึงปากคลองบางปูประมาณ ๑๖๐ เส้น

เกาะพงันขึ้นเมืองไชยา

ชัยภูมิที่

เรือสุริยมณฑล ทอดอยู่ที่อ่าวเกาะพงันด้านใต้แห่งเดียว น้ำลึก ๓ วา ไกลจากตลิ่งประมาณ ๗๐ เส้น แลเห็นหมู่เขาที่เกาะสูง ๆ ซับซ้อนกัน ด้านนั้นฝั่งใต้มีหาดทรายและมีการังซึ่งชาวเกาะพวกนั้นเรียกว่าคันนา อยู่ห่างตลิ่งประมาณ ๒๐ เส้น เรือเล็กจะเข้าออกต้องเลาะคันการังไปกว่าจะมีช่อง ข้างหัวการังข้างเหนือจึงมีช่องเข้าฝั่งได้ ภายในคันการังเวลาน้ำขึ้นมีน้ำเรือเดินได้ ริมชายหาดเวลาน้ำลงการังผุด น้ำแห้งแลเห็นการังที่หาดทรายเหล่านั้นไม่มีเปลือกหอยที่ควรเก็บ เดินไปตามหาดหน่อยหนึ่ง มีศาลามุงจากแห่งหนึ่ง เป็นหนทางจะเข้าไปวัดและบ้านราษฎร พ้นแหลมด้านใต้ไปข้างทิศตะวันออก มีคลองน้ำจืดที่ไหลมาจากเขาแต่ไกล ในเขานั้นมีธารน้ำไหลออกจากเขาลงทะเลหลายแห่ง เกาะนั้นแต่ก่อนมีแร่ทองคำ พระยาไชยา (กรับ)[๑] ได้ให้คนมาทำแล้วก็เลิกกันไป ตามฝั่งมีสวนมะพร้าวเรียงรายตลอดไป ราษฎรทำรั้วกั้นเขตสวนตลอดไปตามชายทะเล ข้างด้านตะวันตกมีเกาะเล็ก ๆ หลายเกาะ ๆ หนึ่งมีพื้นที่ลาดออกไปตามชายเขา มีหาด มีต้นสน ต้นมะพร้าวมาก เป็นที่เล่นควรดู ริมเกาะเล็กที่มีสวนมะพร้าวมีเป็นหลักศิลาขึ้นมาจากน้ำ ดูไหลเหมือนหนึ่งเรือใบ เกาะเล็กเกาะหนึ่งเห็นแต่ศิลาแดงไม่มีต้นไม้ เรียกว่าเกาะเกลี้ยง

---

(๑) พระยาไชยา (กรับ) คนนี้ถูกถอดในรัชกาลที่ ๔

ตำบลบ้านจำนวนคน

มีราษฎรไทย จีน ในเกาะพงันอยู่ประมาณ ๓๐๐ ครัวเศษ มีเรือนประมาณ ๒๐๐ หลัง หลวงสมุทคีรีเป็นผู้ว่าการ หลวงบำรุงเป็นผู้กำกับ คนทั้งสองนี้พระยาไชยาตั้งไว้ว่าการราษฎรในเกาะนี้ได้แบ่งเป็นสองพวก ๆ หนึ่งเป็นส่วยดีบุก คนหนึ่งเสียเงินปีละ ๗ บาท ๒ สลึง เงิน ๒ สลึงนั้นเป็นค่าฎีกาของนาย พวกหนึ่งส่วยรังนก เสียเงินปีละ ๕ บาท ๒ สลึง เงิน ๒ สลึงนั้นเป็นค่าฎีกาของนาย มีจีนตั้งโรงอยู่ที่สวนมะพร้าวใกล้ตลิ่ง ตั้งทำน้ำมันมะพร้าวประมาณ ๖๐-๗๐ คน หลวงสมุทผู้ว่าราชการไม่อยู่เข้าไปเมืองไชยา อยู่แต่หลวงบำรุงผู้กำกับ หลวงบำรุงนั้นเป็นคนชาวนอก รูปพรรณเป็นไพร่ ไม่มีหลักฐาน พูดจาไล่ไม่จนตามเพศชาวนอก มักต้องใช้ขู่ จึงได้ราชการ มีกิริยาง่วงซึมประดุจคนยา ราษฎรชาวไทยเป็นคนมีเสียงเป็นชาวนอกทั้งสิ้น จีนซึ่งมาอยู่นั้น เป็นจีนชาติไหหลำทั้งสิ้น ถ้าจะพูดเป็นภาษาไทยก็เป็นเสียงชาวนอก

การหากิน

คนไทยทำไร่ข้าว ไร่แตง ทำสวนมะพร้าวให้จีนถือ บางพวกต้องถูกเกณฑ์ทำรังนกที่เกาะงัวตาหลำ ตำบลหมู่เกาะอ่างทอง พวกจีนถือสวนมะพร้าวของไทย ขายมะพร้าวห้าวอย่างหนึ่ง ทำน้ำมันขายอย่างหนึ่ง กากมะพร้าวที่ทำน้ำมันแล้วปนรำเลี้ยงสุกร มีเรือสำเภาไหหลำบรรทุกมะพร้าว น้ำมันมะพร้าวอยู่เนือง ๆ ราคามะพร้าวห้าว

ขายกันที่สวน ๑๐๐ ผล เป็นเงินบาท ๑ น้ำมันมะพร้าวราคาหาบละ ๑๐ บาท ในเกาะนั้นมีกระบือเลี้ยงเพริดบ้างประมาณ ๖๐๐ กระบือ ราคากระบือเลี้ยงกระบือละ ๔-๕ บาท กระบือเพริดราคากระบือละบาท ๑ เพราะเป็นกระบือไม่ใคร่จะมีการทำ

การอาหาร

มีเนื้อกระบือ สุกร เป็ด ไก่ หอยต่าง ๆ ปลาทะเล ผักป่าและแตงต่าง ๆ ผลไม้มี ทุเรียน มะม่วง

ความ

ไม่ใคร่มีมักเป็นเปรียบเทียบ โจรผู้ร้ายที่สุดจนขโมยไม่ใคร่มี จะมีก็แต่ผู้ร้ายจรมาจากฝั่งเป็นคราว ๆ ราษฎรในเกาะต่างคนต่างทำมาหากิน

การร้อนเย็น

พวกราษฎรชาวเกาะถือกันว่ามีความสุข เสียค่าส่วยแล้วก็ต้องถูกนายขอแรงบ้าง ไม่ถึงเป็นการเดือดร้อน

เกาะสมุยขึ้นเมืองนครศรีธรรมราช

ชัยภูมิที่

เรือสุริยมณฑลจอดทอดสมออ่าวแม่น้ำด้านเหนือ น้ำลึก ๓ วา ๒ ศอก ไกลจากตลิ่งประมาณ ๖๐ เส้น แลเห็นเขาด้านนั้นซับซ้อนกัน สูงที่สุดอยู่ประมาณ ๑๗ เส้น ที่ตรงเรือจอดนั้นเวลาหน้าน้ำฝนตกชุก แลเห็นน้ำตกที่บนเขาได้ บนเกาะฝั่งเหนือนั้นมีหาดทราย ไม่มีคันการัง ไม่มีเปลือกหอย เรือเข้าจอดได้ถึงฝั่ง ที่ตรงหมู่โรงจีน มีโรงศาลเจ้าหลังหนึ่ง มีโรงจีนหลายหลัง มีทางพอเดินได้ลดเลี้ยวไป ออกจากสวนมะพร้าวเป็นป่าละเมาะและพื้นหญ้า เกือบถึงเขาแหลมด้านตะวันตก มีคลองน้ำจืดกว้างประมาณห้าวาเป็นห้วง ๆ ที่เรียกว่า คลองแม่น้ำนั้น ตามทางเดินมีต้นสายหยุดและรสสุคนธ์ นมแมว มะลิวัลย์ พันพรม กล้วยไม้ ที่ตำบลคลองนั้น มีทางแยกอยู่ข้างดอน ใกล้เขามีกำนันชื่อหมื่นภักดีอักษร เป็นชาวนอกว่ากล่าวที่นั้น

ในอ่าวแม่น้ำนั้น มีสวนมะพร้าวใกล้ตลิ่งเรียงรายตลอดไปเป็นอันมาก ข้างคอแหลมด้านตะวันตก มีพระเจดีย์อย่างเก่าองค์หนึ่ง สูงประมาณ ๓ วา มีลานทรายกว้างเป็นพุ่มไม้ละเมาะที่นั้นเรียกว่าหน้าพระลาน มีศาลามุงจากหลังหนึ่ง สำหรับพวกราษฎรทำบุญก่อพระทรายเดือน ๕ ที่เขาหัวแหลมมีโพรงเข้าไปเหมือนถ้ำแห่งหนึ่ง เลี้ยวไปตามชายทะเลด้านตะวันตก เรียกว่าเขาแหลมห้วย มีคันการังออกมาประมาณ ๕-๖ เส้น

เรือเข้าถึงฝั่งไม่ได้ มีช่องที่ไม่มีคันการังเข้าได้ถึงหาดเป็นแห่ง ๆ ที่หาด มีเปลือกหอยต่าง ๆ มีเบี้ยโพล้งเล็ก ๆ บ้างพอเก็บได้ บนตลิ่งมีสวนมะพร้าว ไร่แตงเรียงรายตลอดไปหลายแห่ง มีบ้านราษฎรอยู่ประมาณ ๑๑ หลัง

เรือสุริยมณฑลทอดสมอที่อ่าวหน้าค่ายด้านตะวันออก น้ำลึก ๕ วา ไกลตลิ่งประมาณ ๖๐ เส้น ด้านนั้นมีหาดทรายลาดกว้างประมาณ ๒๐ วา มีคันการังออกไปจากหาดทราย กว้างประมาณสิบห้าเส้น ยาวตลอดแหลมด้านใต้ไป มีช่องทางที่ไม่มีการังเรือเข้าได้ถึงหาดแห่งหนึ่ง ส่วนข้างเหนือทางกว้างประมาณ ๓-๔ วา ที่หาดทรายริมการัง เวลาน้ำลงมีเบี้ยโพล้งเป็น ๆ ตามการังบ้าง มีหอยเป็นต่าง ๆ บ้าง ตามการังใต้น้ำมีหอยเม่นเป็นอันมาก เปลือกหอยบนหาดไม่มี ชายหาดที่น้ำท่วมถึงมีสาหร่ายหยองสีต่าง ๆ เหมือนหญ้าแพรกเป็นอันมาก ริมตลิ่งมีสวนมะพร้าวเป็นอันมาก ทางที่จะขึ้นบกลากเรือเดินตัดหาดไปข้างใต้ริมตลิ่งถัดสวนมะพร้าวออกมา มีโรงจากเป็นที่พักมะพร้าวและสินค้าอยู่ปากทางโรงหนึ่ง แล้วมีทางเดินเข้าไปในสวนมะพร้าว เป็นทางจำเพาะเดินลดเลี้ยวไป มีต้นไม้รกอยู่ใต้ต้นมะพร้าวสองข้างทาง ตั้งแต่ตลิ่งตามทางลดเลี้ยวไปข้างใต้ประมาณ ๓๐ เส้น มีโรงจีนไหหลำชื่อกิมยี่ มาตั้งเป็นเถ้าแก่ถือสวนมะพร้าว และตั้งห้างรับแลกสินค้าต่าง ๆ มีบ่อน้ำก่อด้วยศิลาการัง หน้าโรงจีนออกไปทางประมาณ ๒ เส้นเศษ มีตึกศาลเจ้า ๒ หลังแฝด กว้างประมาณ ๔ วาเรียกว่า ศาลเจ้าบุญเถ้ากง มีทางเล็กเดินไปด้านใต้ ตามสวนมีโรงจีนตั้งถือสวนเป็นแห่ง ๆ มีคลองเรียกว่า

คลองน้ำใหม่ มีตะพานไม้ข้ามคลองกว้างประมาณ ๖ วา ริมคลองสองข้างมีกอจาก ราษฎรได้อาศัยใช้จากนั้นมุงหลังคา เดินต่อไปทางประมาณ ๓๐ เส้น ถึงสวนมะพร้าวพระยานคร มีต้นมะพร้าวรวม ๑๑๐๐ ต้น แต่ที่มีผลแล้ว ๗๐๐ เศษ จีนซีเซงพระยานครตั้งเป็นที่ขุนศรีถือสวนเก็บน้ำมันมะพร้าวเอาปีหนึ่ง ๓๖ หาบ กับมะพร้าวห้าว ๑๐,๐๐๐ ผล เดินลัดไปหลังสวนมะพร้าวออกทุ่งนามะเรศมีที่นาฟาง ประมาณ ๑๐๐ ไร่ มีคลองน้ำธารไหลจากบนเขาลงทุ่งนา แลเห็นรอยหน้าผาซึ่งเป็นที่น้ำตก เมื่อเวลาฤดูฝนชุก ที่ระหว่างนานั้นมีหนองบัวกว้างยาวประมาณ ๓-๔ เส้น มีนกเป็ดน้ำและนกใหญ่เป็นอันมากเดินข้ามท้องนาไปถึงวัดมะเรศอยู่บนโคกสูงกลางทุ่ง ข้างวัดด้านใต้มีทุ่งนาใหญ่กว้างเหลือประมาณ เรียกว่าทุ่งใหญ่ วัดมะเรศนี้มีโบสถ์ร้างมุงหลังคาจากโบสถ์หนึ่ง มีวิหารมุงหลังคากระเบื้อง ฝาผนังก่อด้วยอิฐบุราณชำรุด มีพระประธานหน้าตักกว้าง ๘ ศอก และมีพระพุทธรูปใหญ่น้อยตั้งเต็มวิหารประมาณ ๕๐ รูป มีกุฎีมุงจากเครื่องผูกฝาขัดแตะ ๔ หลัง มีหอฉัน ๑ หลัง มีพระเจดีย์บุราณอย่างเก่า ๑ องค์ ในวัดนั้นมีต้นไม้ใหญ่ ๆ ร่มรื่นเย็นสบาย และมีต้นไม้ต่าง ๆ คือมะม่วง ขนุน จันทน์ ทุเรียน มะเฟือง มะปริง หมาก มะพร้าว มีพระสงฆ์ ๕ รูป วัดมะเรศนี้ได้ความว่า ท่านขรัวพุดษรเป็นพระแต่ครั้งแผ่นดินขุนหลวงตากสร้างไว้ คนชาวเกาะสมุยนิยมนับถือว่ามีวิทยาอาคมศักดิ์สิทธิ์ตลอดการเจ็บไข้ จนถึงคนเดินเรือ ผ่านมาหน้าเกาะสมุยถูกคลื่นลม และ

บนบานคลื่นลมก็สงบเรียบร้อยไป เมื่อขรัวพุดษรตายแล้ว ราษฎรปลงศพเก็บอัฐิใส่โถแก้วตั้งไว้พร้อมด้วยเครื่องสักการบูชายังมีอยู่จนบัดนี้ ชาวเกาะถือว่าถ้าจะไปที่กันดารไปทัพเป็นต้น เชิญเอากระดูกขรัวพุดษรผูกคอไปด้วยอันหนึ่งเป็นที่นิยมนับถือเป็นอันมาก

อนึ่ง ที่ผนังข้างริมประตูข้างขวามีรอยเท้าคนกดอยู่ที่อิฐผนัง ๒ รอย ชาวเกาะนิยมถือว่าเป็นรอยเท้าขรัวพุดษรกดไว้ ข้างมุมผนังหลังโบสถ์ข้างซ้ายมีโอ่งเคลือบย่อม ๆ ฝังอยู่ในผนังครึ่งหนึ่ง ชาวเกาะนิยมกันว่าเป็นน้ำมันเสกของขรัวพุดษรทำไว้ ถ้าผู้ใดเมื่อยขบและมีบาดแผลเป็นต้นว่าโรคต่าง ๆ เอาน้ำมันในโอ่งนั้นทาเป็นหาย ได้ตรวจดูน้ำในโอ่งนั้นเป็นน้ำท่ากับขี้ผึ้ง

ราษฎรนิยมได้ทำรูปท่านขรัวพุดษร ก่ออิฐขึ้นปูนเป็นรูปพระนั่งขัดสมาธิหัวโล้น นั่งปนอยู่กับพระพุทธรูปในวิหารนั้นด้วย นั่งอยู่ข้างซ้ายพระประธาน

อนึ่ง ท่านขรัวพุดษรองค์นี้ ได้ทำพระเจดีย์อย่างเก่าที่ระลึกไว้ในเกาะสมุยนี้ ๓ แห่ง คือวัดมะเรศแห่งหนึ่ง ที่หน้าพระลานด้านเหนือที่กล่าวมาแล้วแห่งหนึ่ง ที่แหลมดินเกาะสมุยด้านใต้แห่งหนึ่ง

อนึ่ง ในเกาะสมุยนี้ ตามริมชายทะเลมีสวนมะพร้าวและหมู่บ้านเรียงรายไปเกือบจะรอบเกาะ มีโรงจีนตั้งถือสวนอยู่ทั่วไป หมู่บ้านไทยมักเข้าอยู่ข้าง ๆ ใน มีบ้านผู้ว่าราชการกรมการตั้งอยู่เชิงเขาด้านใต้บ้านจีนเป็นโรงอยู่กับพื้น ขื่อประมาณ ๕,๖ ศอก บ้านไทยเป็นเรือนยกพื้นสูงจากดินประมาณ ๒ ศอก ฝาขัดแตะเป็นลายสองขื่อ ๕,๖ ศอก

อนึ่ง มีตำบลน้ำตกจากเขาเป็นลำธาร น้ำไหลลงทะเลรอบเกาะไปถึง ๑๑ แห่ง ตำบลลำธารนั้นทิศใต้ ๒ ธาร คือท่าศรีไชยาแห่งหนึ่ง ท่าตะเกแห่งหนึ่ง ทิศตะวันตก ๓ แห่ง คือ ท่าบ้าน้อยแห่งหนึ่ง ท่าบ้าใหญ่แห่งหนึ่ง ท่าตะเคียนแห่งหนึ่ง ทิศเหนือคือท่าบางปอแห่งหนึ่ง คลองแม่น้ำแห่งหนึ่ง ทิศตะวันออกคือคลองน้ำใหม่แห่งหนึ่ง คลองหน้าค่ายแห่งหนึ่ง ที่ตำบลน้ำตกลำธารเหล่านี้ พวกจีนแจ้งว่ามีเหมืองดีบุกเป็นอันมากทุกแห่งขุดง่ายทำง่าย ขุดลงไปศอก ๑–๒ ศอกถึงแร่เป็นดีบุกน่าดีกว่าเหมืองดีบุกเมืองนคร แต่ก่อนนี้พระยานครให้จีนทำครั้งหนึ่งแล้วก็แลเห็นว่าจะมีประโยชน์มาก ภายหลังเกิดวิวาทไม่ตกลงกัน ด้วยผลประโยชน์ก็เป็นการเลิกกันไป ภายหลังพระยานครห้ามขาดไม่ให้ผู้หนึ่งผู้ใดมาทำดีบุกนี้ได้ ผลประโยชน์ต้องนิ่งเก็บอยู่ ครั้นเมื่อนายฉิมได้รับเป็นที่พระสมุย ผู้ว่าราชการเกาะสมุย จะคิดจัดการเรื่องเหมืองดีบุกนี้ก็พอมาตายเสีย การก็เงียบมาจนบัดนี้ ผลประโยชน์เรื่องดีบุกนี้ ถ้าได้ลงมือทำเมื่อใดจะได้ผลมาก ทั้งส่วนจะได้ในดีบุกและเงินภาษีอากรในเกาะนี้ ผู้จะทำเหมืองจะมาอยู่ในเกาะนั้นโดยมาก ในเกาะสมุยนี้มีภาษีอากรอยู่ ๒ อย่าง ภาษีผ้าอย่างหนึ่ง อากรสุราบ่อนเบี้ยสองอย่างจีนเป็นผู้ทำ

จำนวนคนตำบลบ้าน

ในหมู่บ้านเกาะสมุยนี้ ถ้าจะประมาณโรงเรือนราษฎรที่ตั้งอยู่ จะเป็นไทยประมาณ ๔๐๐ หลังเศษ จีน ๑๐๐ หลังเศษ เป็นจำนวนคนซึ่งประจำอยู่ ณ เกาะนั้น ไทยประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ จีนสัก

๖๐๐ คนเศษ คิดทั้งคนจรไปมาตั้งบ้างไปบ้าง จะเป็นคนรวมประมาณถึง ๒,๐๐๐ คน แต่คนในเกาะสมุยนั้น มาก ๆ น้อย ๆ เป็นคราว ๆ เป็นต้นว่าถึงฤดูสักเลกคนหลบหนีมาอยู่เกาะสมุยเป็นอันมาก ถ้าจะคิดในเวลาอย่างมาก จะเป็นคนประมาณถึง ๕,๐๐๐–๖,๐๐๐ คน คนไทยนั้นเป็นคนชาวนอก กิริยาน้ำใจและเสียงเป็นชาวนอกทั้งสิ้น มักจะเป็นคนบิดเบือนพูดจาไล่ไม่จน และเป็นคนเกรงกลัวอาญานายกดขี่เป็นต้น ถ้าจะถามสิ่งใดก็พูดจาอ้อมค้อมวนเวียนปิดบังเป็นธรรมดาหาจริงยาก คนไทยนั้นได้เสียเงินส่วยเป็น ๒ อย่าง ขึ้นแก่เมืองนครอย่างหนึ่ง เป็นส่วยดีบุกคนหนึ่งเสียปีละ ๗ บาท ๒ สลึง เงิน ๒ สลึงนั้นเป็นค่าฎีกาของนาย อย่างหนึ่งเป็นส่วยรังนก เสียคนหนึ่ง ๕ บาท ๒ สลึง เงิน ๒ สลึงเป็นค่าฎีกาของนาย แต่มักจะเป็นส่วยดีบุกโดยมาก พวกจีนนั้นมักจะเป็นชาติไหหลำทั้งสิ้น ชั่วแต่มาถือสวน ทำน้ำมันค้าสินค้า ของไทยลงเรือ พวกจีนนั้นถ้าจะพูดภาษาไทยก็เป็นเสียงชาวนอก และมักมีกิริยาตึงบึ่งขึงแข็ง คนไทยตลอดจนกรมการก็มีความยำเกรงไม่สู้ว่ากล่าวหักหาญ เกาะสมุยนี้มีตำแหน่งผู้ว่าราชการเป็นพระคนหนึ่ง คือนายฉิมญาติพระยานครที่ตายเสียแล้ว ในเวลาบัดนี้ไม่มีตัวพระสมุยผู้ว่าราชการ มีแต่ปลัดอยู่คนหนึ่งเรียกว่าหลวงสมุย เป็นคนแก่อายุมากเป็นชาวนอก ดูท่าทางเป็นคนเรียบร้อยหงิม ๆ และเป็นคนมีกิริยาโบราณ และกิริยาป่า ๆ เป็นต้น ยังไม่ทันถึงกับจะเห็นนิสัยได้ เพราะหลวงสมุยพึ่งจะมาทันเมื่อเวลาจะออกเรือ และได้พบกรมการอีก ๒ คน คนหนึ่งมีตำแหน่งเป็นขุนจ่าเมือง มีอายุประมาณ ๕๐ ปีเศษ ท่าทางกิริยามักจะเป็นคนดุ บางทีจะเกะกะ

ด้วยลักษณะพูดจาไม่ยุติลงร่องรอย อนึ่ง ได้ความว่าขุนจ่าเมืองเป็นผู้ธุระดูแลเกาะสมุยตลอดทั่วไป เป็นผู้ดูแลการปรอเปอตีของพระยานครด้วยตลอด

กรมการอีกคนหนึ่ง มีตำแหน่งชื่อว่าหมื่นสุภาเป็นคนเลว ๆ และเป็นคนหนึ่งตา "โก๋" ท่าทางแข็งแรง(๑) มีกำนันสำหรับอ่าวหน้าค่ายนี้คนหนึ่งเป็นที่ขุนศรีกำนัน รูปร่างเหมือนหนังตลุง ได้สอบถามว่าตำบลเกาะสมุยเหล่านี้ แบ่งเป็นอำเภอ มีกำนัน ๑๒ คน

การหากิน

คนไทยทำนาทำไร่ ข้าว แตง ฝ้าย ทำสวนมะพร้าวให้จีนถือและทำน้ำมันยางและใต้ พวกจีนนั้นถือสวนมะพร้าวของไทยจำหน่ายมะพร้าวแก่ออกจากเกาะอย่างหนึ่ง ทำน้ำมันมะพร้าวขายออกจากเกาะอย่างหนึ่งเลี้ยงหมูไหหลำขายในเกาะและส่งออกนอกเกาะอย่างหนึ่ง กากมะพร้าวที่ทำน้ำมันแล้วป่นรำเลี้ยงสุกร สุกรนั้นเลี้ยงง่าย ใช้เลี้ยงปล่อยไปในป่าไม่ใคร่จะมีคอก ที่โรงจีนเถ้าแก่กิมยี่ได้ตั้งโรงสินค้ามีสิ่งของต่างๆเป็นต้นว่าเครื่องใช้บริโภคเป็นราคาทั้งห้างประมาณ ๓๐—๔๐ ชั่ง ไม่ใคร่ได้จำหน่ายเป็นการซื้อขาย สิ่งของเหล่านั้นสำหรับได้แลกสินค้า มีมะพร้าวกระบือเป็นต้น ราคาผลมะพร้าวที่ซื้อขายกันที่สวน ๑๐๐ ผลเป็นเงิน ๑ บาท น้ำมันมะพร้าวห้าวราคาหาบละสิบบาท ถ้ามีเรือมาบรรทุกมีราคาขึ้นถึงร้อยละ ๒ บาท ตามโรงจีนมีหมูเป็ดไก่บริบูรณ์ โรงจีนมักจะเลี้ยงหมูแห่งละมาก ๆ ราคาสุกรที่ขายส่งเรือเข้าออกมีเนื้อน้ำหนักหาบละ

(๑) คำว่า "ตาโก๋" หมายความว่าดวงตาวิปริต เช่นตาเหล่หรือตาฟางเป็นต้น

๘ บาท ในเกาะนั้นมีกระบือเลี้ยงบ้างเพริดบ้างเปนอันมาก แต่กระบือที่ราษฎรใช้สอยนั้นน้อย เพราะไม่มีการจะทำ เปนต้นว่า จะได้ใช้กระบือเทียมเกวียนบรรทุกมะพร้าวลงท่า ผู้ว่าราชการก็ห้ามไม่ให้ทำเกวียน ต้องใช้คนแบกหามมะพร้าวทั้งนั้น กระบืออยู่ว่างเปล่าจากการ ราษฎรต้องปล่อยเลี้ยงเปนเพริดอยู่เปนอันมาก ราคากระบือเลี้ยง ๔—๕ บาท กระบือเพริดราคาตัวหนึ่ง ๑ บาท จนถึง ๒ สลึง กระบือเหล่านี้ผู้ว่าราชการห้ามไม่ให้ผู้หนึ่งผู้ใดทำอันตราย ถ้าผู้ใดลอบทำอันตรายก็ปรับไหมแรง และห้ามไม่ให้ซื้อขายออกจากเกาะ กระบือจึงมีราคาถูกยิ่งนัก นัยหนึ่งได้ข่าวว่า พระยากาญจนดิฐแต่งเรือมาซื้อ บรรทุกไปคราวหนึ่งเปนอันมาก ครั้นกระบือนั้นไปอยู่ยังฝั่งก็เปนอันตรายไปต่าง ๆ ไม่เจริญเหมือนอยู่ในเกาะนี้

อนึ่ง มีเรือสำเภาใหญ่ไหหลำเล็ก รับสินค้าที่เกาะสมุยอยู่เสมอทุกเดือนๆหนึ่งไม่น้อยกว่า ๔—๕ ลำ จะเว้นอยู่แต่ฤดูลมว่าว ๒—๓ เดือน เรือไหหลำเหล่านั้นบรรทุกสินค้าเปนต้นว่ามะพร้าว น้ำมันมะพร้าวหมูไม้เสาไม้เหลาชะโอนและสินค้าเล็กน้อยต่าง ๆ ในจำนวนสินค้าผลประโยชน์ของเกาะสมุยที่เปนประโยชน์สำคัญ คือมะพร้าวมีราคาถูกถึงร้อยละ ๑ บาท และมีการประหลาดที่ราคากระบือถูกตัวละ ๔—๕ บาท จนถึงตัวละ ๑ บาทดังที่กล่าวมาแล้ว มะพร้าวนั้นเจริญด้วยที่ดินดีและไม่มีด้วงรูปพรรณต้นมะพร้าว ใบยาวยอดงามเสมอไปทุกต้น ปลูกต้นใดก็เปนงามทุกต้น ส่วนกระบือนั้นก็เลี้ยงง่ายและเปนนิสัยกระบือชอบที่เกาะสมุยเอง อันตรายสิ่งใดก็ไม่มี ขายออกไม่ได้ฆ่าไม่ได้ และไม่มีการจะใช้พอราคา

จึงถูกที่สุด ดังนี้ ภาษีอากรในเกาะสมุยนี้ มีอยู่แต่เตาสุราบ่อนเบี้ยและภาษีผึ้น ขึ้นอยู่ในเจ้าภาษีนายอากรเมืองนคร ที่เกาะสมุยนั้นใช้เบี้ยดีบุกกงสีใช้สอยแลกเปลี่ยนของ เบี้ยนั้นกลมเจาะรูกลางกลม ศูนย์กลางนิ้วกึ่งกับกระเบียดน้อย รูกลางกว้างกระเบียดใหญ่มี ๒ อย่าง ๆ หนึ่งหน้าหนึ่งมีอักษรไทยว่า "อาลีกงสี ๑๐ อันเป็นก้อน" หน้าหนึ่งเป็นอักษรจีน ๔ ตัว เป็นอักษรจีนตรากด ๒ ตัว อีกอย่างหนึ่งมีหนังสือจีน ๔ ตัวทั้งสองข้าง เบี้ยอย่างนี้ใช้ ๑๐ อันเป็นก้อน ๔ ก้อนเป็นเงิน ๑ บาท

การอาหาร

หมู เป็ด ไก่ เนื้อกระบือ หอยต่าง ๆ ปลาทะเล ผักป่า แตงต่าง ๆ ผลไม้ ทุเรียน มะม่วง ขนุนบ้าง

เรื่องความ

ความไม่ใคร่มีนัก มักเป็นแต่การเปรียบเทียบ ถ้ามีความฆ่ากันตายเป็นความนครบาลสำคัญ ก็ต้องส่งไปเมืองนครความทั้งนี้ขุนจ่าเมืองเป็นผู้ชำระ มักจะเป็นจีนกับไทยวิวาทกันเล็กน้อยโดยมาก โจรผู้ร้ายที่สุดจนขโมยก็ไม่ใคร่จะมี เพราะมีก็แต่ผู้ร้ายจรมาจากเมืองนครเมืองไชยาและบ้านดอน(๑) เป็นคราว ๆ ราษฎรในเกาะแยกย้ายกันอยู่ห่าง ๆ ต่างคนต่างทำมาหากินอยู่เย็นเป็นสุขด้วยการค้าขาย

(๑) แม่น้ำหลวงซึ่งเรียกว่าลำน้ำตาปีเดี๋ยวนี้ ตอนใกล้ทะเลเป็นที่ลุ่ม มีที่ดอนอยู่ทางฝั่งใต้ตำบลหนึ่งเรียกว่า "บ้านดอน" เจ้าพระยานครน้อยเคยมาตั้งต่อเรือรบเมื่อรัชกาลที่ ๓ ครั้นการค้าขายเจริญขึ้นตั้งตลาดค้าขายที่ตำบลบ้านดอนนี้ถึงรัชกาลที่ ๔ ย้ายที่ว่าการเมืองท่าทองมาจากชายทะเลมาตั้งที่บ้านดอน ขนานนามว่า "เมืองกาญจนดิฐ" เดี๋ยวนี้เรียกว่าเมืองสุราษฎร์ธานี

การร้อนเย็น

พวกราษฎรไทยชาวเกาะถือกันว่ามีความสุข และว่าสบายด้วยกันทั้งสิ้นไม่มีการเดือดร้อน จะเป็นเพราะเกรงอำนาจผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองนครศรีธรรมราชด้วย หรืออย่างไรก็หาทราบไม่ เพราะได้ทราบจากจีนชาวเกาะว่าพระยานครกดขี่ห้ามปรามราษฎรชาวเกาะกวดขันยิ่งนัก ผู้หนึ่งผู้ใดจะเอาเหตุการณ์แจ้งแก่ผู้ที่ไปถึงนั้นไม่ได้ ครั้งหนึ่งหลวงดำรงสุรินทรฤทธิ์ (บิ๋น)[๑] และกัปตันลอฟตัสมาตรวจการและมีการเซอรเวครั้งก่อน กรมการผู้หนึ่งเป็นผู้รับรอง หลวงดำรง ฯ และกัปกันลอฟตัสสอบถามการงาน และให้พาไปดูทำเลเหมืองแร่ในเกาะสมุยต่าง ๆ ภายหลังหลวงดำรงฯ กัปตันลอฟตัสกลับแล้วพระยานคร แกล้งพาลเอาผิดลงโทษกรมการผู้นั้นจึงตกอยู่ในโทษจนถึงสิ้นชีวิต กรมการและราษฎรคนไทยจีนมีความเกรงกลัวยิ่งนัก การร้อน การเย็น การดี การชั่ว เห็นว่าไม่ได้ความละเอียด มักจะได้ความที่จีนค้าขายเป็นพื้น มักเป็นจีนเลว ๆ และไม่ทราบภาษา และบางทีรังแกไทยและเกลียดไทยจะมากความไปก็มีบ้าง แต่ได้สอบถามพวกจีนมักกล่าวแต่ว่า มีความสุขสบายไม่มีความเดือดร้อนด้วยการกดขี่สิ่งใดนัก โจรผู้ร้ายที่สุดถึงขโมยก็ไม่ใคร่จะมี จีนผู้หนึ่งได้กล่าวอยู่แต่ความเรื่องหนึ่งว่า มีคนไทยคนหนึ่งเป็นคนพอมีเงินในเกาะนั้นชื่อนายมีเป็นคนเกะกะ ไปซื้อสินค้าเชื่าที่จีนแล้วแย่งเอาภรรยาของจีนผู้นั้น แล้วภายหลังเก็บริบบ้านช่องทรัพย์สมบัติทุบตีขับไล่จีนผู้นั้นเสียฟ้องต่อขุนจ่าเมืองก็เฉยเสีย ได้ลองสอบถามขุนจ่าเมืองก็ได้ความจริง

---

(๑) หลวงดำรงสุรินทรฤทธิ (บิน บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร)

แต่แก้ว่าจีนพึ่งยื่นฟ้องได้ช่วยกำชับขุนจ่าเมืองแล้ว พวกจีนเหล่านั้นดูมีความที่จะร้องอยู่อย่างเดียว ที่จะอยากให้เกาะเจริญขึ้น อย่าให้ต้องอยู่ในอำนาจเมืองนคร กดขี่ปิดบังสินค้าท่าทางค้าขายและการเจริญของเกาะนั้นด้วยเรื่องการค้าขาย เป็นต้นว่า ควรจะเปิดเหมืองดีบุกให้คนทำ และทำถนนหนทางสร้างเกวียนให้กระบือที่มีมากนั้นได้ใช้การ เกาะสมุยนี้ก็จะมีความเจริญด้วยการค้าขายเป็นอันมาก เห็นว่าเกาะสมุยนี้ มีชัยภูมิที่อันดีและมีสินค้าหลายอย่าง ผู้คนก็มาก จะว่าเป็นเกาะท่าทางที่เรือเมล์แวะพักได้ก็ง่าย ถ้าตั้งเป็นเมืองขึ้นเวลาใด และมีผู้ว่าราชการหรือข้าหลวงผู้กำกับจัดการที่เป็นคนมีปัญญา นอกจากคนป่าคนบิดพลิ้ว เกาะสมุยเกาะพงันสองเกาะนี้จะเจริญขึ้นได้ เสมอกับเมืองโต ๆ เมืองหนึ่งเป็นแน่ แต่ถ้าต้องตกขึ้นอยู่กับเมืองนครตราบใด ความเจริญคงเป็นไปไม่ได้เป็นแท้ การเรื่องนี้ได้ตรวจชัยภูมิที่เห็นจริงด้วย กัปตันลอฟตัสสรรเสริญถ้าได้จัดการเรียบร้อยเวลาใดเมื่อใด ผลประโยชน์พระราชทรัพย์แผ่นดินก็คงจะเกิดขึ้นเป็นอันมาก

เมืองสงขลา

ชัยภูมิที่

เรือสุริยมณฑลทอดสมอหน้าอ่าวเมืองสงขลา ด้านเหนือน้ำลึก ๙ ศอก ไกลจากฝั่งประมาณ ๖๐ เส้น ตรงหลังเกาะหนูประมาณ ๒๐ เส้น ในอ่าวนั้นมีเกาะหนูเกาะแมวเป็นที่สังเกต เรือกำปั่นต้องจอดไกลตลิ่ง เพราะที่ปากอ่าวน้ำตื้น มีหาดทรายผุดบนน้ำบ้าง จมใต้น้ำบ้าง ทางเรือเล็กเดินเข้าออกทางใต้บนหลังหาด น้ำลึก ๒ ศอกบ้าง ศอกคืบบ้าง ทางเรือใหญ่เดินเข้าออกริมตลิ่งทางเหนือน้ำลึกประมาณ๔—๕ศอก บนฝั่งด้านเหนือของปากคลองมีเขา ๆ หนึ่งลงน้ำเป็นที่สำคัญ ชาวเมืองเรียกว่าเขานกรำ ที่ชาวกรุงเทพ ฯ ไปมาเรียกกันว่าเขาตะเข้ เพราะดูรูปเขาที่ปากอ่าวเหมือนรูปจระเข้ แหลมเขาข้างตะวันออกที่ลงน้ำสังเกตแลดูว่าเป็นปากจระเข้นั้น ชาวเมืองเรียกว่าแหลมแดง แลดูจากเรือมีหินสีแดงเป็นอันมาก หินแดงเหล่านั้นเป็นศิลาอ่อน ขูดเขียนเป็นดินสอก็ได้ ฝนละลายน้ำย้อมผ้าก็ได้ ที่แหลมแดงนั้น พระยาสงขลา (สังข์) ได้ก่อตึกไว้เป็นท่านองเก๋งจีน เป็นศาลเจ้าหลังหนึ่ง ข้างบนเขาที่ปลายแหลมตรงศาลเจ้านั้น มีป้อมโบราณอยู่ป้อมหนึ่ง ก่อด้วยศิลาเป็นป้อมหน้าเดียวตรงรับออกมาปากน้ำ มีใบเสมาเหลี่ยมใหญ่ กำแพงสูงประมาณ ๓ ศอกเศษ ยาวประมาณ ๕ วาเศษ มีปืนกระสุน ๔ นิ้ว ๔ กระบอกจมดินใช้ไม่ได้ ป้อมนี้เป็นของเก่าสร้างไว้แต่ก่อนตั้งตระกูลสงขลา ตามฝั่งต่อเขา

นกรำด้านตะวันตกเฉียงเหนือ มีหาดทรายตลอด ริมหาดข้างในเป็นร่องน้ำลึก เรือเดินได้สะดวก ตั้งแต่แหลมแดงไปตามริมฝั่งประมาณ ๓๐ เส้น มีศาลาเล็กมุงกระเบื้อง ๓ ห้อง ๑ หลัง นอกศาลามีบ่อน้ำบ่อหนึ่ง ตรงศาลเข้าไปมีถนนกว้างประมาณ ๓ วา พื้นทรายถนนยาวเข้าไปประมาณ ๔—๕ เส้น ถึงที่เรียกว่ามรหุ่ม เป็นที่ฝังศพเจ้าแขกซึ่งมาตั้งอยู่ ณ เมืองสงขลาแต่ก่อนนั้น ที่นั้นมีศาลามุงกระเบื้องไทยอยู่ ๒ หลัง ๆ หนึ่งใหญ่กว้างประมาณ ๔ วา ในศาลานั้นเป็นที่ฝังศพเจ้าแขกก่ออิฐถือปูนสูงขึ้นมาประมาณศอกคืบ กว้างประมาณศอกคืบ ยาวประมาณ ๔ ศอก ข้างบนเป็นรางลึกลงไปมีทรายถมเต็ม บนนั้นมีหลักภาษาแขกเรียกวาอาซันปักอยู่หัวท้าย ๒ ข้าง ที่ด้านกว้างฝังศพ ทิศเหนือมีศาลาแดงจารึกอักษรแขกเป็นชื่อ ต่อศาลาใหญ่มาด้านเหนือนั้น เป็นศาลาเล็กกว้างยาวประมาณ ๕—๖ ศอก ในศาลานั้นมีที่ฝังศพก่ออิฐถือปูนเหมือนกันว่าเป็นศพพี่เลี้ยงเจ้า ข้างศาลาใหญ่ด้านตะวันออกเฉียงใต้ มีที่ฝังศพก่ออิฐถือปูนอยู่กลางแจ้ง ว่าเป็นศพนายทหาร และบริเวณใกล้ศาลานั้นมีหลักศิลาและหลักไม้ปักเรียรายอยู่เป็นอันมาก เป็นที่ฝังศพของพวกทหารของเจ้าแขกนั้น ที่ตำบลมรหุ่มนั้นเป็นที่นับถือของพวกแขกชาวเมืองสงขลา ถึงฤดูเทศกาลเดือน ๑๐ พวกแขกพร้อมกันมาทำบุญสมะยังที่มรหุ่มนั้น ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาต้องเป็นธุระช่วยการนี้ด้วย ผู้สำเร็จราชการและกรมการราษฎรคนไทย ได้พากันมาพร้อมกันเป็นอัน-มาก ผู้สำเร็จราชการต้องออกเงินแจกให้กับโต๊ะต่วนที่มาทำการพิธีนั้นคนละครึ่งเหรียญ ๕๐ คน และต้องล้มสัตว์ ๔ เท้า ๒ เท้า บูชาเลี้ยง

แขกนั้นด้วยในเทศกาลนี้ ฝ่ายไทยผู้สำเร็จราชการ กรมการต้องมีการทำบุญเหมือนกัน ได้ปลูกโรงที่ริมหาดทรายตรงปลายถนนนั้น นิมนต์พระสงฆ์ ๕๐ รูปมาถวายจังหันแล้วพากันก่อพระเจดีย์ทราย และเลี้ยงดูกัน บางทีก็มีการฉลอง มีละคร งิ้ว เป็นต้น การพิธีเทศกาลนี้ต้องติดต่อกันมาเสมอทุกปีจนเท่าทุกวันนี้

อนึ่ง ในลานมรหุ่มนั้นเป็นพื้นทรายขาว มีต้นไม้เป็นละเมาะเตี้ย ๆ เสมอไป เป็นที่เที่ยวเดินได้สบายสะดวก ได้ชมป่าละเมาะมีนกเปล้าเป็นอันมาก ถ้าจะเดินไปตามพื้นทรายและป่าละเมาะลัดเลี้ยวไปตามทางนั้นกับไปทางทิศใต้ทางเขานกรำ ทางไกลประมาณ ๓๐ เส้น ถึงที่ดอนแห่งหนึ่งเป็นดงมะพร้าว มะม่วง มีโรงราษฎรอยู่แห่งหนึ่งเป็นที่ทำมะพร้าวและทำปลาชายทะเลในที่ใกล้ดงมะพร้าวนั้น มีลำคลองเล็กยาวไปทางทิศตะวันตก กว้างประมาณ ๔—๕ ศอก เป็นคูเมืองแล้วมีป้อมโบราณ(๑) ก่อด้วยหินอยู่ป้อมหนึ่งกว้างประมาณ ๕ วา แต่ชำรุดทรุดโทรม ต้นไม้ใหญ่ขึ้นปกปิดอยู่ ถัดป้อมเข้าไปทางตะวันตก ทางประมาณ ๓—๔ เส้น มีป้อมอีกป้อมหนึ่งคล้ายๆ กัน และมีป้อมอีกป้อมหนึ่งจมอยู่ที่หาดทรายชายทะเลตรงไปตะวันออกป้อม ๓ ป้อมนี้ และป้อมบนยอดเขาแหลมแดงด้วย เป็นของเจ้ามรหุ่มนี้ สร้างทำนองเป็นตั้งเมืองสงขลาครั้งก่อน ถ้าจะตัดเดินไปหลังมรหุ่มเดินไปทะเลสาบ ทางประมาณวันครึ่ง ต่อฝั่งต่อมรหุ่มไปทาง

---

(๑) ป้อมที่ตรงนี้จะเป็นของสร้างสมัยกรุงศรีอยุธยาก็ได้ ด้วยเมื่อรัชกาลพระเจ้าปราสาททอง พวกแขกมลายูมาชิงเมืองสงขลาไว้คราวหนึ่ง หรือจะเป็นของสร้างครั้งรัชกาลที่ ๓ คราวเดียวกับสร้างเมืองสงขลาเดี๋ยวนี้ก็เป็นได้

เหนือนั้นเป็นที่เรียวออกไปฝั่งตะวันออกตกทะเล ฝั่งตะวันตก ๆ ทะเลสาบเมืองสงขลาตลอดไป

ที่ปากอ่าวเมืองสงขลา ฝั่งตะวันออกมีหาดทราย เป็นแหลมยาวออกมาเรียกว่าแหลมทราย มีป่าสนอยู่แน่นหนา ถัดแหลมทรายเข้าไปมีเขา ๒ เขา ๆ ข้างนอกชื่อเขาตังกวน เขาข้างในชื่อเขาน้อย บนยอดเขาตังกวนนั้นมีพระเจดีย์อยู่บนยอดเขาองค์หนึ่ง มีชลาทักษิณด้วย สูงตั้งแต่พื้นทักษิณตลอดยอดพระเจดีย์ประมาณ ๔ วาเศษ พระเจดีย์องค์นี้เป็นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินหลวงให้เจ้าพระยาวิเชียรคิรี ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาที่ ๕ [๑] บูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นไว้สูงใหญ่กว่าเก่า สิ้นเงินหลวง ๓๗ ชั่ง ๔ บาท และมีคฤต่อที่ฐานทักษิณด้านเหนือด้านใต้ เป็นที่ทำการสักการบูชาพระเจดีย์ มีศาลาจารึกอักษรเรื่องสร้างพระเจดีย์นี้ อยู่ทั้ง ๒ คฤ อักษรเหมือนกัน และมีเก๋งเล็ก ๆ อยู่ ๔ มุมพระเจดีย์ มีกำแพงแก้วล้อมรอบ คฤ ๒ คฤ กับเก๋ง ๔ มุม กำแพงแก้วนั้นเป็นของเจ้าพระยาวิเชียรคิรี ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา ทำถวายเข้าในพระเจดีย์หลวงคิดเป็นเงิน ๑๗ ชั่ง ๓ บาท พระเจดีย์องค์นี้ได้ทำสำเร็จในปีขาล อัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘ เข้าไปในอ่าวสงขลานั้น แม่น้ำกว้างประมาณ ๒๐ เส้น ฝั่งตะวันออกต้นแหลมทรายนั้นมีป้อม ๆ หนึ่ง ๔ เหลี่ยมสูงประมาณ ๙ ศอก กว้างยาวประมาณ ๑๐ วาเศษ มีปืนใหญ่ใช้ไม่ได้อยู่ ๖ กระบอก

(๑) คือเจ้าพระยาวิเชียรคิรี (เม่น ณ สงขลา)

เป็นบ้านของเจ้าพระยาสงขลาที่ ๔[๑] ทำ ถัดป้อมออกมาริมน้ำมีตึกหมู่หนึ่งสำหรับราชการ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ให้ทำไว้ ใช้เงินภาษีอากรเมืองสงขลา เป็นเรือนทำนองฝรั่ง ๒ ชั้น หลังคามุงกระเบื้องสงขลา ขื่อ ๘ ศอก ๓ ห้อง เฉลียงรอบหลัง ทิมหน้า ๒ หลัง ตึกครัวหลังหนึ่ง ตึกสำหรับอาบน้ำ ๒ หลัง มีกำแพงแก้วรอบยาวประมาณเส้นเศษ ใกล้ตึกมีบ้านราษฎรหมู่หนึ่ง เรียกว่าบ้านแหลมทราย ถัดบ้านเข้ามามีวัด ๆ หนึ่ง หน้าวัดตกลงน้ำ หลังถึงเขาตังกวน มีพระสงฆ์อยู่ประมาณ ๙—๑๐ รูป เรียกว่าวัดแหลมทราย ถัดวัดแหลมทรายไปมีบ้านเรือนราษฎรเรียงรายกันเข้าไปถึงวัดนาถม หน้าวัดลงน้ำมีศาลามุงกระเบื้องหลังหนึ่ง แล้วมีบ้านราษฎรเรียงรายกันไปจนถึงกำแพงเมือง

ตัวเมืองสงขลานั้นตั้งอยู่ฝั่งตะวันออก กำแพงเมืองไกลจากน้ำประมาณ ๒๐ วา กำแพงก่อศิลาก้อนสอปูนลำดับให้เรียบเป็น ๒ ชั้น ๆ นอกหนาประมาณ ๒ ศอก ชั้นในหนาประมาณศอกคืบเป็นเชิงเทิน ดูกำแพงเมืองหนาประมาณ ๖ ศอก มีใบเสมาอย่าง ๔ เหลี่ยม กว้างเสมาหนึ่ง ประมาณ ๕ ศอก สูงยืน ๒ ศอก ช่องเสมาประมาณ ๓ ศอก ตัวกำแพงสูงขาดปลายเสมาประมาณ ๗ ศอกเศษ กำแพงด้านตะวันออกตะวันตกยาวประมาณ ๓๐ เส้นเศษ ด้านทิศเหนือทิศใต้กว้างประมาณ ๒๕ เส้นเศษ มีป้อม ๘ ป้อม อยู่มุมเมือง ๔ ป้อม ระหว่างกำแพงด้านยาวทิศตะวันออกทิศตะวันตก มีป้อมอีกด้านละ ๒ ป้อม ตัวป้อมนั้นกว้างยาวประมาณ ๕ วาเท่ากัน มีปืนกระสุน ๔ นิ้วอยู่บนป้อม ป้อม

(๑) คือเจ้าพระยาวิเชียรคิรี (สังข์)

ละ ๓, ๔ บอก ใช้ไม่ได้ มีประตูเมืองเป็นซุ้มใหญ่โดยรอบ ๑๐ ประตู กว้างประมาณ ๖ ศอก สูง ๓ วา ซุ้มเป็นหลังคาจีน ทำนองเป็นหอรบ บานประตูมีบานลักด้วย และมีประตูอีก ๑๐ ประตู เป็นประตูช่องกุฏิ์กว้าง ๔ ศอก สูง ๕ ศอก

กำแพงเมืองสงขลานี้ รักษาดีเรียบร้อย ไม่ใคร่มีต้นไม้ขึ้นรุงรังลางแห่งที่กำแพงด้านตะวันออกเป็นรอยก่อศิลาซ่อมแซมใหม่หลายแห่งที่กำแพงเมืองด้านตะวันตก ส่วนข้างเหนือตรงประตูเมืองริมท่าสะพานน้ำมีศิลาหน้าบ้านเจ้าเมืองเป็นที่พัก ๒ หลัง ตรงไปในประตูเมืองเป็นบ้านผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาแต่ครั้งก่อน เป็นเรือนชั้นเดียวยกพื้นหลังคามุงกระเบื้องสงขลา วิธีช่างทำทำนองจีน ตรงประตูเมืองด้านตะวันตกมุมกำแพงทิศเหนือ เป็นบ้านพระยาสุนทรานุรักษ์เป็นเรือนชั้นเดียว หลังคามุงกระเบื้องสงขลา วิธีช่างทำทำนองจีนข้างในเป็นตึก ๒ ชั้นทำนองจีน กำแพงเมืองเหนือบ้านเจ้าพระยาสงขลาเป็นย่อออกมา มีประตูใหญ่ตรงไปเป็นกำแพง แล้วมีกำแพงข้ามคลองเข้าไปในเมืองเลี้ยวไปทางตะวันออก มีศาลาหลังหนึ่งเสาก่อกลม ศาลากว้าง ๕ วา ยาว ๙ วา เป็นศาลากลาง แล้วมีถนนตรงออกไปทางด้านเหนือ ซึ่งจะออกตลาดบ้านพระยาสมบัติภิรมย์ ตั้งอยู่ด้านตะวันออกเป็นเรือนยกพื้นชั้นเดียว หลังคามุงกระเบื้องไทย วิธีช่างอย่างไทย ข้างในเป็นตึกมุงกระเบื้องสงขลา วิธีทำทำนองจีนเหมือนกัน ข้างด้านตะวันตกเป็นตึก

กงสีบ้านพระอนุรักษ์ภูเบศร์ บัดนี้เป็นส่วนของสมบัติภิรมย์ด้วย มีตึก ๒ หลัง ๆ หนึ่งชั้นเดียวหลังหนึ่ง ๒ ชั้น มุงกระเบื้องสงขลา วิธีช่างทำทำนองจีน ที่หลังตลาดนั้นมีศาลเทพารักษ์จีนหลังหนึ่ง เป็นตึกทำนองจีนชั้นเดียวเป็นศาลปุนเถ้าก๋ง หน้าศาลตรงออกไปทิศเหนือ มีถนนตลาดกว้างประมาณ ๔ วา ฟากถนน ๒ ข้าง มีตึกเก๋งจีนบ้านมุงจากบ้างราษฎรขายของร้านชำ ผ้านุ่งห่มเป็นต้น ถนนตลาดที่ขายของ ยาวประมาณ ๒๑ เส้น แล้วมีถนนเลี้ยวไปทางตะวันออกประมาณ ๕ เส้น มีวัดแห่งหนึ่งชื่อวัดชิมาวาศ ซึ่งชาวเมืองเรียกว่าวัดกลาง เป็นวัดสำคัญสำหรับถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา วัดนี้พระยาสงขลาที่ ๔ ได้ปฏิสังขรณ์มีพระอุโบสถเป็นต้น มีวิหารหลังหนึ่งไม่แล้ว มีกุฏิเป็นเรือนมุงกระเบื้องยกพื้น มีกำแพงวัดแข็งแรง มีซุ้มประตูยอด ที่มุมกำแพงวัดมียักษ์แต่งตัวประดับนั่งคุกเข่าโตประมาณ ๖ ศอก ในวัดนี้มีพระสงฆ์ ๓๗ รูปเป็นพระคณะธรรมยุติกา ซึ่งแปลงมาจากวัดโสมนัส พระครูธรรมโมฬีที่ตรงหน้าวัดนั้น มีถนนเลี้ยวไปได้ ๒ ทาง ๆ ไปทิศเหนือไปข้ามสะพานช้าง เลี้ยวไปออกประตูเมืองกำแพงด้านเหนือได้ และมีถนนแยกย้ายไปได้หลายแห่ง ที่ใกล้ในกำแพงเมืองด้านตะวันออกมีตึกดินสำหรับเมืองหมู่หนึ่ง เป็นโรงหลังคามุงกระเบื้อง มีสายล่อฟ้า ในเมืองมีบ้านราษฎรเป็นตึกจีนบ้าง โรงเรือน เครื่องผูก เครื่องสับบ้าง เรียงรายไปตามถนนและเป็นหมู่เป็นหย่อม มีเป็นตึกประมาณส่วนหนึ่ง เรือนจากประมาณ ๓ ส่วน ศาลเจ้าอื่น ๆ หลายแห่ง มีวัดในกำแพง ๖ วัด

อนึ่ง ที่หลังบ้านพระยาสมบัติภิรมย์ มีตึก๒หลังแฝดมีเฉลียงด้านหน้า คล้ายศาลเทพารักษ์ เรียกว่าหอชุนเบี้ยวเป็นที่เก็บป้ายชื่อวงศ์ตระกูลสงขลา ป้ายนั้นสลักอักษรด้วยไม้หอมเป็นอันมาก

ที่ถนนตรงหน้าวัดกลางไปข้างทิศเหนือไปออกประตูเมืองกำแพงทิศเหนือ มีถนนตัดตรงไปข้างตะวันตกเฉียงใต้กว้างประมาณ ๕ วา เป็นถนนซึ่งจะตัดไปเมืองไทร ตามบริเวณกำแพงเมืองด้านใต้ ด้านตะวันตกพื้นแผ่นดินเสมอเป็นถนน เป็นทุ่ง เห็นกำแพงเมืองได้ตลอด ที่ทุ่งตรงกำแพงเมืองด้านตะวันออก เป็นที่สนามทำเมรุในตระกูลสงขลานั้น ริมนอกกำแพงเมืองด้านเหนือเป็นถนนตัดลงไปน้ำได้ ที่มุมเมืองด้านตะวันตกเฉียงเหนือ มีทางตัดไปแหลมทราย ระหว่างริมทางข้างตะวันตก มีศาลาหลังหนึ่งกว้างประมาณ ๖ วา ยาวประมาณ ๙—๑๐ วา ทำเป็นทำนองจีน ในศาลานั้นมีที่ฐานศิลาประดับด้วยลวดลายอยู่ ๒ ที่ เป็นที่ห้องซุ้ยกระดูกญาติพี่น้องตระกูลสงขลา ถนนนั้นไปถึงแหลมทราย เลี้ยวไปถึงเขาตังกวน มีบันไดขึ้นเขาชั้นหนึ่ง ๑๗ ขั้น แล้วมีทางลาดเดินไปบนเขาขึ้นบันไดอีกชั้นหนึ่ง ๕๗ ขั้น จึงถึงที่บนพระเจดีย์ยอดเขาตังกวน เป็นที่แลดูชัยภูมิเมืองสงขลาได้โดยสะดวก ถนนที่ไปแหลมทรายนี้ แยกไปที่ตึกสำหรับราชการที่แหลมทรายก็ได้

ที่มุมเมืองนอกกำแพงด้านเหนือตะวันตก มีตึกหมู่หนึ่งหันหน้าลงน้ำ ไกลน้ำประมาณ ๔—๕ เส้นเป็นตึก ๒ ชั้น วิธีช่างทำทำนองตึกฝรั่ง ยังทำไม่แล้ว ข้างในเป็นตึก ๒ ชั้น ๓ หลัง วิธีช่างทำทำนองจีนแกม

ฝรั่ง ทำสำเร็จแล้ว มีกำแพงบ้านก่ออิฐเป็นบริเวณ บ้านตึกหมู่นี้เป็นบ้านหลวงอนันตสมบัติ บุตรพระยาสุนทรา บิดาได้ทำไว้ยังค้างอยู่

ที่มุมเมืองด้านตะวันตกริมน้ำ มีตึกหมู่หนึ่งหันหน้าเข้ากำแพงเมือง เป็นตึกชั้นเดียวและ ๒ ชั้นบ้าง วิธีช่างทำทำนองจีน เป็นหมู่บ้านหลวงวิเศษภักดี บุตรพระยาสุนทรา ตามชานนอกกำแพงเมืองด้านตะวันตกใต้ศาลาท่าน้ำหน้าบ้านเจ้าเมืองลงไปริมน้ำและพื้นที่ริมชานเมืองนั้น มีหมู่บ้านราษฎรไทยจีนเป็นตึกบ้าง เป็นโรงเรือนจากโดยมากแน่นหนาตลอดไปถึงคลองสำโรง ระยะบ้านประมาณ ๑๐๐ เส้น ที่ตรอกระหว่างบ้านกับกำแพงเมือง ตรงตลาดในเมืองออกมาทางประตูช่องกุฎ มีตลาดขายของเครื่องสดผักปลาเป็นต้นตลอดไปในหมู่นั้น ตามริมน้ำไกลกำแพงเมืองไปทางประมาณ ๒๐ เส้น มีโรงปั้นจับเจี๋ยวแห่งหนึ่ง และปั้นกระเบื้องปั้นอิฐอย่างละเอียดอย่างดี และปั้นล้วนแล้วของดีของบางเพราะเป็นที่ดินเหนียวละเอียดอย่างหนึ่ง ตามพื้นที่แผ่นดินสงขลาตามลำน้ำฝั่งตะวันออกตลอดต่อไปนั้น มีสวนเป็นอันมาก มีนาบ้างเล็กน้อยที่ฝั่งตะวันออกท้ายเกาะยอทางตะวันตกเฉียงใต้ มีคลองแห่งหนึ่งชื่อคลองอู่ตะเภา ปากคลองกว้างประมาณ ๔ วา น้ำลึกประมาณ ๒ ศอกในลำคลอง ๒ ฟาก มีต้นไม้เป็นชายเฟือย ต้นเหงือกปลาหมอปลงไข่เป็นต้น ในลำคลองน้ำลึกประมาณ ๕–๖ ศอก คลองลดเลี้ยวไปประมาณ ๑๐๐ เส้นเศษ มีสวนมะพร้าว สวนผลไม้ต่าง ๆ มีสวนส้มเป็นสวนวิเศษตลอดไปทั้ง ๒ ฟากคลองประมาณ ๒๐ สวนเศษ เป็นส้มจุกซึ่งชาวกรุงเรียกว่าส้มการังตานู สวนเหล่านี้เป็นสวนไทยสักส่วนหนึ่ง

สวนจีนสัก ๒ ส่วน มีบ้านเรือนตั้งประจำอยู่ที่สวนเป็นอันมาก ในคลองระหว่างสวนส้มนั้น มีวัดอยู่แห่งหนึ่งชื่อวัดสระเต่า มีศาลาที่พัก ๒ หลัง มีพระสงฆ์ ๑๗ รูป ที่ตรงมุมวัดนั้น มีคลองแยกไปทางตะวันตก ไปออกทะเลสาบอีกทางหนึ่ง เรียกว่าคลองเกาะนก เป็นคลองกว้างออกไปทุกทีจนถึงกว้าง ๒๐ วา แต่ในตัวลำคลองอู่ตะเภานั้น ตรงไปทางเหนือปลายน้ำตลอดถึงแดนเมืองไทรบุรี

ในลำน้ำสงขลาฝั่งตะวันตก ตั้งแต่เข้าปากอ่าวพ้นแหลมเขาแดงมาแล้ว ที่บนยอดเขานกรำนั้น มีพระเจดีย์เล็ก ๒ องค์ เป็นของสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่องค์หนึ่ง ของสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยองค์หนึ่ง แต่ชำรุดเสียองค์หนึ่ง(๑) ถัดมาถึงเขาแหลมสนตรงหน้าเมือง มีป้อมก่อด้วยศิลา ประมาณ ๒๐ วา ในป้อมมีศาลาเก๋งมุขมีใบเสมา กำแพงด้านเดียวยาวยืนลดหลังหนึ่ง และมีบ่อน้ำบนหินลึกประมาณ ๖ ศอก น้ำไหลออกมาจากเขาจืดสนิท ข้างบนนั้นมีศิวะลึงค์ยาวประมาณ ๔ ศอก โต ๒ กำ ทำด้วยศิลาตั้งไว้บนฐานปูน มีต้นประดู่โตร่มรื่น ๒ ต้น แล้วมีบ้านเจ้าเมืองเก่า(๒) ทำเป็นเรือนไทย หลังคามุงกระเบื้อง ฝาขัดแตะถือปูน ๓ หลัง ริมบ้านเจ้าเมืองมีศาลเทพารักษ์โบราณเป็นศาลจีน ตามเชิงเขาตลอดลงถึงน้ำ มีหมู่บ้านราษฎรเป็นโรงเป็นเรือนจากแน่นหนา

---

(๑) สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่เมื่อยังเป็นที่เจ้าพระยาพระคลัง สมเด็จเจ้า-พระยาองค์น้อยเมื่อยังเป็นที่พระยาศรีพิพัฒน์ ได้เคยเป็นแม่ทัพลงไปปราบพวกกบฏมลายู เมื่อในรัชกาลที่ ๓ องค์ละคราว จึงสร้างพระเจดีย์นี้ไว้

(๒) สันนิษฐานว่า เจ้าเมืองสงขลาจะได้อยู่บ้านนี้เพียงพระยาสงขลา (จ๋อง) ครั้นถึงพระยาสงขลา (เซ่ง) ย้ายข้ามฟากมาสร้างเมืองใหม่

อ้อมเขาไปจนถึงปากช่องทะเลสาบ ที่ว่างหมู่บ้านคนตามเชิงเขานั้นมีอยู่ ๒ แห่ง เป็นที่ห้องซุ้ยฝังศพเจ้าเมือง และวงศ์ญาติผู้ใหญ่ตระกูลสงขลา ในระหว่างหมู่บ้านตามเชิงเขาชั้นใน มีวัดเรียงราย ๔ วัด คือ วัดสุวรรณคีรีหนึ่ง วัดชิมาวาศหนึ่ง วัดภูผาเบิกหนึ่ง วัดบ่อทรัพย์หนึ่ง อ้อมเขาหมู่บ้านไปแล้วเป็นบ้านหย่อมและนาป่าตาลตลอดไปริมฝั่งชายทะเลสาบ

อนึ่ง ที่ปากช่องทะเลสาบนั้นมีเกาะ ๆ หนึ่งชื่อเกาะยอ มีเขา ๓ เขาเป็นสามเหลี่ยม แหลมตะวันออกทิศใต้เรียกว่าแหลมภอ แหลมทิศเหนือเรียกว่าช่องเขาเขียว แหลมตะวันตกเฉียงใต้เรียกว่าแหลมหัวการัง มีตำบลบ้าน ๓ แห่ง ด้านตะวันตกเรียกว่าบ้านอ่าวทราย ด้านตะวันออกเรียกว่าบ้านสวนใหม่ ด้านใต้เรียกว่าบ้านท่าไทร ในเกาะยอนี้มีสวนเรียงรายอยู่ในเกาะ และรอบเกาะเป็นสวนผลไม้ หมาก มะพร้าว จำปาดะ ขนุน สะตอ พุมเรียง ละมุด ทุเรียน และมีสวนมัน ผักและพลูต่าง ๆ บริบูรณ์ มีบ้านราษฎรเจ้าของสวนเรียงรายอยู่ในเกาะ และรอบเกาะตลอด มีบ่อน้ำจืดสนิทหลายแห่ง ที่บ่อแห่งหนึ่งริมน้ำเรียกว่าบ่อหินเป็นบ่อศิลาน้ำจืดสนิท ที่ว่าบ่อหิน เป็นบ่อของเก่า แต่บัดนี้บ่อนั้นโสโครก มีบ่อเลื่อนขึ้นมา ปากบ่อก่ออิฐ มีศาลาเล็กที่นั้นหลังหนึ่ง ในเกาะนั้นมีวัด ๒ วัด ชื่อวัดแหลมภอวัดหนึ่ง วัดทายเสาะวัดหนึ่ง วัดแหลมภอนั้นตั้งอยู่ที่แหลมภอ มีโบสถ์เสาเฉลียงก่อเป็นคูหา และมีศาลาการเปรียญราษฎรสร้างใหม่ก่ออิฐสงขลาไว้ ฝีมืออย่างดีไม่ถือปูน ก่อเป็นคูหา มีศาลาริมน้ำเป็นที่พักแห่งหนึ่ง พื้นวัดเตียนสะอาดร่มรื่นด้วยต้นไม้ไปจากวัดข้างหัวแหลมทิศเหนือ มีโรงจีนตั้งปั้นเผา หม้อ ไห โอ่ง

ต่าง ๆ อยู่ ๓ โรง ทำของหยาบ ๆ หนา ๆ ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ มีถนนราษฎรลงทุนทำถมใหม่ กว้างประมาณ ๔ ศอก สูง ๒ ศอกเศษ ตัดตรงไปเขาสำหรับเลียบชายเขาไปตามสวนไปลงที่บ่อหินได้

อนึ่ง ลำน้ำเมืองสงขลานั้น ตั้งแต่ปากอ่าวเข้ามาจนตลอดทะเลสาบเป็นน้ำเค็มทั้งสิ้น ราษฎรปักไม้สำหรับขึงอวนทำปลาเรียกว่าไม้กล่ำกะพง และสองฟากน้ำมีหอคอย ปลูกด้วยไม้ไผ่สำหรับทำปลาเรียกว่าคอยยกยอ ที่หน้าเมืองลำน้ำกว้างประมาณ ๓๕ เส้น น้ำที่ร่องลึก ๔ วา มีโขดโคลนที่หน้าบ้านแหลมสนทางจะไปเกาะยอ ตัวร่องที่จะไปทะเลสาบมีอยู่ ๒ ร่อง ร่องหนึ่งตัดไปชิดหัวเกาะยอ ที่แหลมเขาเขียวร่องหนึ่ง ตัดไปท้ายเกาะยอ ที่แหลมหัวการังไปเข้าคลองอู่ตะเภาก็ได้ แล้วอ้อมมาริมเกาะยอทิศตะวันตกมาบรรจบร่องทางนี้ที่แหลมเขาเขียวก็ได้ ร่องที่จะตัดไปทะเลสาบ ต้องออกจากแหลมเขาเขียวไปตามทะเลสาบ ถึงปากคลองปากรอเป็นคลองช่องแคบที่จะไปออกทะเลสาบพัทลุง ปากคลองปากรอนั้นกว้างประมาณ ๕ เส้น ในลำคลองไปถึงทะเลสาบพัทลุงประมาณ ๔๐๐ เส้น แต่ในทะเลสาบสงขลานี้ ตั้งแต่เขาเขียวไปถึงคลองปากรอประมาณ ๔๐๐ เส้น คิดตามกว้างประมาณ ๔๐๐ เส้น น้ำในร่องทะเลสาบประมาณ ๒ ศอก ร่องกว้างประมาณ ๒๐–๓๐ วา นอกนั้นน้ำประมาณศอกทั้งสิ้น เวลาน้ำขึ้น น้ำลง ประมาณศอกเศษ มีหาดทรายกลางทะเลผุดหลายแห่ง เวลาน้ำมากเดือน ๑๒ เดือนอ้าย น้ำท่วมตลิ่ง น้ำในทะเลสาบถึง ๔ ศอก น้ำจืดตลอดทะเลสาบและแม่น้ำตลอดออกมาจนถึงเรือจอดที่อ่าวเมืองสงขลา

ตำบลบ้านจำนวนคน

ที่อ่าวเมืองสงขลาตำบลหมู่บ้านแหลมทราย มีโรงเรือนประมาณ ๗๐ หลัง มีจำนวนคนประมาณ ๓๐๐ คน ลำน้ำฝั่งตะวันออกตั้งแต่หมู่บ้านแหลมทราย บ้านราษฎรเรียงรายกันไปจนถึงกำแพงเมือง ด้านเหนือประมาณ ๑๐ หลัง คนประมาณ ๔๐ คน ตำบลหมู่บ้านนอกกำแพงเมืองด้านตะวันตก ตั้งแต่ใต้ศาลาท่าน้ำบ้านเจ้าเมืองลงไปตามระยะบ้านนั้นประมาณ ๑๐๐ เส้น ประมาณ ๖๐๐ หลัง เป็นคนประมาณ ๓,๐๐๐ คน บ้านในกำแพงเมืองประมาณ ๔๐๐ หลัง เป็นคนประมาณ ๑,๕๐๐ คน ลำน้ำฝั่งตะวันตก ตำบลใต้บ้านเจ้าเมืองตลอดไปจนช่องเขาเขียว ในหมู่นั้นประมาณ ๕๐๐ หลัง ราษฎรเป็นแขกโดยมาก ประมาณ ๒๐๐๐ คนเศษ เรียกว่าบ้านแหลมสน เป็นบ้านแขกอยู่ตำบลเกาะยอ ประมาณ ๑๐๐ หลัง คนประมาณ ๔๐๐ คน นอกนั้นเป็นตำบลบ้านที่อยู่รายกัน ตามสวนป่าและที่อยู่ตามพื้นที่เขตแขวงตลอดไปทั้งสิ้น รวม ตึก บ้าน โรงเรือน ในเขตเมืองสงขลาทั้งสิ้นจะเป็นประมาณสัก ๑๐,๐๐๐ หลัง จะมีคนประมาณสัก ๕๐,๐๐๐ คนเศษ ถ้าจะคิดแบ่งคนเป็นชาติ จะเป็นคนไทยสัก ๔๐,๐๐๐ คน จะเป็นคนจีนสัก ๒,๐๐๐ คน จะเป็นคนแขกสัก ๑๐,๐๐๐ คน ราษฎรคนไทยนั้นเสียส่วยเป็นหลายอย่าง คือ ส่วย เงิน ทอง ดีบุก ไม้กระดาน ส่วยเงินคนหนึ่งเก็บปีละ ๕ บาท ๒ สลึง ส่วยทองปีละ ๕ บาท ๒ สลึง ส่วยดีบุกปีละ ๕ บาท ๒ สลึง ส่วยไม้กระดาน ๓ คน

ยก ๒ คนเก็บ คนหนึ่ง ๆ ๗ บาท ราษฎรจีนเป็นจีนผูกปี้ ๓ ปี ๔ บาท ราษฎรแขกถ้าไม่ได้รับราชการต้องเสียเหมือนส่วยทอง

ในเมืองสงขลาเวลานี้มีข้าหลวงผู้ใหญ่ในกรุงเทพ ฯ ออกมาชำระความ คือ พระยาเทพประชุน ราชปลัดทูลฉลองกรมพระกลาโหม ผู้สำเร็จราชการถึงอสัญกรรม มีกรมการผู้ใหญ่ประจำอยู่ คือพระยาสมบัติภิรมย์ผู้หนึ่ง ชื่อชุ่ม บุตรเจ้าพระยาสงขลา (สังข์) ที่ ๔ หลวงวิเศษภักดี ผู้ช่วยชื่อชม บุตรพระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร) หลวงสวัสดิภักดีบุรีรมย์ ผู้ช่วยชื่อเล็ก บุตรพระยาสมบัติภิรมย์ (ชุ่ม) หลวงอนันต์สมบัติผู้ช่วย บุตรพระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร) พระยาสมบัติภิรมย์เป็นผู้ใหญ่มีกิริยาเรียบร้อย หลวงวิเศษภักดีเป็นสยันต์พึก หลวงสวัสดิภักดีบุรีรมย์เป็นคนกลาง ๆ หลวงอนันต์สมบัติเป็นคนมีสติ กรมการผู้น้อยลงไปตามตำแหน่งมักเป็นคนชราคนเก่าโดยมาก ท่าทางมักจะเป็นคนดีอยู่หลายคน ผู้ว่าราชการกรมการเมืองสงขลานั้น มักถือตามตระกูลเป็นที่ตั้ง มีแบบเรียงลำดับตระกูลเมืองสงขลาดังนี้

วงศ์สงขลา เดิมเป็นจีนเรียกว่าขรัวสงขลา :—

พระยาสงขลาที่ ๑ ๑ } ๒

ขรัวสงขลา มีภรรยา ๒ คน มีบุตร ๕ คน }
- บุตรภรรยาใหญ่ คือพระอนันต์สมบัติ เป็นพระยาจะณะ } ผู้รักษาเมืองจะณะ } ๑
- ผู้ช่วยเมืองสงขลา ๒ } ๓
- บุตรภรรยาน้อย คือ หลวงสุนทร แล้วเป็นพระยาจางวาง } ๑

พระอนันต์สมบัติที่เป็นพระยาจะณะมีบุตร ๒ คน	คือ	พระยาสงขลาที่ ๒ (จ๋อง)	๑	๒
		พระยาสงขลาที่ ๓ (เส้ง)	๑	
หลวงสุนทรที่เป็นพระยาจางวางมีบุตร ๓ คน	คือ	หลวงอุดมภักดี	๑	๓
		พระยาสงขลาที่ ๔ (สังข์)	๑	
		หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์	๑	
พระยาสงขลาที่ ๒ (จ๋อง) มีบุตร ๓ คน	คือ	เจ้าพระยาสงขลาที่ ๕ (เม่น)	๑	๓
		หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์	๑	
		นายพลพ่าย	๑	
พระยาสงขลาที่ ๓ (เส้ง) มีบุตร ๔ คน	คือ	นายจันมีชื่อ	๑	๔
		นายสิงมหาดเล็ก	๑	
		นายปาดผู้ช่วย	๑	
		หลวงพิทักษ์จัตุรงค์	๑	
พระยาสงขลาที่ ๔ (สังข์) มีบุตร ๓ คน	คือ	พระอนุรักษ์ภูเบศร์	๑	๓
		นายปลั่งมหาดเล็ก	๑	
		พระยาสมบัติภิรมย์ (ชุ่ม)	๑	

เจ้าพระยาสงขลาที่ ๕ (เม่น) มีบุตร ๒ คน	คือ	พระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร)	๑	๒
		นายอาดมหาดเล็ก	๑	
พระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร) มีบุตร ๒ คน	คือ	หลวงวิเศษภักดี (ชม)	๑	๒
		หลวงอนันตสมบัติ (เอม)	๑	
พระยาสมบัติภิรมย์ (ชุ่ม) มีบุตร ๒ คน	คือ	หลวงสวัสดิ์ภักดี	๑	๒
		หลวงอุดมภักดี	๑	

สิริวงศ์สงขลาตั้งแต่จีนสงขลาเดิม ๒๖ แต่ที่จำได้และเป็นราชการแต่เท่านี้

ผลประโยชน์การหากิน

คนไทยทำสวน ทำปลา ทำกุ้งแห้ง ทำนาทำไร่ บ้างเล็กน้อย และขายของ จีนทำสวน ทำปลา ทำกุ้ง ทำหม้อ ทำไห ทำอิฐ และตั้งค้าขายรับส่งสินค้าและขายของ คนแขกทำปลาทอผ้าค้าขายบ้างเล็กน้อย ในตำบลท้องตลาดของที่ขายมีผ้าม่วง ผ้าพื้น ผ้าขาวม้า ไหม ด้าย ผ้าโสร่งไหม ด้าย ผ้าเช็ดหน้าไหม ด้าย ผ้าห่อ ผ้าโพก ไหม ด้าย ของซึ่งมีวิชาเกิดขึ้นในท้องตลาดเมืองสงขลามีแต่เท่านี้ นอกนั้นเป็นสิ่งของเครื่องใช้สอยนุ่งห่มต่าง ๆ ที่มาจากกรุงเทพ ฯ และมาจากเมืองต่างประเทศต่าง ๆ ผ้าและสิ่งของที่มาจากเมืองแขกประเทศราชต่าง ๆ ก็มี

โดยมาก ในท้องตลาดขายของปะปนกัน มีสิ่งของคล้ายร้านในกรุงเทพ ฯ แต่ผ้าเป็นสินค้าใหญ่แทบจะมีทุกร้าน

ส่วนสินค้าใหญ่ตั้งค้าขายสำหรับบรรทุกจำหน่ายออกจากเมืองนั้นมีเป็นต้นว่า รังนก กุ้งแห้ง หนัง เขา ข้าวปลานั้น ในพื้นเมืองไม่มีจำหน่าย เป็นแต่รับช่วงเมืองจำหน่ายต่อไป มีแต่ข้าวเหนียวที่เป็นข้าวพื้นเมืองได้จำหน่ายบ้าง ผลไม้ที่จะจำหน่ายออกนั้นมีแต่ส้มจุกเป็นใหญ่ สัตว์สุกรเป็นใหญ่ จำนวนราคาสินค้าที่จำหน่ายออกจากเมืองในระหว่างปีมะแม เบญจศก นี้ กุ้งแห้งหนัก ๑,๐๔๐ หาบ ๑๒ ชั่ง ราคาซื้อขายกันหาบละ ๑๑—๑๒—๑๓—๑๔ เหรียญบ้าง ดีบุกหนัก ๒๘๑ หาบ ๙๘ ชั่ง ราคาหาบละ ๑๔—๑๕ เหรียญบ้าง หนังโคหนัก ๑,๘๐๐ หาบ ๑๔ ชั่ง ราคาหาบละ ๑๑—๑๒ เหรียญบ้าง หนังกระบือหนัก ๒,๐๔๑ หาบ ราคาหาบละ ๘—๙ เหรียญบ้าง ข้าวสารเหนียว ๗๔ เกวียน ๒๑ ถัง ราคาเกวียนละ ๓๓—๓๔—๓๕ เหรียญ สุกร ๒,๗๐๖ ตัวหนัก ๒๐๘๕ หาบ ๖๐ ชั่ง ราคาหาบละ ๗—๘ เหรียญบ้าง ส้มจุกเวลาถูก พันละ ๕ เหรียญ ออกจากเมืองประมาณสามสิบหมื่น ราคาหมื่นละ ๘๐—๙๐ เหรียญ สิ่งของที่ขายอยู่ในเมือง เป็นต้นว่าผ้าม่วงไทยผืนละ ๗ เหรียญ ผ้าพื้นผู้ใหญ่กุลีหนึ่งราคาตั้งแต่ ๑๔ เหรียญจนถึง ๑๘ เหรียญ ผ้าพื้นเด็กกุลีหนึ่งราคาตั้งแต่ ๑๐ เหรียญจนถึง ๑๒ เหรียญ ผ้าขาวม้าไหมผืนละ ๓—๔ เหรียญ ผ้าขาวม้าด้ายกุลีละ ๘ เหรียญจนถึง ๑๐ เหรียญ ผ้าเช็ดปากไหมกุลีละ ๔—๕ เหรียญ ผ้าเช็ดปากท้องไหมกุลีละเหรียญครึ่งถึง ๒ เหรียญ ผ้าเช็ดปากด้ายกุลีละ ๑ เหรียญถึง

เหรียญครึ่ง ผ้าโสร่งไหมที่ทอในเมืองนี้ ผืนหนึ่งราคา ๘ เหรียญถึง ๑๐ เหรียญ ผ้าห่อผ้าโพกไหมกุลีละ ๘ เหรียญถึง ๑๐ เหรียญ ผ้าโสร่งแพรที่มาจากเมืองแขกถอยราคาถูกผืนละ ๔—๕ เหรียญ ผ้าโสร่งด้ายกุลีละ ๘ เหรียญถึง ๑๒ เหรียญ ผ้าโพกผ้าห่อด้ายกุลีหนึ่งราคา ๕—๖ เหรียญ ราคาข้าวเปลือกในเมืองเกวียนละ ๑๕—๑๖ เหรียญ ข้าวสารถังละ ๓ บาท ๓ สลึงเฟื้อง ปลาหาบละ ๒ เหรียญ ภาษีอากรมีครบทุกสิ่งเหมือนกรุงเทพ ฯ ยกเสียแต่ภาษีหมูเป็ดไก่ ราคาที่เก็บภาษีสินค้าขาออก กุ้งหาบละ ๑ เหรียญ ๘๐๐ เบี้ย ดีบุกหาบละบาท หนังโคหนังกระบือหาบละบาท ข้าวเหนียวเกวียนละ ๓ เหรียญ หมู ๔ ตัวเหรียญ

เรือค้าขายของคอเวอนเมนต์มีอยู่ลำหนึ่งชื่อเรือจำเริญสวัสดิ์ เป็นเรือป๊าก ๒ เสาครึ่ง เวลานี้ไปบรรทุกเกลือเมืองตานี เรือของพระยาสุนทราลำหนึ่งเป็นเรือปริก ๒ เสา เรือจีนไหหลำที่ปักษ์ใต้เข้าออกค้าขายในเมืองสงขลา เดือนหนึ่งประมาณ ๓๐—๔๐ ลำ เว้นฤดูลมว่าว ๓—๔ เดือน เรือที่พลเมืองหากินค้าขายอยู่ตั้งแต่ ๓—๖ วา มีเรือที่ใช้อยู่ทุกวันแลเห็นอยู่ประมาณวันละ ๗๐—๘๐ ลำ เป็นเรือใบโดยมาก ที่หน้าเมืองมีเรือจ้างข้ามส่งในระหว่างแม่น้ำ เป็นเรือมาดประมาณ ๒๐ ลำ ที่ข้ามไปอื่น ๆ มี เกาะยอเป็นต้นอีกประมาณ ๒๐ ลำ

อนึ่ง ในเมืองสงขลานี้ มีช้างใช้สำหรับเมือง ๔๐๐ ช้าง เป็นช้างอยู่ในจำนวนเจ้าเมือง กรมการ และมีรถ ๒ ล้อ ๔ ล้อ ประมาณ

๖—๗ รถ มีม้าเทศม้าไทยเป็นอันมาก แต่มักจะเป็นม้ารถ ถ้าจะขี่ก็เกะกะเสียโดยมาก โค กระบือ มีบริบูรณ์

อนึ่ง มีเรือสำหรับราชการ ๔—๕ ลำ เป็นเรือสำปั้นเก๋งที่เป็นเรือสำคัญยาว ๘—๙ วา เรือ ๘ กระทงมีเก๋งเป็นเก๋งพั้ง หน้าต่างกว้างลวดทอง ฝีพายนุ่งกางเกงแดงใส่มงคลแดง เล่นพายอย่างไทย เรืออย่างอื่นเป็นเก๋งพั้งบ้าง เก๋งเรือแหวดอย่างใหม่บ้าง เรือเหล่านี้เป็นเรือยาว ๕—๖—๘—๙ วาบ้าง มีเรือโบตใช้คนพายหลายลำ เป็นของพวกพระยาสุนทรา

จำนวนเงินตราที่ใช้ในเมืองสงขลานี้ เป็นเงินเหรียญแมกซิกันและใช้เบี้ยตะกั่วเป็นรูกลาง ที่เก็บได้มีอยู่ ๖ ชนิด กลมคล้ายแปะจีนกว้างศูนย์ไส้ ๒ นิ้วย่อมกระเบียดน้อย รูกลางกว้างศูนย์ไส้กึ่งนิ้วบ้างไม่ถึงกึ่งนิ้วบ้าง กึ่งนิ้วกับกระเบียดน้อยบ้าง อย่างหนึ่งหน้าหนึ่งมีอักษรไทยข้างบนว่า สง ข้างล่างว่า ขลา มีอักษรแขกอยู่ ๒ ข้าง อีกหน้าหนึ่งมีหนังสือจีน ๔ ตัว อย่างหนึ่งเหมือนกันแต่อักษรเล็ก อย่างหนึ่งหน้าหนึ่งข้างบนมีอักษรไทยว่า สงขลา ข้างล่างว่าศักราช ๑๒๔๑ มีอักษรแขกอยู่ ๒ ข้าง ด้านหนึ่งมีอักษรจีน ๔ ตัว อย่างหนึ่งเหมือนกันแต่เปลี่ยนศักราช ๑๒๔๒ อย่างหนึ่งเหมือนกันแต่อักษรเล็ก อย่างหนึ่งเหมือนกันแต่เปลี่ยนศักราช ๑๒๔๓ ราคาเบี้ย ๑๒๐ เป็นก้อน ๔ ก้อนเป็นโชก ๒ โชก เป็นเหรียญแมกซิกัน เงินบาทก็ใช้ได้เหมือนกัน แต่ไม่ใคร่จะมีเงินบาทและอัฐใช้

อาหาร

มี หมู เป็ด ไก่ ปลาสด ปลาแห้ง กุ้งสด กุ้งแห้ง และหอยต่าง ๆ ผักปลูก ผักป่า ฟัก แฟง แตงต่าง ๆ ผลไม้ ทุเรียน มังคุด มะม่วง ลางสาด มะปราง น้อยหน่า ขนุน จำปาดะ ละมุดสงขลา ส้มจุก ส้มเกลี้ยง ส้มโอ ส้มมะแป้น เงาะ มะไฟ มะปริง

ความ

ในเวลานี้พระยาเทพประชุนข้าหลวงออกมาชำระความเรื่อง มิเลาะ มิมุ มิซู โจทก์ กล่าวโทษเจ้าพระยาวิเชียรคิรี ผู้ว่าราชการที่ถึงแก่กรรม และกรมการเมืองสงขลา กับพระยาริง พระโยธา และพวกแขกจำเลย(๑) กับเรื่องบ่อทองเมืองระแงะ และเรื่องจีนตันหัวกล่าวโทษพระศิริธรรมบริรักษ์เมืองนครว่าไม่ชำระผู้ร้ายให้ และเรื่องระวางใบสัจความรายนายเมืองโจทก์ หลวงวิเศษภักดีกรมการจำเลย เรื่องความเจ้า-พระยาวิเชียรคิรี พระยาริงนั้นพระยาเทพประชุนบังคับให้พระยาสมบัติภิรมย์ มีหนังสือไปหาตัวพระยาริงมา ณ เมืองสงขลา ตั้งขุนประชาเสพเป็นตระลาการพิจารณา พระยาสมบัติภิรมย์ส่งตัวกรมการจำเลยชั้นความอุทธรณ์มาให้ตระลาการเปรียบเทียบ โจทก์ จำเลย ชั้นความอุทธรณ์จำเลย ยอมส่งถ้อยคำสำนวนความเดิมให้พิจารณาต่อไป โจทก์จำเลยก็ประนีประนอมยอมทำหนังสือ ยอมความเลิกแล้วความอุทธรณ์แก่กัน แต่

---

(๑) ในสมัยนั้นเมืองสงขลาเป็นเมืองโท ได้ว่ากล่าวหัวเมืองมลายูทางปักษ์ใต้หมดเว้นแต่เมืองกลันตันนั้นขึ้นเมืองนครศรีธรรมราช

ค่าฤชาธรรมเนียม โจทก์ จำเลย จะต้องเสียนั้น ตระลาการยกให้ไม่คิด
เอา กรมการซึ่งเป็นจำเลย จึงส่งถ้อยคำสำนวนเรื่องความเดิม มิมุ มิเลาะ
ซึ่งกรมการได้ตัวจำเลยมาพิจารณา ถึงถามถึงสืบบ้าง ยังไม่ได้ตัวจำเลย
บ้าง ตระลาการจึงบังคับให้พระยายิริงต้นเหตุชั้นความเดิมส่งตัวจำเลย
ปลายเหตุ พระยายิริงจำหน่ายว่าพระโยธาป่วยไข้ ปังกะลูเปาะญาติไม่ได้
เป็นบ่าวทาสพระยายิริง ๆ ไม่ได้รู้จักชื่อรู้จักตัวส่งไม่ได้ โจทก์ก็ทำ
หนังสือไม่ติดใจนำเกาะพระโยธาแต่งให้เจ๊กเป็นทนายเข้ารับว่าความต่าง
ทนายให้การเป็นสำนวนต่อกัน แล้วตระลาการจะบังคับถามพระยายิริง
แม่กองเจะมันก็ป่วยเป็นไข้ ความจึงได้ขัดข้องค้างอยู่ เรื่องบ่อทองเมือง
ระแงะนั้น ครั้นพระยาเทพจะให้พระยาระแงะรับทำ พระยาระแงะก็ไม่
มีกำลัง พระยาเทพจึงเกลี้ยกล่อมให้หลวงสุวรรภูมิซึ่งได้ทำบ่อทอง
เมืองระแงะมานั้น รับผูกทำตั้งแต่จำนวน ปีวอก ฉศก ทองซึ่งเป็นของ
แผ่นดินนั้นปีหนึ่งหนัก ๓๑ ตำลึงแขก ถ้าถึงงวดครบปีแล้วให้ผู้รับทำ
ส่งทองซึ่งเป็นของแผ่นดิน เข้ามา ณ เมืองสงขลา แต่ทองที่ค้างอยู่ ๗ ปี
นั้นก็ให้เป็นของแผ่นดิน แต่ให้ผ่อนส่งเข้ามา ณ เมืองสงขลากว่าจะครบ
ตามซึ่งค้าง เรื่องความจีนต้นหวันนั้นพระยาเทพทราบว่า อ้ายคุ้มตายเสีย
ในกรุงเทพ ฯ แล้ว ครั้นจะพิจารณาความต่อไปก็ขัดข้องอยู่ เรื่องระวาง
ใบสัจความในเมืองนั้น พระยาเทพได้เชิญพระราชหัตถเลขา กับท้องตรา
อ่านให้โจทก์จำเลยฟัง และสอบถามนายเมืองโจทก์ตามพระราชหัตถเลขา
ฝ่ายนายเมืองให้ถ้อยคำว่า เมื่อถูกเฆี่ยน นายจอน้องนายเมืองนั้น นายเมือง
หาได้อยู่รู้เห็นด้วยไม่ นายเมืองไม่มีพยานนำสืบต่อไป นายเมืองทำ

หนังสือทัณฑ์บนให้ไว้ว่า ไม่คิดใจสืบพยานโจทก์จำเลย ยอมเลิกแล้วความแก่กันตามระวางใบสัจ

อนึ่ง พระยาเทพได้บังคับพระยาสมบัติภิรมย์ ให้ไปบังคับเรื่องจีนกล่าวโทษรายขุดห้องซุ้ยตามท้องตลาดเมืองการังตานู พระยาสมบัติภิรมย์ได้ลงเรือนฤเบนทร ใช้จักรจากเมืองสงขลา ณ วัน ๒ ๆ ๑๐ ค่ำ ปีวอกฉศกนี้แล้ว ถ้อยความอื่น ๆ ในเมืองสงขลานั้นก็ยังมีอยู่ตามธรรมเนียมตั้งแต่พระยาเทพประชุนข้าหลวงออกมาอยู่ โจรผู้ร้ายสงบเรียบร้อยปรกติ

การร้อนเย็น

ในเมืองสงขลาทุกวันนี้ ตั้งแต่เจ้าพระยาวิเชียรถึงอสัญกรรมยังไม่มีตัวเจ้าเมือง กรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยไม่ปรองดองเป็นปรกติกัน มักถือเป็นพวก คือพวกพระยาสมบัติภิรมย์ หลวงสวัสดิบุตรพวกหนึ่ง หลวงวิเศษภักดี หลวงอนันต์บุตรพระยาสุนทราพวกหนึ่ง มักแก่งแย่งกัน แต่พระยาเทพเป็นผู้เกลี่ยไกล่ให้เรียบร้อยอยู่ พวกราษฎรในเวลานี้ปรกติเรียบร้อยอยู่ เป็นแต่ถือพวกด้วยการเรื่องเจ้าเมืองเท่านั้น

อนึ่ง เมื่อเดือน ๘ เดือน ๙ เกิดความไข้ที่เมืองสงขลาขึ้นชุกชุมในเวลาบัดนี้ก็ยังมีอยู่เสมอ แต่พึ่งจะบรรเทาลงบ้างเล็กน้อย พระยาสมบัติภิรมย์ตรวจทำบัญชีคนป่วยเป็นไข้พิษตายแต่ในกำแพงเมืองประมาณ ๓๐๐ คนเศษ ในหมู่พระยาเทพข้าหลวงออกไปครั้งนี้เป็นคนประมาณ ๔๐ คนเศษ ออกไปถึงเมืองสงขลาได้ประมาณ ๙—๑๐ วัน คนที่ไปด้วยนั้นป่วยเป็นไข้พิษบ้าง ไข้จับบ้าง รวม ๒๕ คน ตาย ๒ คน

ท่านผู้หญิง สุ่นภรรยาก็ป่วยพระยาเทพเป็นไข้พิษ อยู่ได้ ๒๓ วัน หมอประกอบยารักษาหาคลายไม่ ครั้น ณ วัน ๑ ๗ ๙ ปีวอก ฉศก ท่านผู้หญิงสุ่นอายุได้ ๕๑ ปี ถึงแก่กรรม พระยาเทพได้แต่งศพลงหีบพักไว้ที่ตึกแถวริมตึกที่พัก จะทำการเผาศพเมื่อใดนั้นยังหากำหนดไม่ อนึ่ง ในฤดูนี้โคกระบือในเมืองสงขลาเกิดอันตรายเป็นโรค ยืนง่วงเหงาแล้วล้มไปเป็นอันมาก

เมืองตานี

ชัยภูมิที่

เรือสุริยมณฑลทอดสมอหน้าอ่าวเมืองตานี ด้านตะวันตกเฉียงเหนือ น้ำลึก ๑๐ ศอก ไกลจากฝั่งประมาณ ๑๐๐ เส้น เห็นปากอ่าวเมืองตานีและตึกบ้านกปิตันจีนเก่า อยู่ปากคลองตะวันตก แลเห็นปากอ่าวยิริงทางทิศใต้ เรือต้องจอดไกลเพราะเป็นหาดเลนตื้นออกมาไกล ที่ปากอ่าวมีหาดทรายทั้ง ๒ ข้าง น้ำในร่องประมาณ ๒ ศอก ที่หัวแหลมด้านตะวันตกมีตึกกปิตันจีน ๒ หลังแฝด และบ้านราษฎรเป็นโรงเรือนจากอยู่หมู่หนึ่ง แหลมฝั่งตะวันออกเข้าไปหน่อยหนึ่ง มีโรงเรือนอีกหมู่หนึ่ง

ที่ปากคลองกว้างประมาณ ๒ เส้นเศษ น้ำลึกประมาณ ๖—๗ ศอก ระยะทางตั้งแต่ปากคลองเข้าไปถึงเมืองทางประมาณ ๖๐ เส้น ที่หน้า

เมืองลำคลองกว้างประมาณ ๒ เส้นเศษ ตัวเมืองตั้งลำน้ำฝั่งตะวันออก มีตึกกัปตันจีนอยู่ริมน้ำหลังหนึ่ง เป็นตึกจีน ๒ ชั้นหันหน้าไปตะวันออก และมีบ้านโรงเรือนหลังคาจากสาคู ฝาขัดแตะด้วยไม้บง อยู่ตามริมน้ำประมาณ ๕๐ หลังคาเรือน หน้าตึกกัปตันจีนริมน้ำมีถนนสัก ๒ เส้น มีตลาดขายผ้าแขกและผลไม้ ๔—๕ ร้าน ที่ปลายถนนด้านเหนือมีตึกใหม่ของกัปตันจีน เป็นเรือนจีน ๒ ชั้น ๓ หลังแฝด หลังหนึ่งข้อประมาณ ๑๐ ศอก มีเฉลียงหน้าหลัง มีประตูใหญ่สกัดที่มุมบ้าน เดินเข้าประตูไปเป็นถนนกว้างประมาณ ๔ วา สองฟากถนนมีตึกจีนชั้นเดียว ตั้งค้าขายสินค้ารายเรียงสลับกับโรงจากตลอดไปตามถนนประมาณ ๓ เส้น ฟากถนนด้านเหนือที่สุด มีศาลเทพารักษ์จีนชื่อว่าปุนเถ้ากง เป็นตึกเก๋งจีนใหญ่ในจังหวัดท้องตลาด ในประตูนี้เรียกว่าท้องตลาดจีน ข้างปลายถนนจากตึกริมน้ำไปข้างใต้ มีลำกระโดงคั่น มีสะพานข้ามต่อไป เป็นถนนใหญ่กว้างประมาณ ๔ วา เป็นถนนริมคลองไปประมาณ ๑๑—๑๒ เส้น มีวัดไทยตั้งอยู่ฟากถนนวัดหนึ่ง ชื่อวัดตานี อุโบสถทำลายหมด มีกุฏิฝากระดานมุงกระเบื้อง ๒ หลังแฝด มีพระพุทธรูปเลว ๆ ตั้งอยู่หลายองค์ ประดับด้วยเครื่องตกแต่งเป็นของจีน เพราะกัปตันจีนที่เมืองตานีนั้นเป็นสัปปุรุษในพระพุทธศาสนาแข็งแรง ได้ช่วยอุปถัมภ์ในวัดนั้น บริเวณวัดนี้รั้วไม้ไผ่ ประตูยอดตัดด้วยไม้กระดานสลักเป็นราหูคาบจันทร์ มีพระสงฆ์อยู่ในวัดนั้น ๑๑ รูป ในท้องถนนที่ว่ามานี้ ต่อไปตามลำคลองตลอดไปจนถึงท่าน้ำ ซึ่งจะขึ้นบ้านพระยาตานี ระยะทางตั้งแต่วัดประมาณ ๒๕ เส้น ตามริมถนนข้างตะวันออก มีบ้านเรือนราษฎรเป็นหมู่ราย

เรียงไป ตามริมถนนมีสวนมะพร้าวเรียงรายตลอด ที่ท่าน้ำบ้านพระยาตานีนั้นมีบันไดไม้ลงไปในน้ำกว้างประมาณ ๘ ศอก มีโรงจากอยู่ ๒ ข้าง ๒ โรง มีเสาธงสูง ๖ วา ชักธงช้าง ตรงไปทางทิศตะวันออกเป็นถนนพื้นทรายกว้างประมาณ ๘ วา ข้างถนนด้านใต้มีตึกหลังคามุงกระเบื้อง เป็นตึกขายสินค้าต่าง ๆ หลังหนึ่ง ต่อไปเป็นโรงจาก ราษฎรขายของผ้าแขกและเครื่องใช้ต่าง ๆ ตลอดไปจนถึงรั้วบ้านเจ้าเมือง ข้างถนนฝั่งเหนือมีโรงจากขายของผ้าแขกและเครื่องใช้ต่าง ๆ เข้าไปประมาณ ๓ เส้น แล้วเป็นทุ่งว่างเปล่าไป ตามหน้าโรงร้านขายของ ๒ ข้างถนนมีขยาบบ้าง ม้ามาตั้งบ้าง ขายของลูกไม้ ขนมและเครื่องชำต่าง ๆ ถนนใหญ่ตั้งแต่ท่าน้ำถึงบ้านเจ้าเมือง ทางประมาณ ๖ เส้น ถึงประตูบ้านเจ้าเมืองชั้นนอก หันหน้าตรงไปทิศเหนือ รั้วบ้านชั้นนอกทำด้วยไม้บงขัดแตะ ยาวประมาณ ๓๐ วา สูงประมาณ ๘ ศอก ประตูไม้ติดกันเป็น ๓ ประตู ๆ ใหญ่กลาง ประตูเล็ก ๆ ข้าง แล้วมีรั้วบ้านอีกชั้นหนึ่งเป็นกำแพงอิฐ สูงประมาณ ๕ ศอก มีประตู ๓ ประตู ๆ ใหญ่สูงประมาณ ๓ วา ในลานระหว่างกำแพง ๒ ชั้นนั้น เป็นลานทรายกว้าง ๑๒ วา ตั้งแต่ประตูชั้นในไปถึงหน้าหอนั่ง ประมาณ ๑๕ วา หอนั่งนั้น ๓ ห้อง ๒ หลัง ๆ นอกนั้นขื่อ ๖ ศอก มีเฉลียงรอบเสาเฉลียงลงดิน เสาในประธานมีขื่อคัดตัดแขวน ใต้ขื่อตรงเสามีบัว หลังในขื่อประมาณ ๘ ศอก เฉลียงรอบยกพื้นกระดานสูงจากพื้นหลังนอกประมาณศอกคืบ มีชั้นลดที่เฉลียงมาอีกชั้นหนึ่ง ประมาณ ๑๖ นิ้ว จึงถึงพื้นชั้นนอกปูด้วยกระเบื้องหน้าวัว ที่หอนั่งหลังในมีฝากระดานทำเป็นเพียมแขก ที่ห้องกลางมี

เพี้ยมกั้นห่างเปนลับแลออกมาห้องหนึ่ง ที่หลังเพี้ยมเดินได้ หลังคามุงกระเบื้องขอ เปนรูปปั้นหยายาวประมาณ ๗ วา ๒ ศอก ทั้งเฉลียงเรือนข้างในที่เปนเรือนอยู่ และเปนส่วนผู้หญิงนั้นมีอีก ๒ หลัง ที่หอนั่งนั้นเพดานตกแต่งด้วยโคมหวดโคมหม้อสีต่าง ๆ พื้นชั้นบนปูพรมชั้นล่างลาดเสื่อกระจูด มีเก้าอี้โต๊ะฝรั่งหุ้มปูด้วยสักหลาดแดง ในบริเวณบ้านชั้นในนั้นเปนพื้นทราย อากาศร้อน มีต้นไม้เรียงรายพุ่มเล็ก ๆ ตามสมควร ที่หอนั่งชั้นล่างมีรถดอกก๊าดหลังหนึ่ง ที่ตรงประตูหน้าบ้านเจ้าเมืองออกไปข้างด้านเหนือไปทางทุ่งห่างประมาณ ๓ เส้น มีสุเหร่าแห่งหนึ่ง เปนศาลาหลังคามุงกระเบื้อง รูปเปนกระโจมแขกประมาณ ๕ วา ๔ เหลี่ยม ตามถนนหน้าบ้านเจ้าเมือง มีต้นไม้ปลูกเปนจังหวะ

อนึ่ง ลำน้ำเมืองตานีนั้น ตั้งแต่ท่าบ้านเจ้าเมืองขึ้นไปหน่อยหนึ่งเลี้ยวเปนแหลม ขึ้นไปทางตะวันออกมีบ้านรายเรียงตามสมควร ลำน้ำตานีฝั่งตะวันตกที่ตรงท่าบ้านกัปตันจีน มีเรือนราษฎร ๒ หย่อม ๓ หย่อม มีสวนมะพร้าวรายไปเปนอันมาก ถัดขึ้นไปมีคลองมีวัดไทยอีกวัดหนึ่งชื่อวัดใหม่ มีพระสงฆ์ ๔ รูป เหนือตรงบ้านเจ้าเมืองขึ้นไป มีโรงทำกระเบื้องเผากระเบื้องหมู่หนึ่ง ไกลตลิ่งประมาณ ๑ เส้น ถัดไปอีกหน่อยมีโรงปั้น เผา ไห โอ่ง อีก ๒ หมู่ทำคล้ายกันกับเมืองสงขลา เปนพวกจีนเลียนมาแต่เมืองสงขลา ปลายน้ำตานีไปแยกที่เมืองระแงะและเมืองยะลา

จำนวนบ้านจำนวนคน

ที่ปากอ่าวเมืองตานี แหลมริมฝั่งข้างตะวันออกมีโรงเรือนจาก ราษฎรประมาณ ๕๐ หลัง คนประมาณ ๒๐๐ คน ถัดไปอีกหน่อยหนึ่ง ข้างฝั่งตะวันตกมีโรงเรือนอีกหมู่หนึ่งประมาณ ๘๐ หลัง หมู่บ้านรายทางโรงเรือนตลาดถนนชั้นกับบ้านเจ้าเมืองประมาณ ๒๑๐ หลัง คนประมาณ ๑,๐๐๐คน หมู่บ้านตามลำน้ำและตามสวนที่รายไปในอาณาเขตเมืองตานีรวมโรงเรือนบ้านราษฎรในเมืองตานีจะเป็นประมาณ ๓,๐๐๐ หลัง เป็นคนประมาณ ๒๐,๐๐๐ คนเศษ ถ้าจะคิดแบ่งคนเป็นชาติจะเป็นแขกประมาณสองหมื่นเศษ จีนประมาณหกร้อยคน ไทยประมาณ ๒๐๐ คน พวกราษฎรในเมืองตานี ไม่ต้องเสียค่าส่วยสาอากรสิ่งใด เป็นแต่ต้องเสียค่าเรี่ยรายทำต้นไม้ทองเงินส่งกรุงเทพฯ สามปีครั้งหนึ่ง คนละครึ่งเหรียญ เก็บไม่ว่าภาษาใดตามที่อาศัยอยู่ในเมืองตานีนั้น ในเมืองตานีมีผู้ว่าราชการคนหนึ่งเป็นเจ้าเมือง เป็นบุตรพระยาตานีคนก่อน ได้ภรรยาหลวงเป็นบุตรพระยากลันตันเดี๋ยวนี้ มีผู้ช่วยคนหนึ่งเป็นอาพระยาตานีเดี๋ยวนี้ เป็นผู้ช่วยบำรุงพระยาตานีจัดการบ้านเมือง นอกนั้นไม่เห็นมีใคร มีแต่กรมการหรือบ่าวไพร่ใช้สอยอีกหลายคน พระยาตานีคนนี้เป็นหนุ่ม อายุได้๓๐ปี ลักษณะพูดจาเรียบร้อย ท่าทางเป็นคนฉลาดในป่าๆพูดจาถูกต้อง เป็นคนมีกริยา เคารพรับรองแข็งแรง ไม่ถือยศศักดิ์ แต่ไพร่บ้านพลเมืองเกรงกลัวมาก มีบ่าวตามตั้ง ๕๐—๖๐ คนตามประเพณีบ้านเมือง พระยาตานีนั้นแต่งตัวนุ่งกางเกงแขก นุ่งโสร่งผ้า ใส่เสื้อแพรแขก โพกหัวไม่ได้ใส่เกือก อานั้นเป็นผู้ใหญ่ อายุประมาณ ๔๐

ปีเศษ เป็นคนไม่สู้มีราศีก็จริงอยู่ แต่ท่าทางเป็นคนฉลาดเรียบร้อย กิริยาสนิทสนมกับพระยาตานีเป็นอันมาก แต่งตัวนุ่งโสร่งไหม ใส่เสื้อผ้าสักหลาดดำ โพกผ้า ไม่ได้ใส่เกือก พวกกรมการอีก ๒—๓ คนนั้นเป็นคนหนุ่มหน้าตาหมดจดนุ่ง โสร่งไหมบ้าง โสร่งผ้าบ้าง ใส่เสื้อโพกผ้า พวกบ่าวไพร่นุ่งโสร่งไหมบ้าง ผ้าบ้าง มีผ้าขาวม้าไหมบ้าง ด้ายบ้าง ซับในผ้าโสร่งบ้าง คาดพุงบ้าง ที่ใส่เสื้อบ้าง แต่เนื้อเป็นพื้น ราษฎรผู้ชายนุ่งโสร่งไหมบ้าง นุ่งขาวม้าไหมบ้างต่าง ๆ โพกผ้าบ้าง ไม่โพกผ้าบ้าง ผู้หญิงนุ่งโสร่งไหมบ้าง โสร่งด้ายบ้าง คาดนมผ้าขาวม้าไหมบ้าง ผ้าขาวม้าด้ายบ้าง ราษฎรที่เดินอยู่ตามท้องตลาดและถนนต่าง ๆ ไม่สู้เป็นคนจนนัก แต่ไม่ใคร่จะมีมาก คนเดินห่าง ๆ ไม่หนาแน่น พวกจีนนั้นก็อยู่แต่ในหมู่ตลาดจีน คนไทยมีอยู่ในวัดบ้าง

ผลประโยชน์และการหากิน

พวกแขกทำนาเกลือ ทำสวน ทำนาข้าว บ้างเล็กน้อย ทำปลาบ้าง ล่องเรือค้าเหนือบ้าง ทำเหมืองทองรับส่งสินค้าแก่จีนบ้าง ขายของทอผ้าบ้าง พวกจีนตั้งค้าขายรับส่งสินค้าเข้าออกจากเมือง ทำเหมืองดีบุก ทำภาชนะปั้นหม้อปั้นอิฐ พวกไทยเป็นคนเพริดหนีไปอยู่อาศัยเป็นต้น และไปทำมาหากินอย่างพวกแขก และช่วยพวกแขกทำ

สินค้าใหญ่ที่ซื้อขายและจำหน่ายออก เกลือเป็นใหญ่ น้ำมันมะพร้าว มะพร้าวห้าว ทอง ทราย ดีบุก สินค้าและสิ่งของที่ซื้อขายในเมืองและตลาด ข้าว ปลา เครื่องเทศ และเครื่องหอม และของ

สดคาว ผักสดผลไม้ขนมต่าง ๆ ผ้าโสร่ง ผ้าโพกผ้าห่อผ้าต่าง ๆ เครื่อง ทองเหลือง เครื่องหม้อเครื่องไห เครื่องใช้สอยต่างๆ จำนวนราคาสิ่งของ ในตลาด ทองคำทรายหนัก ๑ ตำลึงแขก คือ ๒ บาท ๒ สลึงเฟื้องไทย เป็นเงิน ๒๖ เหรียญ ดีบุกขาวหาบละ ๒๑ เหรียญ ดีบุกดำหาบละ ๑๐ เหรียญ เกลือเกวียนแขก ๑ เท่า ๒ เกวียนไทย ราคา ๑๒ เหรียญ น้ำมันมะพร้าวหาบละ ๘ เหรียญ สิ่งของที่ขายเป็นต้นว่า ผ้าต่าง ๆ ผ้า ม่วงไทยผืนละ ๕ เหรียญ ผ้าโสร่งไหมตั้งแต่ ๔ เหรียญ ถึง ๖ เหรียญ ผ้าโสร่งด้ายกุลีหนึ่งตั้งแต่ ๑๐ เหรียญ ถึง ๑๒ เหรียญ ผ้าขาวม้าไหม ผืนละ ๓ เหรียญถึง ๕ เหรียญ ผ้าขาวม้าด้ายกุลีละ ๘ เหรียญ ถึง ๑๐ เหรียญ ผ้าขาวม้าไหมผืนละ ๒-๓ เหรียญ ผ้าห่อผ้าด้ายกุลีละ ๖ เหรียญถึง ๑๐ เหรียญ

ภาษีอากรในเมืองตานี มีอยู่แต่ภาษีผืน บ่อนเบีย เตาสุรา ภาษี น้ำมันมะพร้าว นอกนั้นไม่มีภาษี เจ้าภาษีผืน เตาสุรา น้ำมัน พระยา ตานีตั้งให้จีนตันจูหลายเป็นที่หลวงสุนทรภักดีรับผูก เจ้าภาษีได้ให้เงิน ผลประโยชน์แก่เจ้าเมืองตามสมควร

อนึ่ง ในเมืองตานีนี้ มีเหมืองทองคำหลายตำบลไปข้างปลายน้ำ เมืองระแงะ เหมืองดีบุกหลายแห่งไปข้างเมืองยิริง

เรือค้าขายของคอเวอนเมนต์มีอยู่ลำหนึ่ง เป็นเรือปริกอินตินคือ เรือเสาครึ่งมีเพลาขวาง ได้เคยบรรทุกสินค้าไปขายที่เมืองสิงคโปร์ ใน เวลานี้เรือจำเริญเมืองสงขลากำลังมาทอดบรรทุกเกลืออยู่ที่อ่าวตานี เรือ จีนเรือแขกที่เป็นเรือตะเภาเรือปากใต้เล็ก ๆ ค้าขายอยู่ที่ปากอ่าวเมืองตานี

ปีหนึ่งประมาณ ๔๐ ลำ เรือที่พลเมืองหากินค้าขายอยู่ในเมือง ออกไปหาปลาที่กลางทะเลเป็นต้น วันหนึ่งประมาณ ๕๐-๖๐ ลำ เพราะที่อ่าวเมืองตานีนั้น มีลมเรียกว่าแลนด์แอนด์ซีบริซอยู่เสมอเนือง ๆ คือเวลาเช้าเป็นลมพัดออกจากปากอ่าว เวลากลางวันเป็นลมพัดเข้ามาในอ่าว เรือหากินแล่นเข้าออกได้สะดวก เรือที่ใช้ในเมืองนั้นเป็นเรือใหญ่เล็กหลายอย่าง รูปคล้าย ๆ เรือฉลอมบ้าง เรือสำปั้นมีราวกระแชงบ้าง ที่เป็นเรือใบมีไม้เป็นขอที่สำหรับรับใบที่หัวเรือเป็นการแปลก เรือสำหรับยศเจ้าเมือง หัวเป็นนกใหญ่ ท้ายเรือเป็นหางนก มีหางเสือ ธงช้างปัก เป็นเรือโถง ใช้คนนั่งพายบนกระทงหน้า ๑๑ กระทง ท้าย ๓ กระทง คนถือท้ายคนหนึ่ง ถือหางเสือคนหนึ่ง ที่กลางกระทงข้างหน้าเรือนั้น ไม้แขวนฆ้องใหญ่ ๑ ฆ้อง กลมโตประมาณศอกหนึ่ง เมื่อเวลาเรือเดินตีฆ้องย่ำรัวเป็นพัก ๆ ฝีพายขานยาวอย่างแขกดังกิวก๊าว เล่มพายนั้นรูปเหมือนใบโพธิ์ ๆ ปลายด้ามเป็นลูกคลักสำหรับมือถือ พวกแขกที่พายเรือนั้นแต่งตัวตามธรรมเนียมบ้านเมืองนุ่งห่ม แต่แขกพายไม่ใช้พายอ่อนและเบาเลย เรือเดินเร็วมากกว่าเรือยาวในกรุงเทพ ฯ และมีเรือสำหรับใช้สอยของเจ้าเมืองอีกรูปคล้ายกัน เป็นรูปหัวหางนกบ้าง ทาสีทั้งลำบ้าง เป็นเรือสำปั้นยาว ๆ บ้าง เป็นท้ายองเรือราวกระแชงบ้าง ใช้คนนั่งกระทงพายทั้งสิ้น

จำนวนเงินตราที่ใช้กันในเมืองตานีนั้น ใช้เงินเหรียญแมกซิกันเป็นใหญ่ มีเบี้ยดีบุกกลมเจาะรูกลางคล้ายแปะจีนกลมโตศูนย์ไส้นิ้วหนึ่ง

กับกระเบียดเศษ รูในกว้างศูนย์ไส้กึ่งนิ้วกับกระเบียดน้อย มีอักษรแขกทั้ง ๒ หน้า ราคา ๑๒๐ เบี้ยก้อน ๔ ก้อน เบี้ยโขก ๒ โขก เบี้ยเหรียญแมกซิกัน เงินบาทก็ใช้ได้แต่ไม่ค่อยจะคล่อง

อาหาร

หมู เป็ด ไก่ ปลาสด ปลาแห้ง เนื้อโค เนื้อกระบือ เนื้อแกะ ผักปลูก ผักป่า ฟักแตงถั่วต่าง ๆ ผลไม้ทุเรียน มังคุด ลางสาด มะม่วง มะปริง มะปราง ขนุน จำปาดะ ส้มจุก ส้มโอ เงาะ น้อยหน่า ขนมต่าง ๆ อย่างแขกเป็นอันมาก

ความร้อนเย็น

ราษฎรกรมการมีความสุขสบาย เพราะไม่มีการกดขี่สิ่งใด ราษฎรต่างคนทำมาค้าขาย เจ้าเมืองไม่ได้เบียดเบียนสิ่งใด เป็นแต่ขอแรงเป็นครั้งเป็นคราว ไพร่บ้านพลเมืองใช้สอยเหมือนบ่าวทาสในบ้าน ราษฎรรักใคร่พระยาตานี วิธีธรรมเนียมการบำรุงบ้านเมืองสิ่งใดอาศัยเอาแบบอย่างเมืองกลันตัน พระยาตานีไปมาที่เมืองกลันตันเสมอเนือง ๆ เพราะพระยาที่เป็นบุตรพระยากลันตันนั้นมิได้มาอยู่เมืองตานี พระยาตานีต้องไปหาที่เมืองกลันตัน

อนึ่ง ในปีนี้โคกระบือแพะแกะเป็นอันตราย เกิดโรคเหมือนอย่างเมืองสงขลาโดยมาก แผ่นดินที่เมืองตานีเวลานี้อากาศร้อนจัดเพราะเป็นที่ทราย ถ้าแดดจัดก็ร้อนยิ่งนัก ถ้าฝนตกค่อยสบาย

เมืองกลันตัน

ชัยภูมิที่

เรือสุริยมณฑลทอดสมอหน้าอ่าวเมืองกลันตัน ด้านตะวันออกเฉียงเหนือ น้ำลึก ๙ ศอก ห่างแหลมทรายประมาณ ๒๐ เส้น แลเห็นแหลมทรายขวางปากอ่าวออกมาทางด้านใต้ และตามฝั่งมีต้นมะพร้าวเต็มไปตลอด ที่ปากอ่าวปลายแหลมทรายตรงไปถึงเกาะกลาง ปากอ่าวกว้างประมาณ ๒๕ เส้น ตั้งแต่ปลายแหลมทรายเข้าไปถึงชายไม้ฝั่งใต้ประมาณ ๓๐ เส้น แหลมทรายนั้นเป็นหาดทรายเตี้ย ๆ เต็มไป แม่น้ำเลี้ยวอ้อมไปตะวันตกเฉียงเหนือ มีเกาะเล็ก ๆ ซ้อนกัน ๔ เกาะ ข้างฝั่งใต้มีคลองแยกลงทะเล ๓ คลอง ตั้งแต่ในปากอ่าวและลำน้ำเข้าไป มีสวนมะพร้าวและบ้านคนอยู่ในสวนเรียงรายทั้งสองฝั่งเป็นอันมาก ดูต้นมะพร้าวยอดงาม ใบงาม เจริญเหมือนเกาะสมุย ทางเข้าไปประมาณ ๑๕๐ เส้น ถึงที่บ้านด่านชั้นนอกตลิ่งสูง เข้าไปอีกประมาณ ๖๐ เส้น ถึงเกาะใหญ่กลางลำน้ำอีกเกาะหนึ่ง พอเลี้ยวเกาะไปถึงบ้านด่านชั้นในมีแหลมเป็นหาดทราย ข้างฝั่งใต้ยื่นออกมา ขึ้นไปอีกหน่อยหนึ่งจึงถึงบ้านกลันตัน ที่กลางแม่น้ำหน้าเมืองเป็นโขดทรายตื้น คิดระยะทางตั้งแต่ปากอ่าวถึงเมืองประมาณ ๔๐๐ เส้นเศษ เรือพายอย่างเร็วทวนน้ำ ๒ โมงครึ่งถึงเมือง แม่น้ำกว้างตลอดเข้าไปถึงหน้าเมือง ๑๕ เส้น เวลาน้ำลงจัดถึงที่เรือจอด เวลาน้ำขึ้นจัดถึงหัวเกาะชั้นนอก หมู่บ้าน

เมืองกลันตัน อยู่ฝั่งใต้ที่ท่าขึ้นมีบันไดไม้กว้างประมาณ ๓ วา ตลิ่งสูง ๓ วา สายถนนลาดลงมาถึงท่าขึ้นไป มีถนนตรงยาวไปข้างทิศใต้ กว้างประมาณ ๘ วา ขึ้นไปประมาณ ๓ เส้น มีถนนเล็กแยก กว้างประมาณ ๓ วา เลี้ยวไปข้างตะวันตกประมาณ ๒ เส้น ถึงตึกกงสี เป็นตึกจีน ๒ ชั้น ๓ หลังแฝด หันหน้าออกถนนทางทิศใต้ มีตึกแถวและกำแพงด้านตะวันออกตามถนน ตึกกงสีนั้นข้างริมแม่น้ำมีบ้านเรือนโรงราษฎรอยู่ติดกันเป็นอันมาก ข้างถนนด้านใต้ตรงตึกกงสี มีตลาดปลูกเป็นโรงจาก ๖ หลัง ๆ ละ ๙ ห้องติดกันเป็นหมู่ใหญ่ ชายคาต่อกันเป็นตรอกทางเดินพื้นทราย ในตลาดหมู่ใหญ่นี้เป็นร้านขายของขนมาตั้งเป็นเวลาทั้งสิ้น สิ่งของในตลาดใหญ่นี้ขายปนกัน ผ้าแขกสินค้าเครื่องแห้งเครื่องใช้ต่าง ๆ เป็นร้าน ๆ ไม่ปะปนการค้าขายกัน

ข้างปลายถนนหน้าตึกกงสี ทิศตะวันตกไปออกถนนใหญ่ ยืนตรงขึ้นไปข้างทิศใต้ถึงบ้านเจ้าเมือง ถนนกว้างประมาณ ๖ วา ข้างถนนนั้นด้านตะวันออกจดตลาดหมู่ใหญ่ ข้างตะวันตกมีตลาดอีกหมู่หนึ่ง ๕ หลัง ๆ ละ ๖ ห้อง มีชายคาเป็นตรอกทางเดินโรยทรายเหมือนกัน ตลาดหมู่นี้ขายแต่ล้วนผ้าแขก เป็นผ้าแพร ด้าย ขี้ผึ้ง ตีพิมพ์สีต่าง ๆ เขียนขี้ผึ้งเต็มไปทั้งตลาด ๆ เป็นร้าน ๆ ไม่ปะปนกัน สิ่งของร้านเหล่านี้เป็นร้านขนของมาขายเป็นเวลาทั้งสิ้น

ในระหว่างกลางถนนที่ตรงไปข้างบ้านเจ้าเมืองนั้น ตั้งแต่มุมตึกกงสีไปนี้ ร้านตั้งม้าปักเพิงเล็ก ๆ ยาวประมาณ ๑ เส้น ขายของเบ็ดเตล็ดเป็นของสดคาว ผลไม้ ขนม ดอกไม้สด เป็นต้น ร้านเล็กตั้งเพิงดังนี้

ในหมู่นั้นประมาณ ๔๐-๕๐ ร้าน ข้างปลายถนนด้านใต้หน้าบ้านเจ้าเมือง มีถนนเลี้ยวไปข้างทิศตะวันออก ไปทะลุออกถนนใหญ่ที่ขึ้นจากท่า ถนนมีกว้างสัก ๖ ศอก ถนนข้างเหนือจดตลาดหมู่ใหญ่ ข้างถนนข้างใต้มีร้านตั้งเป็นโรงแถวเดียวกันเป็นห้อง ๆ ๑๙ ห้อง ขายสิ่งของเครื่องทองเหลือง เครื่องผ้ากริช เครื่องเหล็ก เครื่องดินปั้น และขายสินค้าต่าง ๆ โรงขายของเหล่านี้เป็นของขายอยู่กับที่ไม่ได้ขนไปมา

ที่ถนนใหญ่ตั้งแต่ท่าน้ำยืนตรงขึ้นไปประมาณ ๑๐ เส้น ถึงบ้านพระยาจางวางข้างฝากถนน ด้านตะวันออกเป็นสนาม ที่กว้างประมาณ ๓ เส้น ยาวประมาณ ๖ เส้น เป็นที่ซึ่งทำพลับพลารับเสด็จค้างครั้งก่อน ถัดสนามนั้นเข้าไป เป็นสวนหมาก สวนมะพร้าว ที่หน้าบ้านเจ้าเมืองมีถนนตัดไปข้างตะวันออก มีตึกสุเหร่าหลังหนึ่ง รูปเป็นหลังคามุงกระเบื้อง สูงประมาณ ๑๐ วา กว้างประมาณ ๕ วา แง่มถนนข้างตะวันตกเป็นบ้านเรือนราษฎรเป็นอันมาก ที่หน้าบ้านพระยาจางวางนั้นมีรั้วบ้านทำด้วยไม้กระดาน สูงประมาณ ๓ วา ยาวตามหน้าบ้านประมาณ ๓๐ วา มีประตู ๓ ประตูติดกัน ประตูใหญ่อยู่กลางประตูเล็ก ๒ ข้าง ประตูใหญ่สูงประมาณ ๕ วา เข้าไปในกำแพงชั้นนอกข้างตะวันตกมีโรงปืน มีปืนเหล็กหล่ออย่างเก่า กระสุนประมาณ ๔-๕ นิ้ว ทิ้งไว้ใช้ไม่ได้ประมาณ ๑๑-๑๒ กระบอก แล้วมีโรงเรือ โรงงาน ๒ หลังแฝด ยาวประมาณ ๗-๘ วา มีเรือโบตฝรั่งอยู่ ๔ ลำ ข้างตะวันออกมีต้นมังคุดอยู่หมู่หนึ่ง ในระหว่างกำแพงชั้นนอกประมาณ ๑๒ วา ถึงกำแพงชั้นในเป็นไม้กระดาน สูงประมาณ ๖ ศอก มีประตู ๓ ประตูๆ ใหญ่อยู่กลาง ประตู

เล็กอยู่ ๒ ข้าง ประตูใหญ่สูงประมาณ ๓ วา ในลานกำแพงชั้นในข้างตะวันตก มีหอสวดมนต์สำหรับนมาต เป็นหลังคา ๒ ชั้น ๒ หลัง กว้างยาวประมาณ ๗ วา ข้างตะวันออกมีศาลาโถงยกพื้น ๕ ห้อง เฉลียงรอบมุงกระเบื้องไทย ลานชั้นในกว้างประมาณ ๑๒ วา มีหอนั่งหมู่หนึ่ง ๒ หลัง มีหลังขวาง ๒ หลัง ขื่อ ๘ ศอก ๓ ห้อง เฉลียงรอบติดกันทุกหลัง แต่หลังนอกเสาในประธานไม่มี เป็นขื่อคัดรับเสา ตรงลงมามีบัว เสาสี่เหลี่ยมลอกหลังเจียด หลังในยกพื้นกระดาน ๓ ชั้น ด้านทิศตะวันออกที่เฉลียงมีผนังปูน เฉลียงหลังคาในเป็นฝาเฟี้ยมแขก มีประตู ๒ ประตู หลังคามุงจาก หลังนอกพื้นปูกระเบื้องหน้าวัว ข้างในแลเห็นหลังคาอีกหลังหนึ่ง เครื่องประดับที่หอนั่งนั้น บนเพดานมีโคมหวดแขวนอยู่ ๔ โคม บนเพดานหลังนอกนั้น มีปืนคาบศิลาหลายสิบกระบอกที่พื้นข้างตะวันออกมีปืนใหญ่ยาวคร่ำเงินอย่างแขกยาวประณาณ ๖ ศอก กระสุน ๓ นิ้ว ๔ กระบอก มีกูบช้าง ๒ หน้า ๓ หลัง มีเสลี่ยงอย่างแขก ๑ อัน พื้นชั้นบนปูพรม มีแท่นสำหรับว่าราชการอยู่แท่นหนึ่งกว้างยาวประมาณ ๖ ศอก มีเก้าอี้ไม้ไผ่จีน ๔ เก้าอี้ พื้นล่างถัดลงมาปูเสื่อลวดเตย

ที่บ้านพระยากลันตันนั้น อยู่ตรงถนนข้างตลาดด้านตะวันตก หน้าบ้านมีรั้วไม้ไผ่บงขัดแตะสูงประมาณ ๕ ศอก มีประตู ๓ ประตู ประตูใหญ่อยู่กลาง ประตูเล็กอยู่ ๒ ข้าง ประตูใหญ่สูง ๑๐ ศอก ลานกำแพงชั้นนอกกว้าง ๑๐ วา ด้านตะวันออกมีโรง ๕ ห้องเฉลียงรอบยกพื้นในประธาน ๑ โรง ด้านตะวันตกมีเรือนอยู่ ๓ หลังติดกัน มีฝา

รอบมุงจาก ถัดเข้าไปมีกำแพงอีกชั้นหนึ่งทำด้วยไม้กระดานสูง ๘ ศอก มีประตู ๓ ประตู ๆ ใหญ่อยู่กลาง ประตูเล็กอยู่ ๒ ข้าง ซุ้มประตูใหญ่สูงประมาณ ๓ วา ด้านตะวันตกข้างในกำแพงมีเรือนเล็กๆ ๓ หลังติดกันหลังคามุงกระเบื้อง ชานในกำแพงชั้นในกว้างประมาณ ๑๒ วา ถึงหอนั่งหมู่หนึ่ง ๒ หลัง กับหลังขวางอีก ๒ หลัง หอนั่งขื่อประมาณ ๘ ศอก เฉลียงรอบติดกันทุกหลัง แต่หลังนอกเสาในประธานไม่มีเป็นขื่อคัดรับเสา ตรงเสาลงมามีบัว เสา ๔ เหลี่ยมลอกหลังเจียด เอาผ้าพันรักษาเสาไว้ ที่ต้นเสา ๓ ศอกทุก ๆ เสา หลังในยกพื้นกระดาน ๒ ชั้น กรอบพื้นหนากว่าพื้นสูงขึ้นมาประมาณ ๒ นิ้ว ทำด้วยไม้ตะเคียนขัดเป็นมันเกลี้ยงเกลาทุกแห่งงดงามดี พื้นหลังนอกปูกระเบื้องหน้าวัว เฉลียงหลังในเป็นฝาเพี้ยมแขกทาสีใหม่เรียบร้อยดี มีประตู ๒ ข้าง ปิดผ้าลายวิลาศ หลังคาเป็น ๒ ชั้นอย่างสุเหร่า

ตำบลบ้านจำนวนคน

ที่เมืองกลันตัน ตำบลบ้านด่านชั้นนอกมีหมู่บ้านเรือนโรงประมาณ ๔๐ หลัง ตำบลบ้านด่านชั้นในมีหมู่บ้านเรือนโรงประมาณ ๑๐๐ หลัง ที่หมู่บ้านตั้งแต่ถนนใหญ่ท่าน้ำตลอดขึ้นไปถึงบ้านพระยาจางวาง แต่หลังตลาดไปข้างด้านตะวันตกใน หมู่บ้านซึ่งตั้งเมืองนั้น เป็นโรงเรือนจากหลังย่อมๆ ประมาณ ๒,๐๐๐หลัง คนที่ตั้งอยู่ในเมืองประมาณ๘,๐๐๐คน ตำบลตลาดจีนมีประมาณ ๑๐๐ หลัง บ้านเรือนโรงซึ่งตั้งอยู่ตามนอกหมู่ซึ่งตั้งเมืองอยู่ตามริมน้ำและเรือกสวนไร่นาตามป่าเขา รวมเป็นบ้านเรือน

โรงในเขตจังหวัดเมืองกลันตันทั้งสิ้น จะเป็นประมาณสัก ๘๐,๐๐๐ หลัง เป็นจำนวนคนทั้งสิ้นประมาณ ๓๐๐,๐๐๐ คนเศษ ถ้าจะคิดแบ่งคนเป็นชาติ จะเป็นแขกเสียสัก ๓๐๐,๐๐๐ คน เศษนั้นเป็นจีนสัก ๕,๐๐๐ คน ไทย ๕๐๐ คน จึงรวมเป็นคนประมาณ ๓๐๕,๕๐๐ คน

ราษฎรไทย จีน แขก ซึ่งตั้งอาศัยอยู่ในเมืองกลันตันนั้น ไม่ต้องเสียส่วยสาอากรสิ่งใด ต้องเสียเงินสำหรับเรี่ยรายทำต้นไม้ทองเงินบรรณาการ ๓ ปีครั้งหนึ่งคนละครึ่งเหรียญ ต้องเสียทุกตัวคนไม่ได้เว้น

ในเมืองกลันตันนี้ มีพระยาจางวางคนหนึ่ง ตำแหน่งยศชื่อว่า พระยาเดชานุชิต ผู้สำเร็จราชการเมืองคนหนึ่ง ตำแหน่งยศชื่อว่า พระยาพิพิธภักดี เป็นบุตรพระยาจางวาง รายามุดาคนหนึ่ง ตำแหน่งยศชื่อว่า พระโยธีประดิษฐ เป็นน้องพระยาจางวาง มีผู้ช่วยคนหนึ่ง มีตำแหน่งยศชื่อว่า พระรัษฎาธิบดี เป็นบุตรพระยากลันตัน มีผู้ช่วยอีกคนหนึ่งมีตำแหน่งยศชื่อว่า พระนัคเรศนรารักษ์ และยังมีลูกหลานที่หนุ่ม ๆ หน้าตาหมดจดเป็นผู้ดีอีกประมาณ ๔-๕ คน ตัวพระยาจางวางนั้น มีอายุมากประมาณ ๘๐ ปีเศษ เป็นคนแข็งแรงไม่มีโรคภัย ผิวพรรณยังผ่องใส เดินได้ไม่ปลกเปลี้ย กิริยาเป็นคนฉลาดและช่างพูด มักถามการจุกจิก เป็นคนโอบอ้อมอารี แต่มีสันดานโบราณ ดูมักเป็นคนถือยศศักดิ์ มักจะเป็นเพราะไม่ได้ยินไม่ได้พึ่งอำนาจของเมืองอื่นประเทศอื่น น้ำใจจะเหมือนคางคกครอบอยู่ในกะลา แต่งตัวนุ่งโสร่งแพรเหน็บกริชข้างหนึ่ง เหน็บตะบันหมาก พกห่อหมากข้างหนึ่ง โพกผ้า ไม่ได้ใส่เกือก ใส่เสื้อประเดี๋ยวก็ถอด พระยาจางวางนี้มีอำนาจมาก ราษฎรกลัวเกรง

เป็นอันมาก ต้องไหว้ทุกคำพูด จนเดินไปมาราษฎรต้องลงนั่งหลบหลีก ราบคาบ มีบ่าวตามตั้ง ๒๐๐ คน พระยากลันตันนั้นอายุ ๕๔ ปี เป็นคน ฉลาด ท่าทางเป็นนักเลง จะพูดจาเฉียบแหลม โต้ตอบค่อยคล้อยไปตาม ศิวิไล มักไม่สู้เป็นคนยศมากนัก กิริยารับรองก็เรียบร้อย แต่มีอำนาจ มาก ตามเพศบ้านเมืองเหมือนกัน แต่งตัวนุ่งโสร่งแพร ใส่เสื้อกำมะหยี่ แขก โพกผ้า ไม่ได้ใส่เกือก รายามุดานั้น ดูเหมือนจะอ่อนกว่าพระยา กลันตัน เป็นคนหน้าตาไม่มีราศี เป็นคนนิ่งไม่พูดจา น่าที่จะเป็นคนโง่ และเซอะ แต่งตัวนุ่งโสร่งแพร ใส่เสื้อสักหลาดแขนสั้น พระรัษฎา นั้นเป็นคนหนุ่ม มีกิริยาเรียบร้อยคล้ายพวกเมืองไทร ใส่เสื้อเยียรบับ แล้วเปลี่ยนเสื้อกำมะหยี่ พระนัคเรศใส่เสื้อเยียรบับแล้วเปลี่ยนเสื้อแพร เป็นคนหนุ่ม หน้าตาหมดจด ลูกหลานหนุ่ม ๆ อีก ๒-๓ คน เป็นคน คล่องแคล่ว หน้าตาดี ตลอดจนลูกหลานเล็ก ๆ ใส่เสื้อแพรบ้าง เสื้อผ้า บ้าง กรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยที่เป็นคนอายุมาก ๆ ก็มักใช้ถอดเสื้อนุ่งโสร่ง แพร ที่หนุ่มใส่เสื้อแขกบ้าง เสื้อฝรั่งบ้าง ที่เหน็บกริชผ้าโสร่งคลุมบ้าง พวกบ่าวไพร่นุ่งโสร่งแพรบ้าง ผ้าบ้าง ถอดเสื้อเป็นพื้น พวกราษฎรดู เต็มไปทั้งตลาด และถนนในหมู่จังหวัดนั้นทุกแห่งทั้งชายทั้งหญิง ลูกเด็ก เล็กน้อย ขายซื้อของเป็นคนแขกแทบทั้งสิ้น จะมีจีนเดินถนนสัก ๒-๓ คน มักเป็นจีนคนใช้ของเจ้าเมือง

พวกราษฎรแขกนั้น แต่งตัวนุ่งโสร่งแพรโสร่งผ้า ห่มขาวม้า นุ่ง ขาวม้า ห่มโสร่งโพกผ้า ผู้หญิงนุ่งโสร่งแพร โสร่งผ้า คาดนมคลุม

ศีรษะด้วยขาวม้า ลายแพรบ้าง ลายผ้าบ้าง ไว้ผมมวย ดูราษฎรพื้นเมือง กลันตันเป็นคนไม่จนนัก มักนุ่งห่มผ้าไหมโดยมาก อย่างเลวจนที่สุดก็มีผ้านุ่งห่มดี ๆ ติดตัวไม่ต่ำกว่า ๒ ผืน ที่บ้านจางวาง บ้านเจ้าเมือง เรียกว่าวัง ๆ หนึ่ง มีผู้หญิงที่ต้องห้ามออกจากประตูบ้านไม่ได้ประมาณ ๒๐๐ คน เวลาที่ทำของเลี้ยง มีผู้หญิงชาววังยกมาจนถึงที่พักข้างนอก พวกแขกตั้งแต่เจ้าเมือง กรมการ ตลอดถึงราษฎรพูดไทยไม่ได้เลย จะพูดได้อยู่ในหมู่นั้นประมาณสัก ๑๐ คน

ในหมู่บ้านที่เรียกว่าตลาดจีนนั้น ก็ไม่ใคร่จะเห็นจีนไปมา เห็นแต่ห่าง ๆ คนไทยที่แต่งตัวอย่างไทยนั้นไม่ได้พบเลย

ผลประโยชน์การหากิน

พวกแขกทำนา ทำสวน ทำปลา ทำเหมืองทอง เหมืองดีบุก และทอผ้าต่าง ๆ และค้าขายสินค้า และตั้งร้านขายของมีผ้าและเครื่องใช้ ตลอดจนถึงของสดของคาว ขนม ลูกไม้ เป็นต้นคนจีนตั้งร้านตั้งห้างรับส่งสินค้าและทำเหมืองดีบุก คนไทยมักเป็นคนหนีเพรีดเจ้าหมู่มูลนายมาอาศัยอยู่โดยมาก ค้าขายช่วยแขกเหมือนแขก ในตำบลท้องตลาดเมืองกลันตันออกไปนั้น ร้านผ้าหลายชนิดเป็นผ้าโสร่งไหม ผ้าโสร่งด้าย ผ้าขาวม้าเขียนขี้ผึ้ง ไหม ด้าย ตีพิมพ์ ผ้าโสร่งไหมเขียนขี้ผึ้ง ตีพิมพ์ผ้าโพกเขียนขี้ผึ้ง ตีพิมพ์ ผ้าห่อ ผ้าด้าย ลางแห่งมีผ้าม่วงไทย ผ้าเช็ดปาก ไหม ด้าย เสื่อกางเกงแขก ผ้าขาว ผ้าลายต่าง ๆ ไหม ด้าย เปิดร้านขายตั้งเป็นชนิดละร้าน ดีตามดี เลวตามเลว เครื่องทองเหลือง หม้อ

กระทะ กา โต๊ะ พาน เชี่ยนหมาก ตลับ และเครื่องเหล็กต่าง ๆ มีมีดพร้าจอบเสียมเป็นต้น เครื่องยา สีเสียด กระวาน กานพลู เป็นต้น ของสด หมาก พลู ผักปลา ขนมแขกต่าง ๆ หลายอย่าง ผลไม้ เงาะ ทุเรียน มังคุด ส้มจุก กล้วย ดอกไม้สด จำปา จำปี มะลิ กระดังงา สินค้าใหญ่ หวายตะค้า ข้าวปลา น้ำมันยาง ดีบุก หม้อไห มะพร้าว หนังเขา โคกระบือ นอกนั้นเป็นสินค้าสิ่งของมาจากประเทศอื่นบ้างแต่ไม่มากนัก

จำนวนราคาสิ่งของในตลาด ข้าวเปลือก ๑๐๐ กันตังเป็นเงิน ๘ เหรียญ คิดเทียบพิกัดในกรุงเทพฯ ๒๐๐ กันตัง เป็นเกวียน

สิ่งของที่ขายอยู่ในเมือง เป็นต้นว่า ผ้าม่วงไทยผืนละ ๖ เหรียญ ผ้าโสร่งไหมตั้งแต่ ๓ เหรียญถึง ๕ เหรียญ ถ้าเป็นผ้าทอมาจากในวังเป็นอย่างดี ราคาตั้งแต่ ๖ เหรียญถึง ๑๐ เหรียญ ผ้าโสร่งด้ายกุลีหนึ่งราคาตั้งแต่ ๘ เหรียญถึง ๑๒ เหรียญ ผ้าขาวม้าไหม ๓ เหรียญถึง ๕ เหรียญ ผ้าขาวม้าด้ายกุลีหนึ่งตั้งแต่ ๖ เหรียญถึง ๘ เหรียญ ผ้าโพกอย่างดีผืนละ ๒ เหรียญ อย่างเลวราคากุลีละ ๓—๔ เหรียญ ผ้าห่อไหม ๒ ผืน ๑ เหรียญ ผ้าห่อด้ายกุลีหนึ่งตั้งแต่ ๔ เหรียญถึง ๙ เหรียญ ผ้าขาวม้าเขียนขี้ผึ้งผืนละ ๑ เหรียญ หม้อทองเหลืองรองพานและไม่มีพานรองอย่างเล็ก ๆ ๕ อย่าง ตั้งแต่เหรียญ ๑ ถึง ๕ เหรียญ หม้อทองใหญ่ตั้งแต่ ๒ เหรียญถึง ๖ เหรียญ กระทะทองแขก ๓ ใบเถา ตั้งแต่ครึ่งเหรียญถึง ๓ เหรียญ สิ่งของเครื่องชำ สีเสียด ๑๐๐ แผ่นราคา ๓๐ แปะ ผลไม้ มังคุด ๑๐๐ ละ ๒๐ แปะ ทุเรียน ๔๐ แปะ ดอก

มะลิพวงใหญ่ราคา ๕๐ แปะ เงาะ ๑๐๐ ละ ๑๐ แปะ ส้มจุก ๑๐๐ ละ ๓ แปะ

ภาษีอากรเมืองกลันตันมีอยู่แต่ภาษีฝิ่น เตาสุรา ภาษีน้ำมันยาแดง ปลาแห้ง นอกนั้นไม่มีภาษี ภาษีเหล่านี้เจ้าเมืองตั้งให้จีนผู้หนึ่งเป็นกปิตันว่ากล่าวพวกจีนและเป็นเจ้าภาษีเหล่านี้ เจ้าภาษีได้ให้เงินผลประโยชน์แก่เจ้าเมือง แต่ภาษีฝิ่น เตาสุรารวมกันเป็นเงิน ๒,๐๐๐ เหรียญ ภาษีน้ำมัน ๑๐๐ เหรียญ ภาษีปลา ๒๐๐ เหรียญ

อนึ่ง ในเมืองกลันตันนั้น มีเหมืองทองคำตำบลเขาต่อแดนเมืองปาหังไปจากเมืองประมาณ ๑๕ วัน มีคนทำประมาณ ๒,๐๐๐ คน

เรือค้าขายของคอเวอนเมนต์มีอยู่ลำหนึ่ง เป็นเรือสกูนเนอ ๒ เสา เรือนั้นไม่อยู่ เรือสินค้าแขกขายอยู่ในเมืองกลันตันปีหนึ่งประมาณ ๒๐ ลำ เรือที่พลเมืองหากินค้าขายอยู่มีออกไปตีอวน ตกเบ็ด จับปลาที่กลางทะเลเป็นต้น เป็นเรือ ๒ ชนิด เรืออวนเป็นเรือใหญ่ยาว ๖–๗ วา มีใบ ๒ เสา ชนิดหนึ่งเป็นเรือตกเบ็ดลากเบ็ดมีใบเสาเดียว ยาว ๓–๔ วา มีคน ๒ คน เรือเหล่านี้เคยออกจับปลาทะเลอยู่เสมอทุก ๆ วัน วันละมาก ๆ ประมาณ ๑๐๐ ลำออกไปจนไกลไม่เห็นฝั่ง น้ำลึกถึง ๑๐ วา ๑๒ วา เพราะที่อ่าวกลันตันนั้นมีลมที่เรียกว่า แลนด์แอนด์ซีบรีซ คือเวลาเช้าเป็นลมพัดออกจากอ่าว เวลาตกกลางวันลมพัดเข้ามาในอ่าวเสมอทุกวัน เรือที่เข้าออกหากินดังนี้เป็นที่สะดวกเสมอ เรือที่ใช้ในเมืองนั้นเป็นเรือใหญ่เล็กหลายอย่าง รูปเรือนั้นคล้ายเรือฉลอมที่เป็นเรือใบใช้ทะเลมีไม้เป็นขอสำหรับรับใบที่หัวเรือ เรือยศสำหรับเจ้าเมืองนั้น เป็นเรือ

ยาวเพรียวเปลี่ยน้ำ หัวเรือเป็นหัวนกยูงคาบกิ่งก็อคอยาวงอนขึ้นไปสูง ท้ายเรือเป็นหางนก มีเก๋งตั้งค่อนท้ายรูปเป็นเก๋งพั้ง แต่หน้าต่างกลมเล็กคล้ายรังนกพิราบ ดูรูปเรือคล้ายคอนโดลา คนพายนั่งปากกระทงข้างหน้า ๑๑ กระทง ข้างหลัง ๓ กระทง มีคนถือท้าย ๒ คน คนพายเรือแต่งตัวต่าง ๆ กันตามธรรมเนียมบ้านเมือง พายรูปเหมือนใบโพธิ์ยาวปลายแหลม ปลายด้ามใช้ มีลูกคลักสำหรับมือถือ ฝีพายแรง ๆ แต่ไม่แข็งเหมือนฝีพายตานี เรืออีกลำหนึ่งสำหรับเจ้าเมืองยาว ๖ วา กำลังกว้างแต่เปลี่ยน้ำ หัวเป็นเรือสำปั้นนีกระหมวดยา ที่กลางลำมีเก้าอี้ที่นั่งเตี้ย ๆ ทำนองธรรมาสน์พระเทศน์กว้างประมาณศอกคืบ ใช้คนพายนั่งกระทงเหมือนกล่าวแล้ว และเรือมีอีกหลายลำ หัวกระหมวดยาบ้างหัวหางเรือเป็นนกบ้าง เรือสำปั้นนีบ้าง เรือราวกระแชงบ้าง ใช้คนนั่งกระทงพายทั้งสิ้น

เงินตราที่ใช้เมืองกลันตันนั้น ใช้เงินเหรียญแมกซิกันเป็นใหญ่ มีเบี้ยดีบุกทำด้วยตะกั่วคล้ายแปะจีนกลม ศูนย์ไส้นิ้ว ๑ กับกระเบียดครึ่งรูกลางกว้างศูนย์ไส้กึ่งนิ้ว มีอักษรแขกทั้ง ๒ หน้า ๖๐ เบี้ยเป็นก้อน ๔ ก้อนเป็นโชก ๒ โชกเป็นเหรียญแมกซิกัน แต่ชาวเมืองนั้นซื้อขายกันมักเลือกเงินเหรียญ ถ้านอกจากเงินเหรียญมีตราปั้น คือเงินเหรียญเมืองสเปนมักจะเรียกค่าแลกเงินเหรียญอีกเหรียญละ ๕๕ เบี้ย เงินบาทก็ใช้ได้แต่ไม่คล่อง

อาหาร

หมู เป็ด ไก่ ปลาสด ปลาแห้ง เนื้อโค เนื้อกระบือ เนื้อแกะ ผักปลูก ผักป่า ฟักแตง ถั่วต่าง ๆ ผลไม้ทุเรียน มังคุด ลางสาด มะม่วง มะปริง มะปราง ขนุน จำปาดะ ส้มจุก ส้มโอ เงาะ น้อยหน่า ขนมต่าง ๆ อย่างแขกเป็นอันมาก

ความ

ในเมืองกลันตันไม่ใคร่จะมี เพราะราษฎรต่างคนต่างพากันทำมาค้าขายหากิน ถ้าเกิดทะเลาะวิวาทกัน ผู้ว่าราชการก็ใช้เปรียบเทียบกันเสียโดยมากเหมือนกับความเถ้าแก่ว่ากล่าวบ่าวไพร่ในบ้าน

อนึ่ง โจรผู้ร้ายที่สุดชั้นขโมยก็ไม่ใคร่จะมีในบ้านเมือง เพราะโทษขโมยในเมืองกลันตันลงโทษแรงนัก ถ้าขโมยจับได้ครั้งเดียวทีหนึ่งก็ลงโทษเฆี่ยนโดยแรง ถ้าจับคนเดียวกันนั้นครั้งที่ ๒ ก็ตัดนิ้ว จับได้ครั้งที่ ๓ ประหารชีวิต มีคำเลื่องลือกันดังนี้

ความร้อนเย็น

ราษฎรมีความสุข เพราะไม่มีความเบียดเบียนกดขี่สิ่งใดต่างคนทำมาค้าขายได้อาณาประโยชน์ของตัวเองมาก ภาษีอากรสิ่งใดก็ไม่ต้องเสีย เป็นแต่เสียค่าต้นไม้เงินทอง ๓ ปีละครึ่งเหรียญเท่านั้น จะทำมาค้าขายกันสิ่งใดก็ไม่มีโจรผู้ร้าย ผู้คนในเมืองก็มาก เมื่อการเกณฑ์ขอแรงเจ้าเมืองเป็นครั้งคราวพอที่จะผัดเปลี่ยนกันไม่เป็นการเดือดร้อน เจ้าเมืองถือเอาราษฎรเหมือนบ่าวในบ้าน ราษฎรใครจะมารับใช้สอยตามหลังก็

เป็นได้ ในเวลาที่เรียกคนประชุมใหญ่หรือเกิดเหตุสิ่งใดก็ตีกลองยาวใบใหญ่ขึ้น มีเสียงกังวานทั่วไปในหมู่บ้าน คนในบ้านเหล่านั้นก็มาพร้อมกันตามแต่เจ้าเมืองจะใช้สอย ลักษณะความสุขของราษฎรคล้ายกับเมืองตานีที่ว่ามาแล้ว ในเมืองกลันตันเวลานี้ โค กระบือ แพะ แกะล้มตายเป็นอันมาก ในปีหน้าข้าวในเมืองกลันตันน่ากลัวจะแพง เพราะขัดสนด้วยโคกระบือ

เมืองนครศรีธรรมราช

ชัยภูมิที่

เรือสุริยมณฑลทอดสมอหน้าอ่าวเมืองนคร ฯ ด้านเหนือ น้ำลึก ๑๑ ศอก ห่างกว่าคลองประมาณ ๑๖๐ เส้น เรือต้องจอดห่าง เพราะเป็นหาดโคลนตื้นออกมาไกล แลเห็นชายฝั่งเขียว ๆ สังเกตเป็นพุ่มไม้ได้ แต่ไม่เห็นใบ แลเห็นเขาหลังล้อมเมืองเขียว ๆ รอบไปเป็นอันมาก มีเขาหลวงเป็นต้น ข้างทิศตะวันออกเฉียงใต้นั้น แลเห็นแหลมกลุมพุกอยู่ไกลประมาณ ๒๐๐ เส้น มีพุ่มไม้ฝั่งเรียงรายเข้าไปทางใต้ แนวไม้ทางทิศใต้มาบรรจบแนวไม้แหลมกลุมพุกด้านตะวันออกในระหว่างที่แลดูเห็นแหลมกลุมพุกเหมือนเกาะ กับระหว่างฝั่งทิศใต้นั้น เรียกลคร ไบต์ คือ อ่าว บั้ดนั้ง ทางทิศตะวันตกไม่มีสิ่งใด ที่ปากคลองเมืองนครนั้นเป็นชายเลนออกมา ๒ ข้าง ห่างพุ่มแนวไม้ออกไปประมาณ ๖๐ เส้น

มีร่องอยู่กลางประมาณ ๒ เส้น มีนกทะเลใหญ่ ๆ ตามชายเลนเป็นอันมาก แนวไม้นั้นเป็นป่าแสมป่าตาตุ่ม คลองกว้างตามแนวไม้ประมาณ ๒๐ วา ตามลำคลองเข้าไป ๔ คุ้งประมาณ ๓๐-๔๐ เส้น มีคลองเล็กทะลุ ๒ ข้างเรียกว่าปากน้ำพระยา เข้าไปอีกประมาณ ๓ เลี้ยวถึงตำบลนาเกลือเป็นอันมาก ไปอีก ๔ เลี้ยวถึงด่านมีคลองขุดทะลุไปออกปากน้ำนครไชยานั้น มีศาลามุงกระเบื้องชำรุดหลังหนึ่ง ๓ ห้อง มีบ้านพวกด่านอยู่ ๔-๕ หลัง ด่านนั้นอยู่ทิศตะวันออกระหว่างตั้งแต่ปากคลองมาถึงด่านเหล่านี้ มีจระเข้ จะกวด เหี้ย ลิง ค่าง ชุกชุม ตั้งแต่ด่านมาอีก ๒ เลี้ยว มีต้นมะพร้าวสองฟากคลอง ฝั่งตะวันตกมีศาลเจ้าหลังหนึ่งมุงจากเรียกว่าศาลเจ้าชวด มีบ้านราษฎรอยู่หมู่หนึ่ง ๕-๖ หลัง ฝั่งตะวันออกมีไร่ข้าวเจ้า ข้าวโพด มีบ้านประมาณ ๓-๔ หลัง และมีสวนมะพร้าวเป็นต้น เรียกว่าบ้านท่าสัก แล้วถึงท่าโพธิ์ ฝั่งตะวันออกเป็นท่าที่ขึ้นเดินไปเมืองได้ ตั้งแต่ปากคลองเข้ามาถึงท่าโพธิ์ระยะทางประมาณ ๓๐๐ เส้นเศษ ที่ท่าโพธิ์คลองกว้างประมาณ ๘ วา น้ำตื้นต้องเข็นเรือ

ที่ท่าโพธิ์นั้นมีวัด ๆ หนึ่ง เรียกว่าวัดท่าโพธิ์ มีโบสถ์หลัง ๑ มีวิหารหลัง ๑ ชำรุด ในโบสถ์มีพระประธานทรงเครื่อง กำแพงวัดเป็นใบเสมาโปร่งอย่างเก่า ตั้งแต่ท่าโพธิ์นั้น ปลายคลองเลยขึ้นไปถึงเมืองแต่น้ำตื้น ถ้าจะเดินบกไปตามหน้าวัดเลี้ยวไปตามถนนกว้างประมาณ ๘ วา ทางประมาณ ๒๐ เส้น ถึงท่าวังข้างตะวันตก ริมคลองมีโรงยาวเฉลียงด้านเดียว ขื่อ ๕ ศอก ยาว ๒๕ ห้อง เป็นตลาดเครื่องสดผลไม้ ขนมต่าง ๆ คนนั่งร้านขายกับพื้น ตลาดข้างถนนด้านตะวันออก

มีโรงเรือนราษฎรขายสิ่งของบ้าง แล้วถนนเลี้ยวไปทิศตะวันออกเป็นทางตรงไปถึงเมืองทางหนึ่ง อีกทางหนึ่งเลี้ยวไปทิศตะวันตกมีสะพานไม้ข้ามคลองไป มีโรงเรือนราษฎรตั้งร้านขายของบ้าง ถนนนั้นทะลุไปออกวัดประตู่ ถนนที่เลี้ยวไปนั้นมีโรงเรือนราษฎรสองฟากถนน ที่เป็นตึกบ้างตั้งร้านขายของเป็นเครื่องชำนุ่งห่มใช้สอยต่าง ๆ เป็นพวกจีนโดยมาก ต่อหมู่ตลาดขายของนั้นไป มีวัดสองข้างถนนติด ๆ กันหลายวัด เป็นวัดเก่าบ้าง วัดสร้างยังไม่แล้วบ้าง ข้างฟากถนนทิศตะวันออก คือ วัดโพธิ์เก่าที่ ๑ วัดจันท์ที่ ๒ วัดชมพูพลที่ ๓ วัดสำรอที่ ๔ วัดวังออกที่ ๕ วัดเจดีย์ที่ ๖ วัดพระเงินที่ ๗ วัดประตูขาวที่ ๘ วัดสารีบุตรที่ ๙ ข้างฟากตะวันตก คือ วัดสำฤทธิ์ที่ ๑ วัดเสาธงทองที่ ๒ วัดวังตกที่ ๓ วัดมเหยงค์ที่ ๔ วัดท่าช้างที่ ๕ วัดวิหารสูงที่ ๖ ที่ระหว่างช่องเว้นวัดนั้น มีบ้านราษฎรบ้าง และมีสวนมะพร้าวเรียงรายเป็นอันมาก ระยะทางตั้งแต่ท่าวังมาประมาณ ๓๐ เส้น ถึงที่ปลูกพลับพลาหน้าเมือง ทิศเหนือข้างฟากถนนฝั่งตะวันตกเป็นลานเนินกว้างเป็นเนินดิน มีพลับพลาหักพังทิ้งเก่าอยู่ที่มุมค่ายทิศตะวันตกเฉียงเหนือ มีโคกดินสูงขึ้นไปประมาณ ๗-๘ วา มีวิหารสูงบนโคกหลังหนึ่งเป็นวัดเก่าข้างหลังค่ายไปข้างตะวันตกประมาณ ๕-๖ เส้น มีหมู่บ้านและสวนมะพร้าวมาก ในหมู่นั้นมีโรงเรือนที่พักกรมการรับราชการเวลาเสด็จหลายหลัง และถึงคลองที่เป็นปลายน้ำจากคลองที่เข้ามานั้น คลองกว้างประมาณ ๘ ศอก น้ำตื้นเพียงเข่าบ้าง น่องบ้าง เป็นที่ผู้ไปมาเคยอาบน้ำที่นั้น ปลายคลองเลยตลอดไปเป็นคูเมือง ด้านตะวันตกฝั่งคลองข้าง

ตะวันตกนั้น เป็นทุ่งนา และสวน แลไปเห็นเขาซับซ้อนอยู่แต่ไกล มีเขาหลวงเป็นต้น ฟากถนนด้านตะวันออกหน้าพลับพลานั้น มีลานหญ้ากว้างและมีหมู่ต้นประดู่ใหญ่สาขา ๖ ต้น ต่อไปเป็นสวนมะพร้าวและสวนอื่น ๆ และทุ่งนา ที่มีบ้านราษฎรเรียงรายเป็นหมู่อยู่ในเงาไม้เป็นอันมาก

ตัวเมืองนครนั้น(๑) ด้านหน้าอยู่ทิศเหนือ ด้านหลังอยู่ทิศใต้ ด้านเหนือด้านใต้เป็นด้านกว้าง กำแพงยาว ๓๐ เส้น ด้านตะวันออกตะวันตกเป็นด้านยาว กำแพงยาว ๘๐ เส้น ที่ด้านเหนือนั้นมีคูเมือง ห่างจากกำแพงประมาณ ๖ วา คูกว้างประมาณ ๗-๘ วา น้ำลึกประมาณ ๒ ศอกเศษ มีสะพานไม้ข้ามเข้าทางประตูลับกว้างด้านตะวันตก ประตูลับที่จะเข้าเมืองนั้นเป็นกำแพงเสมาเหลี่ยมบ้าง หน้ากำแพงเมืองออกมาประมาณ ๕ วา ด้านสกัดออก ก่อบังยืนติดกำแพงเข้าไป ด้านตะวันตกเป็นทางขึ้น เป็นทำนองป้อมบังประตู ๆ เมืองนั้นไม่มีสิ่งใดเป็นที่สังเกต เป็นแต่ช่องว่างที่ตรงกำแพงลับที่ว่ามาแล้ว ประตูเมืองกว้างประมาณ ๖ วา กำแพงก่ออิฐเล็กอย่างเก่า สูงแต่พื้นถึงยอด ใบเสมา ๓ วา กว้าง

---

(๑) เมืองนครศรีธรรมราชตั้งมาแต่ดึกดำบรรพ์ ว่าตามโบราณวัตถุเป็นเมืองใหญ่อยู่แล้วในครั้งสมัยศรีวิชัย (ราว พ.ศ. ๑๒๐๐) ถึงต้นสมัยสุโขทัย เมื่อลัทธิลังฆ์ลังกาวงศ์แผ่มา ก็มาถึงที่เมืองนครศรีธรรมราชก่อน สร้างพระมหาธาตุ (สวมองค์เดิมซึ่งสร้างครั้งสมัยศรีวิชัย) ไว้เป็นสำคัญ แต่ป้อมปราการซึ่งกล่าวในหนังสือนี้ สันนิษฐานว่าสร้างในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ คราวเดียวกับสร้างเมืองนครราชสีมา แบบอย่างไม่สู้ผิดกันนัก

ศอกเศษ มีใบเสมาไทยอย่างเล็กประมาณศอกคืบ มีเชิงเทินดินข้างใน ถมลาดชัน มีคันก่ออิฐรับคันเชิงเทิน ข้างล่างสูงประมาณศอก ๑ เชิงเทินดินกว้าง ๓ วา มีถนนห่างเชิงเทินมาถึงหมู่ไม้ประมาณ ๔ วา กำแพงเมืองด้านเหนือนี้เป็นดีกว่าทุกด้าน มีแต่ใบเสมาสลักหักพังชำรุดบ้างเล็กน้อย ตัวกำแพงและใบเสมานั้นปูนที่ถือกระเทาะหมด แลเห็นเป็นอิฐไปทั้งนั้น ที่แลเห็นปูนที่ถือบ้างเล็กน้อย สังเกตดูว่าถือบางนัก กำแพงเมืองด้านตะวันตก มีประตูกลาง มีกำแพงกันเป็นป้อมลับเหมือนประตูกลางด้านเหนือ แต่ชำรุดทรุดโทรมเสียโดยมาก สังเกตได้เล็กน้อย และมีประตูใหญ่หว่างประตูกลางอีก ๒ ประตู ไม่มีกำแพงเป็นป้อม ตัวกำแพงสูงกว้างเท่ากัน แต่เชิงเทินดินนั้น สังเกตดูด้านยาวนี้เป็นเชิงเทินถมสูงถึงเชิงเสมา แต่ตัวกำแพงและเชิงเทินเป็นอันตรายสลักหักพังเสียโดยมากไม่ใคร่มีใบเสมาติด จะเหลือตัวกำแพงอยู่สูงประมาณ ๖-๘-๑๐ ศอกบ้างเป็นแห่ง ๆ และมีช่องที่กำแพงหลายคนเดินข้ามกำแพงข้ามเชิงเทินออกบ้านได้หลายแห่ง ข้างริมกำแพงนอกเมืองนั้นเป็นบ้านตั้งรายเป็นระยะ มีต้นไม้รกเป็นป่าและเป็นสวนบ้าง คูเมืองนั้นเป็นปลายคลองที่ว่ามาแล้วกว้าง ๘-๑๐ ศอก น้ำตื้นคนลุยได้ ถัดคูเมืองไปด้านตะวันตกนั้นเป็นทุ่งนาและสวน แลไปเห็นเขาแต่ไกลเป็นอันมาก ข้างในกำแพงมีถนนริมเชิงเทินกว้างประมาณ ๕-๖ วา ฟากถนนเข้าไปในเมืองเป็นต้นไม้ไผ่ป่าและสวนมะพร้าว มีบ้านราษฎรตั้งเรียงรายอยู่ตลอดกำแพงเมือง ๆ ด้านใต้ก็คงจะเหมือนด้านเหนือ แต่ชำรุดทรุดโทรมเสียโดยมากเหมือนด้านตะวันตก นอกกำแพงเมืองมีคูเหมือนคลองคูด้าน

ตะวันตกนั้นต่อคูออกไปเป็นป่าบ้าง ทุ่งนาเล็กน้อยบ้าง กำแพงเมืองด้านตะวันออกเหมือนกับด้านตะวันตกชำรุดทรุดโทรมเหมือนกัน มีคูเหมือนกัน ต่อคูไปเป็นทุ่งนากว้างใหญ่ เมืองนี้มีป้อม ๔ ป้อม อยู่มุมเมืองทั้ง ๔ กว้างประมาณ ๔ วา ๖ วา สูงเท่ากำแพง มีใบเสมาเป็นเหลี่ยม รูปป้อมย่อจากกำแพงออกมาเป็น ๖ เหลี่ยม คิดทั้งประตูลับที่ทำเหมือนกับป้อมใช้การเป็นป้อมได้ กลางกำแพง ๔ ด้านอีก ๔ จึงรวมเป็นป้อม ๘ ป้อม มีถนนในเมืองริมกำแพงเมืองรอบ มีถนนใหญ่ยืนยาวอยู่กลางเมืองถนนหนึ่ง กว้างประมาณ ๘ วา ยาวตั้งแต่ประตูกลาง-เมืองด้านเหนือ ตรงไปประตูกลางเมืองด้านใต้เป็นศูนย์ไส้กลางเมืองตั้งแต่หัวถนนที่ประตูด้านเหนือไปสองข้างถนนเป็นป่าเป็นสวน มีบ้านราษฎรเป็นหมู่เป็นหย่อมและเรี่ยงรายอยู่บ้าง แต่ริมถนนสองข้างนั้นมักจะเป็นวัดติด ๆ กันไปเสียทั้งนั้น แง้มถนนข้างตะวันออกวัดหน้าคลังฟากตะวันตกวัดเสมาไชยแล้วต่อไปวัดเสมาเมือง ที่วัดเสมาเมืองนั้นโบสถ์ผนังพังหลังคามุงจากไว้ที่ตรงหน้าโบสถ์ออกมาประมาณ ๖ วา มีศิลาฝังพ้นดินขึ้นมาประมาณศอกเศษ ศิลานั้นจารึกเป็นอักษรโบราณเป็นอักษรพราหมณ์ ถัดวัดเสมาเมืองออกไปเป็นเขตจังหวัดโบสถ์พราหมณ์ มีตัวโบสถ์พราหมณ์หลังหนึ่ง ผนังทำลายมุงจากในโบสถ์มีคอกอิฐ ในคอกนั้นมีฐานสำหรับรองศิวะลึงค์ทำด้วยศิลา ๔ เหลี่ยมใหญ่ประมาณ ๒ ศอก มีรูปพระพิฆเนศศิลาปิดทองเลว ๆ ตั้งอยู่บนฐานนั้นและมีไม้บานประตูสลักเป็นรูปเทวรูปเสีย ๆ อยู่อันหนึ่ง สูงสัก ๓ ศอก

มีศิวะลึงค์ศิลาย่อม ๆ ปั๊กอยู่สองข้างฐานนั้น นอกคอกอิฐมุมข้างตะวันออกเฉียงใต้ มีศิวะลึงค์ศิลาอันหนึ่งปั๊กอยู่ใหญ่ ๕ กำ สูงศอกคืบ น่าที่จะเป็นศิวะลึงค์สำหรับกับฐานที่ตั้งอยู่ข้างในนั้นแต่พลัดกันไป ข้างโบสถ์ด้านเหนือ มีหอมุงกระเบื้องเฉลียงรอบตัวอยู่หลังหนึ่ง เป็นที่พวกพราหมณ์อาศัย ที่ลานโบสถ์นั้นมีเสาชิงช้าอันหนึ่ง สูงประมาณ ๓ วา ที่เทวสถานนั้นมีพวกพราหมณ์นุ่งขาวอยู่หลายคน ที่ตรงหน้าจังหวัดโบสถ์พราหมณ์ข้ามถนนมาข้างตะวันออก มีโบสถ์พราหมณ์อีกจังหวัดหนึ่ง มีผนังอิฐทลายมุงจากมีคอกอิฐข้างใน มีเทวรูปนารายณ์ศิลาปิดทองยืนจมดินอยู่เพียงน่อง สูงประมาณศอกเศษ ถัดเทวสถานทั้ง ๒ ฟากต่อไป มีบ้านราษฎรบ้าง ฟากข้างตะวันออกมีตลาดยาว ๑๕ ห้อง ขื่อ ๕ ศอก มีเฉลียงด้านหน้า เป็นตลาดขายของเครื่องสดเครื่องคาวผลไม้ขนม แถวหน้าคนนั่งขายของพื้นดิน แถวหลังมีร้านยกพื้น และในระหว่างโรงเรือนเหล่านั้นมีร้านชำ ขายของเบ็ดเตล็ดบ้าง ในหมู่นั้นเป็นโรงขายสุราโรงบ่อนเบี้ยเป็นต้น ฟากข้างตะวันตกถึงบ้านพระศิริธรรมบริรักษ์ ปลัด มีรั้วอยู่ริมถนนเป็นไม้ไผ่ขัดแตะเสี้ยมปลายแหลมมีประตูไม้อย่างเก่า ข้างในมีหอนั่งยกพื้นชั้นเดียวฝากระแชงอ่อน หลังคามุงจาก ทำนองเรือนฝรั่งมีลูกกรงเรือนข้างในหลายหลังเป็นเรือนมุงจากทั้งสิ้น ต่อบ้านพระศิริธรรมไปเป็นบ้านพระภักดีดำรงฤทธิ์ผู้ช่วย รั้วบ้านเป็นรั้วไม้เสม็ดปั๊กห่าง ๆ บ้านยังทำไม่แล้ว เป็นเรือนจาก ๔ หลัง มีหมู่เรือนฝากระแชงอ่อนหลังคามุงจากเป็นเรือนชั้นเดียวยกพื้นเป็นที่พักอยู่

บ้านใต้ริมถนน ถัดบ้านพระภักดีไปบ้านพระยารักษากรุง[๑] เป็นมรดกต่อไป รั้วบ้านขัดแตะมีเรือนมุงจากเก่า ๆ ไกลเข้าไป ถัดต่อไปถึงวังเจ้านคร[๒] ซึ่งพระยานครอยู่เดี๋ยวนี้ กำแพงบ้านเป็นไม้กระดานสูงประมาณ ๑๐ ศอก แล้วมีรั้วต้นแสยกบ้าง ไม้เสม็ดบ้างหลายตอนเป็นทำนองสวน หน้าบ้านในกำแพงบ้านนั้นมีหอนั่งหลังหนึ่ง มีมุขพื้นเป็นขั้นบันไดก่ออิฐ ตัวหอนั่งฝ่ากระแชงอ่อนหลังคาจาก และมีเรือนหลังคาข้างในหลายหลัง มีเรือนหลังคามุงกระเบื้องติดกัน ๓ หลัง ถัดหอนั่งไปข้างใต้มีกำแพงกั้นสกัด มีประตูออกไปอีกตอนหนึ่ง มีโรงยกพื้นชั้นเดียว เสาลอยเฉลียง ๒ ชั้น รอบกว้างประมาณ ๖ วา ยาว ๑๐ วา เป็นที่สำหรับสวดมนต์ทำพิธีต่าง ๆ หลังโรงพิธีมีโรงแสงก่อด้วยอิฐ ยื่อ ๔ วา หลังคามุงจากหลังหนึ่ง บัดนี้เป็นคลังสำหรับเก็บของรองราชการ เครื่องพิธีเป็นต้น ถัดโรงแสงไปข้างบ้าน มีโรงทองมุงจากยกพื้นหลังหนึ่ง พื้นดินหลังหนึ่ง สำหรับทำงาน ถัดโรงพิธีไปข้าง

---

(๑) พระยารักษากรุง คือเจ้าพระยามหาศิริธรรม น้อยเมืองบุตรคนใหญ่ของเจ้าพระยานคร (น้อย)

(๒) เจ้านครซึ่งตั้งเป็นอิสระเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา บ้านเรือนที่ทำวางแผนผังคล้ายพระราชวังเดิมกรุงธนบุรี แต่เป็นเครื่องไม้ พระยานครได้อยู่ต่อกันมาในที่วังนี้จนถึงเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี หนูพร้อมตำหนักรักษาของเดิมผุพังหมด บริเวณวังนี้เดี๋ยวนี้ใช้ปลูกสร้างสถานที่ต่าง ๆ ของรัฐบาล เจ้าพระยาสุธรรมมนตรีได้บริจาคทรัพย์สร้างหอพระสิหิงค์ขึ้นใหม่

มุมบ้านตะวันตกเฉียงใต้มีหอพระสยิง[๑] เป็นตึกมุงกระเบื้อง หลังคามีช่อฟ้าใบระกา ๓ ห้องเฉลียงรอบ ขื่อ ๘ ศอก องค์พระสยิงนั้นประดิษฐานอยู่ในตู้ไม้เป็นพระทองประสมหน้าตัก ๑๖ นิ้ว ขัดสมาธิเพชร และมีพระจำลองพระสยิงเล็กๆ ๒ องค์ หน้าตักประมาณ ๑๐ นิ้ว ๑๒ นิ้ว และมีพระทองเหลืองโบราณนั่งขัดสมาธิเพชรอีก ๒ องค์ หน้าตักประมาณ ๑๒ นิ้ว ๑๔ นิ้ว หลังตู้พระสยิงนั้นมีพระทรงเครื่องยืนห้ามสมุทรหุ้มทองคำประดับพลอย เครื่องทองลงยาเป็นพระเท่าตัวสำหรับเจ้าพระยานคร เฒ่า[๒] และมีพระพุทธรูปยืนหุ้มทอง ๑ องค์ หุ้มเงิน ๑ องค์ อยู่สองข้างพระทรงเครื่องนั้นเป็นของเจ้าพระยานครเฒ่าสร้างไว้ ที่หน้าตู้พระสยิงมีพระพุทธรูปยืนบิดทอง ๒ องค์ เป็นพระเท่าตัวพระยานคร (กลาง) กับภรรยา[๓] และมีพระยืนเท่าตัวของพี่น้องวงศ์ญาติอีก ๕ องค์ และมีพระเงินนั่งมีฉัตรเล็กๆ หน้าตักประมาณ ๕ นิ้วตั้งอยู่บนม้า ๔ เหลี่ยมอีก ๔๐ องค์ ทำนองเหมือนพระชนมพรรษา แต่ว่าถามไม่ได้ความ ที่มุมโบสถ์หลังพระสยิงมีพระนั่ง

---

(๑) พระพุทธรูปสยิง คือพระพุทธสิหิงค์ มีเรื่องตำนานซอบกลกล่าวยุติต้องกันว่า เดิมหล่อที่ในเมืองลังกา สมเด็จพระร่วงรามคำแหงตรัสสั่งให้พระเจ้านครศรีธรรมราชขอมาจากเมืองลังกา แล้วรับขึ้นไปไว้เมืองสุโขทัย ทางเมืองนครกล่าวว่าพระพุทธสิหิงค์องค์ที่จริงยังอยู่ที่เมืองนคร คือองค์นี้

(๒) เจ้าพระยานคร (เฒ่า) คือเจ้าพระยานคร (พัฒน์)

(๓) ภรรยาเจ้าพระยานคร น้อยกลาง เป็นหม่อมราชวงศ์ในเจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรรณเรศวร ชื่อหญิง

เป็นพระศิลาขาว ๒ องค์ ใหญ่ ๑ เล็ก ๑ และมีตู้ไม้ใส่เทวรูปนารายณ์ทองเหลือง รูปประมาณคืบเศษ สำหรับเชิญไปทำพิธีไสยศาสตร์ต่าง ๆ ที่เทวสถาน ข้างหลังหอพระสยิงมีเรือนมุงจากหลังหนึ่งสำหรับพวกข้าพระอีกหลังหนึ่งมีเฉลียงรอบ มีปืนใหญ่กระสุนประมาณ ๔ นิ้ว ๕ นิ้ว ๒๕ กระบอกชำรุดใช้ไม่ได้ นอกกำแพงบ้านพระยานครมีตะรางคนโทษและโรงรถโรงม้าโรงช้างตลอดไป ที่ตรงหน้าบ้านพระยานครข้ามถนนไปฟากตะวันออกนั้น มีโรงจากหมู่ ๑ มีรั้วขัดแตะ เป็นโรงฝากระแชงอ่อน ๒ หลังเป็นศาลชำระความ และมีโรงคนอยู่ในตะรางด้วย ถัดศาลต่อไปมีโรงเรือนราษฎรตั้งร้านขายของเป็นร้านชำบ้างตลอดไป ถึงมุมบ้านพระยานคร มีโรงตลาดอีกแห่งหนึ่ง เป็นโรงยาว ๒ หลังแฝด ขื่อ ๕ ศอก ๑๕ ห้อง เป็นตลาดขายเครื่องสดเครื่องคาว ขนมผลไม้มีร้านบ้างนั่งพื้นดินบ้าง และมีร้านเครื่องชำเป็นเครื่องนุ่งห่มเครื่องใช้สอยปะปนกันอยู่ในตลาดนั้น ๒-๓ ร้าน ข้างฟากถนนด้านตะวันตกถัดบ้านพระยานครไปประมาณ ๑๐ เส้น มีหมู่ตลาดอีกแห่งหนึ่ง เป็นตลาดร้านเพิงเป็นหลัง ๆ ขายผ้าเครื่องนุ่งห่ม และเครื่องใช้สอยต่าง ๆ ประมาณ ๒๑-๒๒ ร้าน ที่นั่นมีโรงศาลเจ้าเสือเมืองหลังหนึ่ง มุงจากฝาลูกกรงไม้ไผ่เหมือนโรงโป ในนั้นมีกุฎีอิฐ ๒ หน้า ๆ ข้างตะวันตกมีเทวรูปศิลาปิดทองยืนจมดินสูงสักศอกเศษ หน้าข้างตะวันออกมีเทวรูปศิลาปิดทองนั่งชันเข่าสูงสักศอกหนึ่ง มีถนนตัดตรงไปจากหมู่ตลาดนั้น ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ถนนกว้างประมาณ ๕-๖ ศอกเป็นตรอก สองข้างเป็นต้นไม้ไผ่ มีจังหวัดโบสถ์พราหมณ์อีกแห่งหนึ่ง ผนังก่ออิฐทลาย

หลังคาจาก ในโบสถ์นั้นมีคอกอิฐมีศิวะลึงค์ตั้งอยู่บนฐานโยนีกลม และมีฐานศิวะลึงค์ตั้งอยู่นอกคอกเป็น ๔ เหลี่ยมอีก ๑ ฐาน นอกโบสถ์มีเสาชิงช้าสูงประมาณ ๑๐ ศอก ที่เทวสถานนี้เคยทำพิธีโล้ชิงช้าไกวกระดานที่เสาทุกปี มีวัดในตรอกนั้น ๒ วัดๆ หนึ่งชื่อวัดพระนคร เป็นรั้วฝรั่ง มีโบสถ์โปร่งหลังคามุงจาก มีหอไตรหอฉันกุฎีเป็นเรือนเล็กๆ เป็นหย่อมๆ มีต้นไม้ดอกไม้ดัดเป็นอันมาก วัดนี้มีพระเป็นคณะธรรมยุติกา ต่อไปอีกวัดหนึ่ง ชื่อวัดหลังพระ อยู่ตรงวัดมหาธาตุ ถนนนี้ตรงไปข้างหลังวัดมหาธาตุ แล้วมีถนนเลี้ยวไปข้างวัดไปออกถนนใหญ่ได้ทางหนึ่งตรงไปออกถนนริมกำแพงเมือง ส่วนถนนใหญ่ตั้งแต่ศาลเจ้าหลักเมืองต่อไปข้างฟากตะวันออก มีบ้านราษฎรและวัดติดๆ กันไปเป็นอันมาก คือ วัดกิงดง วัดท่าราหู วัดสิง วัดเรียง วัดธรรมาวัดหน้าพระธาตุ และมีบ้านอีกหน่อยหนึ่งก็ถึงปลายถนนด้านใต้ ฟากถนนด้านตะวันตกนั้น ก็มีบ้านราษฎรเรียงราย และมีวัดติดๆกันอีก คือวัดสวนป่าน วัดโรงช้าง วัดมังคุด วัดพระเดิน แล้วถึงวัดมหาธาตุๆ นี้เป็นวัดหลักเมืองนคร คือมีพระมหาธาตุสำคัญอยู่ในที่นั้น องค์พระธาตุเจดีย์นั้น ตามตำราสูงตั้งแต่พื้นดินถึงยอด ๓๗ วา ๗ ศอก ฐานพระเจดีย์ชื่อว่า ทับเกษตร(๑) ยาว ๑๘ วา ลดขึ้นไปชั้นหนึ่งชื่อว่าทิพคีรี สูง ๑ วา ๒ ศอก มีพระยืน ๒๕ องค์ สูง ๑ วา ๑ ศอก แต่

---

(๑) พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราชที่ปรากฏอยู่บัดนี้ เป็นพระสถูปทรงลังกาแท้ ที่เรียกว่า ทับเกษตร นั้น เป็นเพิงต่อฐานทักษิณออกมารอบพระมหาธาตุ กล่าวกันว่า พระเจ้ากรุงธนบุรี สร้างเพิ่มเติมขึ้น

หว่างพระนั้นมีช้างล่อหัว ๒๒ ตัว สูง ๓ ศอก บนทิพครีนั้นมีกำแพงแก้วสูง ๒ ศอก ยาว ๒๔ วาเท่ากันทั้ง ๔ ด้าน ฐานลวดรับองค์ระฆังบนกำแพงแก้ว ๑ วา ๑ ศอกสูง ๒ วา ๑ ศอก องค์ระฆังสูง ๗ วา กลางกำลังองค์ระฆัง ๓๓ วา เหมสูง ๒ วา ๓ ศอก กว้าง ๔ วา ๒ ศอก ๑ คืบ คอเรบนเหมสูง ๑ วา ๒ ศอก มีรูปพระอรหันต์ยืน ๘ องค์ รูปพระอรหันต์สูง ๔ ศอก ๑ คืบ หน้ากระดานและคอเรกว้าง ๒ ศอก ๑ คืบ ปล้องไฉนติดหน้ากระดานรอบองค์ ๑๑ วา คิดเป็นปล้องไฉน ๕๒ ปล้อง แต่หน้ากระดานถึงปล้องไฉนถึงบัวคว่ำบัวหงายสูง ๑๕ วา กลีบบัวใหญ่ ๑ ศอก กลีบบัวน้อย ๑ คืบ กลีบบัวใหญ่ ๑๕ กลีบ กลีบบัวน้อย ๑๕ กลีบ กำลังใหญ่รอบ ๕ วา ๒ ศอก ๑ คืบ แต่บัวคว่ำบัวหงายถึงปทุมโกษ ๔ วา ๒ ศอก แต่ปทุมโกษถึงแทรกแก้ว ๑ วา ๒ ศอก แต่แทรกแก้วถึงที่สุดยอดสูง ๓ ศอก กำแพงบนทิพครีนั้น มีพระเจดีย์ ๔ มุม ชื่อรัตนเจดีย์สูง ๗ วา กำแพงแก้วมีท่อน้ำเป็นศีรษะนาค ๗ ท่อ ไม่มีศีรษะนาค ๓ ท่อ ด้านเหนือนั้น มีวิหารมุงกระเบื้องติดกับฐานทิพครี มีประตูขึ้นบนลานทักษิณ บานตะวันออกสลักเป็นรูปพระพรหม บานตะวันตกสลักเป็นรูปอิศวร มีบันไดขึ้นไปบนกำแพงแก้ว ๑๕ ขั้น หัวบันไดนั้นมีฝาผนังทั้ง ๒ ข้าง มีรูปพระข้างละองค์ ชื่อพระทัศตุคามองค์หนึ่ง ชื่อพระรามเทพองค์หนึ่ง ตั้งอยู่หัวผนังทั้ง ๒ ข้าง แล้วมีนกอินทรีข้างละตัว ชื่อว่าท้าวกุเวรณุราชตัวหนึ่ง ชื่อว่าท้าวกุเวรเทพราชตัวหนึ่ง ข้างตีนบันไดนั้นมีรูปนนทยักษ์ยืนถือกระบองข้างละตัว ชื่อทฐรศราชตัวหนึ่ง หว่างนั้นมีนาค ๗ ศีรษะ

ข้างละตัว ชื่อท้าววิรุฬหกและท้าววิรุฬปักษ์ และมีระเบียงเป็นพะไล ออกจากฐานทีพื้นนั้น ล้อมพระมหาธาตุทั้ง ๔ ด้าน แปยาว ๒๓ วา ขื่อยาว ๔ วา มีฝาผนังสูง ๔ ศอก มีพระพุทธรูปนั่ง ๓๒ ยืน ๕ สาวก ๑๗ มีประตูและมีธรรมาสน์พระสงฆ์สำหรับเทศนาทุกด้าน ในวิหารด้านเหนือที่มีบันไดขึ้นพระธาตุนั้น ที่ผนังตรงบันไดนั้นมีพระพุทธรูปยืนห้ามสมุทร สูงประมาณ ๕ วา และมีพระสาวกยืนอยู่สองข้าง ที่ซอกบันไดในวิหาร ๒ ข้าง มีรูปปั้นติดกับบันไดเป็นรูปพระเจ้าออกบรรพชา มีมารห้ามปิดทอง และในซอก ๒ ข้างนั้น มีพระพุทธรูปหล่อทองเหลืองสัมฤทธิ์เล็กใหญ่ต่าง ๆ ที่ชำรุดทรุดโทรมเป็นอันมาก ริมผนังวิหารใกล้ประตูออกด้านตะวันออก มีศิลาจารึกอักษรพราหมณ์โบราณพิงอยู่ริมผนังนั้นกว้างประมาณ ๑ ศอก ๑ คืบ หนาประมาณ ๑ คืบ ในวิหารหลังนั้น มุมข้างนอกมีพระประธานนั่งหันหน้าไปข้างเหนือ หน้าตัก ๖ ศอก ๑ คืบอยู่บนแท่นปูน และมีพระประธานเล็กอยู่ข้างละ ๒ องค์ หน้าตัก ๔ ศอก และมีพระเล็ก ๆ เป็นอันมาก หน้าพระประธานใหญ่มีพระเจดีย์องค์หนึ่ง ในวิหารนี้เรียกว่าวิหารเขียน ที่หน้าวิหารเขียนข้างทิศเหนือนั้นมีฐานโพธิ์ลังกา มีพระไสยาสน์องค์หนึ่งยาว ๕ วา ๑ ศอก สูง ๕ ศอก และมีวิหารด้านตะวันออกอีกหลังหนึ่ง ที่ผนังด้านหุ้มกลองตะวันออกมีพระยืนองค์หนึ่งสูง ๕ วา เป็นพระทรงเครื่อง เดิมทีจะมีมุขเด็จ แต่บัดนี้หลังคาวิหารนั้นเป็นอันตรายเสียหมดแล้ว ในวิหารมีฐานปูน มีพระประธานอีกองค์หนึ่ง หน้าตักยาวประมาณ ๙ ศอก และมีพระประธานเล็กอยู่ข้างละองค์ หน้าพระประธานมีพระเจดีย์องค์หนึ่ง

สูงประมาณ ๕ วาเศษ และมีพระระเบียงชักแต่กลางวิหารตะวันออกวง ไปรอบพระมหาธาตุไปจดวิหารด้านเหนือ ตั้งแต่วิหารด้านเหนือมาจดวิหารด้านตะวันออกอีก มีประตูด้านตะวันออก ๒ ประตู ตะวันตก ๑ ประตู พระระเบียงมีผนังข้างนอก รอบข้างในเป็นเสาลอย หลังคาเป็นอันตรายต้องมุงจากทั้งนั้น ในพระระเบียงมีพระพุทธรูปรายตามห้อง หน้าตัก ๒ ศอก ๑๖๖ องค์ ตั้งแต่พะไลระเบียงชั้นในถึงระเบียงชั้นนอกประมาณ ๑๕ วา ที่ลานว่างนั้นมีพระเจดีย์น้อยใหญ่ต่าง ๆ รูปคล้ายองค์พระธาตุใหญ่ เป็นพระเจดีย์ ๑๘๘ องค์ เรียงรายไปตามรอบฐานพระธาตุใหญ่ แต่ที่นอกระเบียง มุมวิหารตะวันออกด้านใต้นั้น มีพระเจดีย์เจ้าพระยานครเฒ่าสั่งมาแต่เมืองจีน มาตั้งไว้เป็นพระเจดีย์ศิลาบรรจุพระบรมธาตุ รูปเป็นทำนองจีน สูงประมาณ ๔ วาเศษ มีกำแพงแก้วศิลาล้อมรอบ ด้านใต้ขององค์พระธาตุนั้น มีโบสถ์หลังหนึ่งผนังก่ออิฐ หลังคามุงกระเบื้อง มีช่อฟ้าใบระกาหน้าบัน เป็นรูปนารายณ์ทรงครุฑ ยื่อประมาณ ๓ วา ๑๓ ห้อง ในโบสถ์มีพระประธานองค์หนึ่ง หน้าตักกว้างประมาณ ๓ วา ๑ ศอก ๑ คืบ มีพระทรงเครื่องข้างละองค์ หน้าตัก ๓ ศอก แล้วมีสาวกยืนข้างละองค์สูง ๙ ศอก หลังพระประธานนั้นมีพระทรงเครื่องอีกองค์หนึ่ง หน้าตักกว้าง ๑ ศอก ๑ คืบ มีพระพุทธรูปซ้ายขวา หน้าตัก ๔ ศอก ตัวชุกชีนั้นสูง ๒ ศอกเศษ ยาว ๗ วา ๓ ศอก กว้าง ๓ วาเศษ พระพุทธรูปอยู่บนชุกชีทั้งสิ้น มีกำแพงรอบวัด สูงประมาณ ๒ ศอก มีประตูด้านตะวันออก ๒ ประตู ด้านตะวันตก ๒ ประตู ไม่มีพระสงฆ์อยู่ในวัดนั้น

อนึ่ง พระเจดีย์มหาธาตุนี้ ชาวเมืองชาวบ้านนับถือเป็นอันมาก พระเจดีย์องค์นี้ก่อด้วยอิฐถือปูน รอยตะไคร่น้ำจับทั้งองค์ ที่ตรงปลียอดนั้นหุ้มทองคำแผ่หนาประมาณเท่าใบลาน กว้างประมาณ ๖ นิ้ว หุ้มยอดมหาธาตุตลอดลงจนถึงบัวคว่ำบัวหงายซึ่งต่อปล้องไฉนนั้น ที่คอปลีริมปทุมโกษ เอากล้องส่องแลดู มีเป็นหัวแหวนประดับอยู่เป็นอันมาก เขาว่าเป็นแหวนโต ๆ มีพลอย บุศย์ มรกต ทับทิม เป็นต้น ที่พุ่มข้าวบิณฑ์นั้นเขาว่าประดับด้วยแก้ว ที่วิหารต่อระฆังนั้นทาสีดินแดงประดับด้วยถ้วยจานรอบไปเป็นอันมาก ที่ลานฐานนั้นปูพื้นดีบุก ตามซอกบนนั้นมีพระพุทธรูปทำด้วยเงินด้วยทอง ที่องค์ระฆังตอนล่างริมบัว ฐานเขียนดินแดงเป็นระบายบันหยา วัดมหาธาตุนี้เป็นวัดสำหรับถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาด้วย

ต่อวัดมหาธาตุไปด้านใต้ เป็นสวนและบ้านคน แล้วถึงถนนรอบกำแพงเมืองเท่านั้น อนึ่ง ในเมืองนอกเมืองนั้นมีป่าและสวนต้นไม้แน่นหนา พื้นที่เป็นทรายและดินทราย เมื่อเวลาฝนตกน้ำซาบแผ่นดินเป็นที่สะอาดดูชัยภูมิพื้นดินดี น่าที่จะบำรุงเจริญมาก ก็เป็นที่น่าเสียดายยิ่งนัก

จำนวนหมู่บ้านและคน

หมู่บ้านโรงเรือนราษฎรในเมืองประมาณ ๑,๐๐๐หลังเศษ จำนวนคนซึ่งตั้งอยู่ในเมืองประมาณ ๔,๐๐๐คน นอกเมืองในจังหวัดนั้น ตำบลบ้านตลาดหน้าวังประมาณ ๑๐๐ หลัง คนประมาณ ๕๐๐ คน บ้านโรงเรือนตั้งแต่ปากคลองมาตามริมคลอง ๒ ฟาก และโรงเรือนตามถนนนอกเมือง และหมู่บ้าน หมู่สวน และนาต่าง ๆ ในจังหวัดต่าง ๆ รวมหมู่บ้านหมู่โรงเรือนในเขตแขวงเมืองนคร จะประมาณ ๒๐,๐๐๐ หลัง ๓๐,๐๐๐ หลัง คนประมาณ ๙๐,๐๐๐ คน ๑๐๐,๐๐๐ คน ถ้าจะแบ่งเป็นชาติจะเป็นไทยสัก ๗๐,๐๐๐ คน จะเป็นจีน ๓,๐๐๐คน จะเป็นแขกสัก ๗,๐๐๐ คนเศษ จะเป็นพราหมณ์ประมาณ ๕๐๐ คน ถึงรวมเป็นคน ๙๐,๐๐๐ คน ๑๐๐,๐๐๐ คน คนไทยนั้นต้องเสียส่วยทอง ดีบุก เงิน ส่วยหวาย ส่วยกระดาน จีนเป็นจีนผูกปี้ ๓ ปี ๔ บาท พวกแขกเกณฑ์ราชการเป็นคราว เมืองนี้ผู้ว่าราชการเมืองไม่ได้อยู่ที่เมือง อยู่แต่พระศิริธรรมบริรักษ์ กับพระภักดีดำรงฤทธิ์ ผู้ช่วย นายบัวน้องพระยานคร นายชื่นบุตรพระยานคร และกรมการผู้น้อย พระศิริธรรมนั้นเป็นคนคล่องแคล่ว พระภักดีเป็นคนเฉย ๆ นายบัวหน้าไหว นายชื่นเด็ก ราษฎรในเมืองนครนี้แน่นหนาเป็นหมู่ ๆ มีที่ตลาดเป็นต้น คนเดินทางตามถนนค้าขายห่าง ๆ ถนนในเมืองมีคนหนาเป็นพวกไทยโดยมาก ข้างนอกเมืองมีแขกแน่นหนา ที่ตลาดท่าวังมีจีนมาก ชาวเมืองนครที่เป็นไทย พื้นบ้านเมืองเครื่องนุ่งห่มและเหย้าเรือนดูจะอัตคัดมาก

วงศ์ตระกูล นคร มีดังนี้

เจ้านครเดิม มีบุตร ๓ คน	คือ	เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี คือเจ้าพระยานครเฒ่า	๑	๓
		พระกำแหงสงคราม ปลัด	๑	
		นายทองอยู่ มหาดเล็ก	๑	
เจ้าพระยาสุธรรม มนตรีมีบุตร ๕ คน	คือ	เจ้าจอมมารดา (นุ้ย)	๑	๕
		เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย)	๑	
		พระยาราชภักดี ยกกระบัตร	๑	
		นายใจ มหาดเล็ก	๑	
		นายเริก มหาดเล็ก	๑	
เจ้าจอมมารดา (นุ้ย) มีพระองค์เจ้า ๑ องค์	คือ	พระองค์เจ้าน้ำทมราช ๑		

เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) มีบุตร ๒๐ คน คือ

เจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่	๑
เจ้าจอมน้อยเล็ก	๑
พระยามหาศิริธรรมบริรักษ์ ผู้รักษากรุงเก่า	๑
เจ้าพระยานครศรีธรรมราช กลาง	๑
พระยาเสนหามนตรี	๑
พระยาบริรักษ์ภูธร ผู้รักษาเมืองพังงา	๑
พระยาเสนานุชิต	๑
พระยากาญจนดิฐ ผู้รักษาเมืองกาญจนดิฐ	๑
พระศรีสุพรรณดิฐ ปลัด	๑
พระเจริญราชภักดี ผู้รักษาเกาะสมุย	๑
พระสงครามพิชิต ผู้รักษาเมืองตรัง	๑
พระยาปลัดเมืองนคร	๑
นายเถื่อน มหาดเล็ก	๑
นายนิกร ผู้ช่วยเมืองพังงา	๑
นายเดช มหาดเล็ก	๑
พระราชานุรักษ์	๑
พระวิชิตสรไกร	๑
ท่านท้าวศรีสัจจา	๑
เจ้าจอมมารดาบัว	๑
เจ้าจอมแย้ม น้องพระยาบริรักษ์	๑
รวม	๒๐

เจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่ มีพระองค์เจ้า ๑ องค์ คือ พระองค์เจ้าเฉลิมวงศ์ ๑

บิดา		บุตร	จำนวน	รวม
พระยาศิริธรรมบริรักษ์ ผู้รักษากรุงเก่า มีบุตร ๔ คน	คือ	พระนราธิราชภักดี	๑	๔
		พระยาบำเรอบริรักษ์	๑	
		พระยาศรีสรราช	๑	
		เจ้าจอมพลับ	๑	
พระยานครศรีธรรมราช กลาง มีบุตร ๗ คน	คือ	พระยานครศรีธรรมราชใหญ่	๑	๗
		พระศิริธรรมบริรักษ์	๑	
		พระภักดี (ผู้ช่วย) เอี่ยม	๑	
		นายบัว มหาดเล็ก	๑	
		นายเดช มหาดเล็ก	๑	
		เจ้าจอมอิ่ม	๑	
		เจ้าจอมสว่าง	๑	
พระยาเสนหามนตรี มีบุตร ๒ คน	คือ	นายสนิท หุ้มแพร (พร้อม)	๑	๒
		นายหนู มหาดเล็ก	๑	
พระยาบริรักษ์ภูธร เมืองพังงา มีบุตร ๒ คน	คือ	พระยาบริบักษ์ภูธร (ขำ) ผู้รักษาเมืองพังงา	๑	๒
		พระพล ปลัด	๑	
พระยาเสนานุชิต เมืองตะกั่วป่า มีบุตร ๑๑ คน	คือ	พระปลัดเมืองตะกั่วป่า	๑	๑๑
		พระเรืองฤทธิ์ ผู้ช่วย	๑	
		พระสุนทรวรนารถ ผู้ช่วย	๑	
		พระเสนานุวงศ์ ผู้รักษาเมืองรัตนิคม	๑	
		พระพลสงคราม เมืองกระบี่	๑	
		พระอิศราธิไชย ผู้รักษาเมืองกระบี่	๑	
		พระตะกั่วทุ่ง	๑	
		นายสุด ผู้ช่วย	๑	
		นายคำ ปลัด	๑	
		พระสมบัติ	๑	
		พระอินทรสมบัติ	๑	

พระยากาญจนดิฐ มีบุตร ๑ คน คือ หลวงพิพิธสุพรรณภูมิ ผู้ช่วย ๑
พระสงครามพิชิต มีบุตร ๑ คน คือ เจ้าจอมกุหลาบ ๑
พระยาปลัด มีบุตร ๑ คน คือ พระเสนีนฤเบศร์ ๑

เจ้าจอมมารดาบัว มีพระองค์เจ้า ๔ องค์	คือ	กรมหมื่นศิริธัชสังกาศ	๑	๔
		พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา	๑	
		พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์	๑	
		พระองค์เจ้าดำรงฤทธิ์	๑	
พระยานครศรีธรรมราช ใหญ่ มีบุตรคน ๑	คือ	พระเสนหามนตรี (เอียด)	๑	

สิริวงศ์นครตั้งแต่เจ้านคร ๒๔ ที่รู้ได้และที่เป็นราชการในเวลานี้เท่านี้(๑)

ผลประโยชน์หากิน

คนไทยทำนา ทำสวน ทำไร่ข้าว ไร่พริก ไร่แตง ทำปลาบ้าง ทอผ้าบ้าง จักสาน ทำทอง ขายของ จีนทำสวน ทำเหมือง ทำปลา ขายของตั้งค้าขายรับสินค้า พวกแขกหากินเหมือนไทย พราหมณ์อาศัยหากินทางพิธีและขายของ

สินค้าใหญ่ในเมืองนคร ข้าวเป็นใหญ่ และดีบุกและสิ่งของเบ็ดเตล็ดแทบจะทุกอย่าง ในท้องตลาดที่ขายของเครื่องนุ่งห่ม ผ้ายกทอง ผ้ายกไหม ผ้ายกดอก ผ้าม่วง ผ้าพื้น ผ้าตาตาราง ผ้ารี้วสายบัว ผ้าพื้นผ้าขาวม้า ไหม ด้าย ผ้าเช็ดปากด้าย ผ้าห่อด้าย สิ่งของเครื่องใช้ เครื่อง

(๑) ลำดับวงศ์สกุล ณ นคร ตามที่พิมพ์นี้เคลื่อนคลาด ที่สำคัญนั้นคือ เจ้าพระยานคร (พัฒน์) ที่เป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี เป็นบุตรเขย มิใช่บุตรตัวเจ้านคร บัญชีนี้เห็นจะจดตามผู้ใดผู้หนึ่งที่เมืองนครในเวลานั้นกราบทูลตามความเข้าใจของตน

ถม เครื่องทอง เครื่องเงิน เครื่องทองเหลืองเป็นต้น เครื่องจักสานเสื่อต่าง ๆ รูปพรรณสานด้วยลาน ด้วยเตย ด้วยหวาย ด้วยคล้า มีกระบุงนครเป็นต้น สิ่งของเครื่องใช้ในท้องตลาดซึ่งมาจากเมืองอื่นและต่างประเทศ มีตามธรรมเนียมเหมือนเมืองอื่น ๆ ของประหลาดที่คนนิยมต้องการที่เมืองนคร มีของเก่า ๆ โบราณหลายอย่าง มีพระพุทธรูปอย่างเก่าและเงินนะโมเป็นต้น และเครื่องสดคาว เป็นผลไม้ เครื่องยา ของแห้งต่าง ๆ

จำนวนราคาสินค้าออกจากเมืองนคร ข้าวเกวียนละ ๔ ตำลึงถึง ๕ ตำลึง ออกมาก ดีบุกออกปีหนึ่งหลายร้อยหาบ ของอื่น ๆ ออกตามธรรมเนียม ราคาสิ่งของที่ขายในตลาด ผ้านุ่ง ผ้าห่ม ผ้ายกไหม ผ้ายกทองไม่มีขายในตลาด เป็นของทอเฉพาะผู้สั่งจะซื้อ และเป็นของทำในบ้านผู้ว่าราชการเมืองกรมการ ผู้หลักผู้ใหญ่เป็นต้น ผ้าม่วง ราคาผืนละ ๕—๖ เหรียญ ผ้าริ้ว ผ้าตา ผ้าพื้น ผืนละ ๖ ก้อน หรือ ๒ ยาไป หรือ ๖ สลึง ผ้าขาวม้าไหมผืนละ ๗ เหรียญ ผ้าขาวม้าด้ายกุลีละ ๘ บาท ถึง ๑๐ บาท ผ้าเช็ดปากผ้าขาวกุลีละ ๔ บาทถึง ๕ บาท ผ้าโสร่งไหม ผืนละ ๔—๕—๖ เหรียญ ผ้าโสร่งด้ายผืนละ ๑ บาท เครื่องทองเครื่องถมไม่ใคร่มีขายในตลาด เป็นของทำจำเพาะผู้สั่งผู้ซื้อ และผู้ว่าราชการเมืองกรมการเรียกช่างมาทำเอาเอง ช่างทองในเมืองนครที่มีฝีมือทำเครื่องถม เครื่องทองดี ๆ เป็นอันมาก เครื่องเงินมีที่ตลาดบ้าง เป็นต้นว่าสมุก ตลับ โต๊ะ พาน ขายประมาณหนักกึ่ง ๒ หนัก เครื่องทอง

เหลืองมีชุมเป็นสมุก เป็นตลับ กระบะ กาน้ำเป็นต้น เครื่องสานกระบุงนครมีหลายชนิด ราคาตั้งแต่ ๖ สลึงถึง ๒ บาท ภาษีอากรมีตามธรรมเนียม และในแขวงเมืองนครนี้มีเหมืองดีบุก ๔ แห่ง ทำดีบุกได้ถึงปีละ ๔,๐๐๐ หาบ เรือค้าขายคอเวอนเมนต์ไม่มี เรือที่ค้าขายเป็นเรือแขก เรือจีน เรือปักษ์ใต้ มีเดือนหนึ่งประมาณ ๑๐—๒๐ ลำ เรือที่ราษฎรค้าขายอยู่เป็นเรือฉลอม เรือราวกระแชง เรือสำปั้นนี้เล็กใหญ่หลายอย่าง เรือสำหรับราชการ เป็นเรือเก๋งพายอยู่ ๖ ลำ เป็นเก๋งพั้งบ้าง เก๋งอย่างเรือแหวดอย่างใหม่บ้าง แต่ตัวเก๋งกับเรือไม่ลงที่ เก๋งเล็กหลวมเรือแทบทุกลำ เป็นของจับพลัดใส่เรือสำปั้นบ้าง เรือสำปั้นนี้ราวกระแชงยาว ๆ บ้าง และมีเรือกัญญาเอากระแชงทำหลังคา พายแจวบ้างมีหลายลำ ในเมืองนครมีช้างเป็นของหลวงสำหรับเมืองอยู่ประมาณ ๑๐๐ เศษ เป็นช้างพลายงาม ๆ ก็มีมาก มีกูบสี่หน้าหลังหนึ่งกูบประทุนดำและสัปคับโถงเป็นอันมาก และมีรถ ๔ ล้อม้าคู่ และรถ ๔ ล้อม้าเดียว รถค๊อกก๊าดประมาณ ๑๐ หลัง มีม้าขี่บ้าง แต่ไม่สู้ดี โคกระบือมีน้อย

จำนวนเงินที่ใช้ในเมืองนครนี้ ใช้เงินบาทอัฐก็ได้ ใช้เงินเหรียญแมกซิกัน ใช้เงินรูเบี้ยซึ่งชาวเมืองเรียกว่ายำไปก็ได้ และมีเบี้ยตะกั่วใช้สำหรับเมือง รูปกลม มีรูกลาง เป็นเหลี่ยม ๒ อย่าง อย่างหนึ่งกลมสองนิ้ว รูกลางกว้างกระเบียดใหญ่ มีอักษรจีนสี่หน้าทั้ง ๒ ข้าง ข้างหนึ่งมีอักษรจีนตรากดอีก ๒ ตัว อย่างนี้ใช้กัน ๑๐ อันเป็นก้อน ๓ อันเป็นยำไป ๖ ก้อนครึ่งเป็นเหรียญแมกซิกัน อย่างหนึ่งกว้างกลมนิ้วกึ่ง

กับกระเบียดน้อย รูกว้างกระเบียดใหญ่ หน้าหนึ่งมีอักษรจีน ๔ ตัว และอักษรเป็นตรากด ๓ ตัว หน้าหนึ่งเป็นอักษรแขกอีก ๒ ตัว ใช้กัน ๒ อัน เป็นเบี้ยอันใหญ่ ๑ ๒๐ อันเป็นก้อน

อาหาร

ข้าว ปลา หมู เป็ด ไก่ ผักป่า ผักสด ผลไม้ ทุเรียน มังคุด ลางสาด เงาะ ส้มโอ ส้มส้า ส้มแก้ว จำปาดะ ขนุน มะปราง มะปริง ลูกกระ สะตือ สะตอ พะเนียง มะผ่อ ผลไม้ มีแทบทุกอย่าง

ความ

ในเมืองนครนี้มีอยู่ตามธรรมเนียม เสมอเหมือนแต่ก่อน กรมการว่าความนครบาล ปล้นกันบ้าง มีค้างศาลอยู่ประมาณ ๒๐ เรื่อง ๓๐ เรื่องที่ ตะรางนั้นเห็นมีคนโทษใส่ขื่อใส่ตะโหงกอยู่เป็นอันมาก โจรผู้ร้ายที่แขวงเมืองนครมีอยู่เนือง ๆ

การร้อนเย็น

ราษฎรถือกันว่ามีความสุขปกติอยู่ ถ้าแต่จะสังเกตด้วยตาก็แลเห็นได้ว่า ราษฎรมีความจนมาก เป็นที่น่าสงสาร ถ้าจะต้องถูกกะเกณฑ์สิ่งใดมาก ๆ ก็น่าที่จะเหลือกำลัง ในเมืองนครนี้เป็นที่น่าสงสาร ทั้งภูมิฐานบ้านเมือง และผู้ว่าราชการเมือง กรมการและกำลังราษฎรที่จะให้เกิดความเจริญขึ้นได้นั้น

อนึ่ง ในปีนี้โคกระบือเป็นอันตราย เพราะเกิดโรคอย่างเมือง สงขลาล้มตายเป็นอย่างมากที่สุด ในคำลือว่าในปีนี้ราษฎรที่มีฝูงโคกระบือถึงตั้ง ๑๐๐ เมื่อโรคลงจับฝูงใดก็ล้มตายเหลืออยู่แต่ ๑ ตัว ๒ ตัวเท่านั้น โรคนี้มักจะชุกชุมทั่วไปไม่ใคร่เว้นหมู่บ้าน ปีนี้ราษฎรถึงแก่ทำนาด้วยพร้าด้วยมีดโดยมาก

เมืองไชยา

ชัยภูมิที่

เรือสุริยมณฑลทอดสมอที่ปากอ่าวเมืองไชยาด้านตะวันออก น้ำลึก ๕ วา ห่างฝั่งประมาณ ๖๐ เส้น ตรงปากคลองไชยา ไม่แลเห็น ๆ แต่แนวไม้เป็นพุ่ม พอสังเกตไปได้ หาดทรายและเขาไกลฝั่งเป็นอันมาก ข้างทิศใต้มีหาดทรายเป็นโขดใหญ่ยาว ปลายโขดเข้ามาทางฝั่งทิศตะวันตก ปากคลองไชยามีไม้ปัก หัวหาดยอดเป็นโครงทำนองทุ่น เป็นเครื่องหมายหัวหาด ต้นร่องทางเข้าที่เรือจอดในดอน ซึ่งชาวเมืองเรียกว่ากะเซ็ดนั้น หาดกะเซ็ดที่พ้นน้ำ แลเห็นเป็นหาดทรายประมาณ ๖๐ เส้น เป็นหาดดอนใต้น้ำตื้นไปประมาณ ๑๒๐ เส้นเศษ ถึงร่องเกาะปราบ ปาก

น้ำกาญจนดิฐ แลเห็นเกาะปราบ ปากน้ำเมืองกาญจนดิฐ แลเห็นเกาะปราบอยู่ไกล ๆ แลเห็นเขาฝั่งเมืองกาญจนดิฐซับซ้อนกันอยู่แต่ไกลเป็นอันมาก ข้างทิศเหนือแลเห็นแหลมซุยหรือแหลมทรายเป็นแนวไม้ยื่นออกไป ข้างทิศตะวันออกเฉียงเหนือของปากคลองไชยา พ้นแหลมออกมาแลเห็นเป็นทะเลกว้างไป แต่ทิศเหนือนั้นเป็นกะเซ็ด เป็นโขดทรายดอนตื้นออกไปประมาณ ๑๒๐ เส้น เวลาน้ำลงขอดโขดนั้นจึงผุดขึ้นแลเห็นได้ ที่เรือจอดนั้นเป็นที่น้ำลึกพ้นดอนกะเซ็ดเข้ามา ที่ร่องข้ามกะเซ็ดเข้ามาทางทิศตะวันออกตรงไปจนพ้นกะเซ็ด ตัวร่องกว้างบ้างแคบบ้าง อย่างกว้างประมาณ ๕—๖ เส้น อย่างแคบประมาณ ๒—๓ เส้น มีไม้ปักเป็นที่สังเกตร่องข้างละ ๑๒ ต้น แต่เสาเป็นอันตรายเสียบ้าง ที่ปากร่องนั้นมีโป๊ะ ๆ หนึ่งเป็นที่สังเกตปากร่อง โป๊ะต้องอยู่ข้างเหนือ ในร่องนั้นที่ดอนที่สุดที่ปากร่องน้ำลงสุดประมาณ ๗ ศอก แล้วลึกเข้ามา ๑๐ ศอกบ้าง ๓ วาบ้าง จนถึงน้ำ ๔ วา ๕ วา ในที่เรือจอดนี้

ร่องกะเซ็ดนี้แต่ก่อนมาไม่มีผู้ใดทราบว่ามีร่องข้ามกะเซ็ดเข้ามาจอดเรือข้างในกะเซ็ดได้ เรือใหญ่ ๆ ที่เป็นเรือราชการเรือค้าขายจะมาเมืองไชยา ต้องจอดนอกกะเซ็ดพ้นแหลมทรายไปไกลมาก เพราะคิดว่าไม่มีร่องเข้า ด้วยพระยาไชยาแต่ก่อนปกปิดร่องไว้ ต่อมาเมื่อพระยาไชยา (ขำ) คนนี้มาว่าราชการ จึงได้คิดปักเสาและนำเรือกลไฟและเรือราช-การที่ใหญ่ ๆ ข้ามกะเซ็ดเข้ามาจอดข้างในได้เป็นที่สะดวก ถึงในแผนที่ก็หามีร่องไม่ เป็นความชอบของพระยาไชยา (ขำ) คนนี้ได้อย่างหนึ่ง

ที่ปากคลองไชยานั้น มีหาดทรายเปนโขด และมีแหลมเปนหาดทรายข้างทิศตะวันออก มีศาลาที่แหลมนั้นหลังหนึ่ง ๓ ห้อง เฉลียงรอบหลังคามุงกระเบื้อง เปนชายคาหลบอย่างแบบศาลามอญ เปนของพระครูกาแก้วองค์เก่าสร้าง ที่ปากคลองไชยานั้น เลี้ยวเข้าไปทางทิศเหนือเรียกว่าคลองพุมเรียงปากคลองกว้าง ๒ เส้น มีต้นตาตุ่ม ต้นกงกางสองฟากน้ำเข้าไปประมาณ ๕ เส้นมีคลองแยกเข้าไปเมืองเลี้ยวไปทิศตะวันตกตัวคลองพุมเรียงนั้นตรงไปออกทะเลที่เขากะสง คลองที่เลี้ยวเข้าไปเมืองนั้นปากคลองกว้างประมาณ ๑๕ วา มีด่านที่นั้นเปนกระโจมและเรือนชาวด่าน ที่ตรงด่านออกมามีไม้ปักเปนรั้วกั้นตลอดคลอง มีช่องเรือเข้าออกอยู่ข้างแง้มด่านออกมาฝั่งเหนือประมาณ ๖ วา แต่ปากคลองแยกเข้าไปถึงเมือง ท่าบ้านเจ้าเมืองประมาณ ๑๐ เส้น ลำคลองนั้นเลยไปเปนดอน มีลำคลองต่อไปประมาณ ๖๐ เส้น

ที่ท่าบ้านพระยาไชยานั้น มีบันไดไม้เหนือสะพานขึ้นไปมีโรงจากโรงหนึ่งยาวประมาณ ๑๐ วา กว้าง ๔ วา มีเฉลียงรอบเปนโรงโกเดานที่เก็บสินค้าสำหรับบรรทุก มีถนนขึ้นไปทางทิศใต้ แล้วเลี้ยวขึ้นไปทางตะวันตกทางประมาณ ๒ เส้นเศษ ที่บ้านพระยาไชยานั้น มีรั้วกำแพงบ้านทำด้วยไม้กระดาน ยาวประมาณ ๑๕ วา ประตูบ้านมีหลังคามุงจากอย่างบั้นหยามีกระดาษอักษรจีนปิดหลังประตู หลังคาประตูบ้าน ยาวประมาณ ๔ วากว้าง ๑๐ ศอก ที่ตัวบ้านนั้นเปนเรือนไทย ยกพื้นชั้นเดียวสูงประมาณ ๓ ศอก ๓ หลัง ข้างนอกซ้ายขวาข้างละหลัง มีหลังขวางข้างในหลังหนึ่งมีชาลาพื้นกระดาน ข้างหน้ามีลูกกรง มีประตูนอกชาน ตัวเรือนหลังละ

๕ ห้อง ขื่อ ๘ ศอก หลังคามุงจากฝากระดาน เป็นรูปเรือนไทยยังไม่มีห้องนั่ง ตัวบ้านหันหน้าไปข้างทิศเหนือ ข้างนอกรั้วบ้านตรงหน้าบ้านมีสนามหญ้ายาวตลอดรั้วบ้าน กว้างประมาณ ๑๐ วา มีเรือนยกพื้นสูงประมาณ ๑ ศอก เป็นเรือนยาว ๕ ห้อง ๆ ละ ๘ ศอก ขื่อ ๔ วา ๒ ศอก มีฝา ๓ ด้าน มีห้องข้าง ๆ ๒ ห้อง เฉลียง ๘ ศอก ยกพื้นรอบหลังคามุงจากเป็นปั้นหยา หันหน้าไปทิศใต้ตรงบ้าน มีลูกกรงเหล็กเฉลียงด้านหน้าด้านหลัง แล้วมีเรือนอีก ๒ หลัง ปลูกขวางเรือนหลังใหญ่นั้นติดกับเฉลียง เป็นเรือน ๓ ห้อง ขื่อ ๖ ศอกเศษ มีฝาและกั้นห้องข้างด้านเหนือ ๒ ห้อง เหมือนกันทั้ง ๒ หลัง เฉลียงเรือนใหญ่ชกติดเรือน ๒ ข้าง เรือนหมู่นี้ พระยาไชยาเรียกว่าสเตชั่น เป็นของสำหรับรับคนที่จะไปมาอาศัย และเป็นหอนั่งด้วย เรือนหมู่นี้ปลูกที่เลนลุ่มริมลานหน้าบ้านที่เป็นสนามหญ้าต่อไปข้างหลังเรือนทิศเหนือนั้นเป็นป่าจากไปตลอดริมคลอง ที่หน้าเรือนทิศใต้ริมเฉลียงนั้นมีต้นไม้ปลูกเป็นหย่อมและมีกระถางต้นไม้โครตนเป็นอันมาก ที่ตรงหน้าเรือนผ่านสนามหญ้าเข้าไปถึงประตูบ้านที่อยู่ มีไม้กระดานทอดเป็นสะพาน ทางเดิน ๒ ข้างมีต้นมะลิเป็นพุ่มปลูกกระถาง ก่อเป็นระยะ ๒ ข้างทางไปเป็นคู ห่างประมาณ ๓ วา จนถึงประตูบ้าน ที่เรือนสเตชั่นนั้น ตกแต่งผนังเป็นเครื่องเจ๊ก เก้าอี้ เครื่องใช้ เครื่องฝรั่ง ดูเป็นที่คนพักสบาย ข้างรั้วบ้านทิศตะวันตก มีเรือนจากหลังคาปั้นหยายกพื้นหลังหนึ่ง กว้างประมาณ ๖ วา ยาวประมาณ ๘ วา มีรั้วข้างหน้า เป็นศาลากลางที่ชำระความ

ข้างทิศเหนือไกลรั้วบ้านไปประมาณ ๑๕ วา มีโรง ๒ หลังยาวประมาณ ๑๕ วา ๓ ขื่อวา เป็นโรงงานสำหรับทำการต่าง ๆ และมีบ้านเรือนโรงบ่าวไพร่และราษฎรอยู่ตามรอบบ้านหลายหลัง มีต้นหมากต้นมะพร้าวและมีต้นไม้แน่นหนาตลอดไป แล้วมีถนนตรงไปจากสนามหญ้าทางตะวันตก เป็นถนนพระยาไชยาคนนี้ได้ทำตัดใหม่ไว้ กว้างประมาณ ๘ ศอก ตรงไปหน่อยหนึ่งมีวัด ๆ หนึ่ง มีโบสถ์ก่ออิฐมุงกระเบื้อง ช่อฟ้าใบระกากว้างประมาณ ๔ วา ยาว ๖ วา ข้างในมีพระประธาน หน้าตักกว้าง ๔ ศอก หันหน้าโบสถ์ไปด้านตะวันออก มีกำแพงแก้วและพัทธเสมาล้อมรอบโบสถ์ เสมาไชยหน้าโบสถ์นั้น มีพะไลมุงกระเบื้องออกมาจากหน้าโบสถ์ ตัวเสมาอยู่ในร่ม ข้างหลังโบสถ์เป็นกุฎีพระต่อไป รั้ววัดเป็นไม้ปักห่าง ๆ เป็นขอบสูงประมาณ ๔ ศอก ประตูเป็นคอกและล้อมประตูก่ออิฐ วัดนี้ชื่อวัดสมุหนิมิตรเป็นของสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ปฏิสังขรณ์ ตรงวัดข้ามถนนทิศเหนือมีพระเจดีย์ มีฐานก่อสูงประมาณ ๕ ศอก สูงทั้งพระเจดีย์ด้วยประมาณ ๕ วา มีศาลาคดเล็ก ๆ ๔ มุมมีกำแพงแก้วชักติดกันรอบ พระเจดีย์องค์นี้เป็นของพระครูกาแก้วองค์เก่าสร้าง ต่อถนนไปอีกมีสะพานข้ามคูไป ถนนเลี้ยวไปข้างทิศเหนือ ข้างฟากถนนข้างตะวันตกมีลานกว้าง มีโรง ๆ หนึ่งกว้างประมาณ ๔ วา ยาวประมาณ ๖ วา มีอิฐเต็มในนั้นเป็นของเจ้าพระยาสุรวงศ์จะให้สร้างเกาวเมนต์เฮาส์ และมีโรงอีกโรงหนึ่งยาวประมาณ ๘ วา กว้าง ๔ วา เป็นโรงเบิกมาดทำเรือ ต่อถนนไปมีบ้านมีเรือนโรงกรมการและราษฎร

ตลอดไปทั้งสองฟากถนน ที่เป็นหมากเป็นมะพร้าวบ้าง ที่โรงเรือนมีหน้าถังขายของเป็นเครื่องชำ ผ้านุ่งผ้าห่มและเครื่องใช้สอยบ้าง เป็นสินค้าบ้าง มีรายไปเป็นแห่งๆ ทางประมาณ ๗ เส้น ๘ เส้น มีวัดๆ หนึ่งข้างฟากถนนทิศเหนือ ชื่อว่าวัดโพธาราม มีรั้วไม้เป็นเขื่อน และมีโบสถ์ผนังปูนชำรุดมุงหลังคาจาก กว้างประมาณ ๔ วา ยาวประมาณ ๖ วา หน้าโบสถ์หันไปทิศตะวันออก มีหมู่กุฎิพระอยู่ข้างมุมหลังโบสถ์ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ในโบสถ์นั้นมีพระประธาน หน้าตัก ๓ ศอก นั่งอยู่บนฐานปูนเตี้ยแต่กว้าง มีพระพุทธรูปใหญ่น้อยตั้งอยู่เป็นอันมาก มีพระหล่ออย่างเก่าๆ และชำรุดมาก และมียานุมาศอย่างเก่าๆ อยู่ ๒ อัน สลักปิดทองล่องชาด มีคานหามสำหรับหามด้วย ชำรุดสลักหักพัง ได้สอบถามพระครูกาแก้ว ก็ไม่ได้ความว่ามาแต่ไหน ทราบว่าเป็นของเก่าตั้งแต่พระครูกาแก้วเกิดมาก็เห็นอยู่ดังนี้ เป็นของเคยใช้สำหรับแห่พระ แห่บวชนาคบ้าง เมื่อพระครูกาแก้วคนนี้บวช ก็ได้เคยแห่ยานุมาศอันนี้ ตัวพระครูกาแก้วนั้นบัดนี้อายุถึง ๗๐ ปีแล้ว

ต่อวัดนี้ไปก็เป็นบ้านโรงเรือนราษฎรขายของสินค้ารายไปเหมือนที่ว่ามาแล้วนั้น ตั้งแต่ต้นถนนจนหมดหมู่บ้าน ทางประมาณ ๔๐ เส้น เป็นลานหญ้าและต้นไม้ป่า มีศาลามุงจากอยู่กลางหลังหนึ่งเป็นที่คนเดินทางพัก แล้วถนนนั้นต่อไปออกทุ่งอีกประมาณ ๕๐ เส้น รวมถนนนี้เป็นประมาณ ๙๐ เส้น

จำนวนคนและหมู่บ้าน

หมู่บ้านโรงเรือนราษฎรที่เปนหย่อมเปนหมู่ ในจังหวัดบ้านผู้ว่าราชการประมาณ ๒๐๐หลัง จำนวนคนประมาณ ๑,๐๐๐ เศษจำนวนบ้านโรงเรือนซึ่งตั้งอยู่สองข้างถนนเปนที่ซับซ้อนตลอดไปเปนประมาณ ๕๐๐ หลัง คนประมาณ ๒,๐๐๐ คน บ้านโรงเรือนที่ตั้งอยู่นอกเมืองไปเปนหย่อมเปนหมู่ตามสวนป่า รวมบ้านโรงเรือนตลอดเขตเมืองไชยาประมาณ ๙,๐๐๐ หลัง เปนคนประมาณ ๔๐,๐๐๐ ถ้าจะแบ่งคนเปนชาติจะเปนไทยสัก ๓๐,๐๐๐ จะเปนจีน ๓๐๐ เศษ จะเปนแขกสัก ๑,๗๐๐ คน คนไทยเปนส่วยทองส่วยดีบุกส่วยรังนกบ้าง ที่ส่วยทองส่วยดีบุกเก็บเงินปี ๑ คนละ ๗ บาท ส่วยรังนกนั้นเกณฑ์ไปเฝ้ารังนกที่เขาโคตาหลำเกาะอ่างทอง จีนเปนจีนผูกปี ๓ ปี ๔ บาท แขกไม่มีส่วยเปนแต่สำหรับเกณฑ์ราชการ เปนแขกพืชพันธุ์สำหรับบ้านเมืองมาแต่ครั้งเจ้าเมืองเปนแขก แขกเหล่านี้พูดแขกไม่เปนเกือบจะไม่เปนแขก เมืองนี้ผู้ว่าราชการเมืองมีตำแหน่งชื่อว่า พระยาวิชิตภักดี ชื่อตัวชื่อ ขำ มีผู้ช่วยคนหนึ่ง เปนที่หลวงราชานุกิจ ชื่อตัวชื่อ กลิ่น เปนน้องพระยาไชยาคนนี้ แต่ปลัดยกกระบัตรเปนคนในเมืองนี้ ยังไม่ได้รับสัญญาบัตรเปนแต่ว่าที่ไปก่อน และกรมการผู้น้อยอีกหลายคน ตัวพระยาไชยาคนนี้กิริยาท่าทางน้ำใจค่อยไปทางศิวิไลและเปนคนรู้จักการค้าขายมากเพราะได้ภรรยาบุตรจีน ที่จะชักนำให้น้ำใจเปนมอร์แซนต์ได้ ผู้ช่วยนั้นเปนคนหนุ่ม ได้เปนคนนำเรือเข้าร่องกะเซ็ด ปลัดยกกระบัตรนั้นเปนคนไม่สู้ตื่นไม่สู้ป่า ราษฎรในเมืองไชยานี้ ในเมืองไม่สู้หนาแน่น มีคนเดินถนนห่าง ๆ

ผลประโยชน์การหากิน

คนไทยทำนา ทำสวน ทำปลา ตัดมาดเรือ ตัดไม้ทำกระดาน หาซื้อขายสินค้าของ ทอผ้า เลี้ยงหมู พวกจีนทำสวนทำปลา ตั้งค้าขาย รับสินค้าส่งออกทำภาษี พวกแขกหากินเหมือนไทยยกไว้เสียแต่เลี้ยงหมู สินค้าใหญ่ที่ออกจากเมืองไชยา มาดเรือ กระดาน ไม้เคี่ยม ไต้ หวาย กระแชงข้าว เขาหนังโคกระบือ สุกร ผ้าพื้น ในท้องตลาดก็ขายของต่าง ๆ ที่ว่ามาแล้ว ที่เป็น ผ้านุ่ง ผ้าห่ม ผ้าพื้น ตาผ้ารัว และผ้าขาวม้า สิ่งของเครื่องใช้สอยต่าง ๆ มีบ้าง ร้านชำเป็นของมาแต่เมืองอื่น ๆ และเมืองต่างประเทศ จำนวนราคาสิ่งของสินค้าออกจากเมืองไชยามาดหมูกุและใหญ่น้อย ปีหนึ่งรวม ๓๒๐ หรือ ๔๐๐ ตั้งแต่ ๗ ศอกถึง ๔ วา ๒ ศอก ราคาตั้งแต่กึ่งตำลึงไปถึง ๕ ตำลึง ด้ายไหมกระแชงเตยปีหนึ่งซื้อออกประมาณ ๓,๐๐๐ บาท สุกรบรรทุกไปสิงคโปร์ประมาณปีละ ๓๐๐ หาบ ราคาหาบละ ๑๑ บาท กระดานไม้เคี่ยมประมาณ ๒,๐๐๐ หรือ ๓,๐๐๐ ตั้งแต่ ๕ วา ราคาแผ่นละ ๕ สลึง ผ้ายก ผ้าไหม ผ้าพื้น ผ้าอาบ ผ้าขาวม้า ประมาณปีละ ๒,๐๐๐ บาท ข้าวราคาเกวียนละ ๕ ตำลึง เขา หนัง หาบละ ๓ ตำลึง ราคาสิ่งของที่ขายในตลาด ผ้านุ่งผ้าห่มผ้ายกทองผ้ายกไหม ผ้าม่วงไม่มี เป็นของทำจำเพาะผู้สั่งผู้ต้องการและของทำที่บ้านผู้ว่าราชการและผู้ใหญ่ ผ้าด้ายแกมไหมราคาผืนละ ๓ บาท ๒ สลึง ผ้าพื้นราคาอย่างดีผืนละ ๖ สลึงหรือ ๗ สลึง ผ้าพื้นอย่างเลวกุลีละ ๑๘ บาท ๒๐ บาท ๒๔ บาท ผ้าขาวม้าอย่างกว้างกุลี

ละ ๒๐ บาท ผ้าขาวม้าอย่างแคบกุลีละ ๑๐ บาท ภาษีอากรตามธรรมเนียมเรือคอเวอนเมนต์มีอยู่ลำหนึ่ง เป็นเรือแต่ก่อนก็เสียใช้ไม่ได้ ในปีหนึ่งเรือค้าขายเป็นเรือแขกจีนปักษ์ใต้ ปีหนึ่งประมาณ ๔ ลำ ๕ ลำ ที่เป็นเรือฉลอมมีเสาใบ บรรทุกมาดเรือเข้าไปกรุงเทพ ฯ ปีหนึ่งประมาณ ๕ ลำ ๖ ลำ เรือเล็ก ๆ ที่ราษฎรใช้สอยและจับปลาต่าง ๆ เรือสำปั้นนี้บ้าง เรือราวกระแชงบ้าง เป็นเรือแจวเล็ก ๆ ผู้ว่าราชการมีเรือค้าขายอยู่ลำหนึ่ง เป็นเรือทำนองจีน เสาใบเป็นจีนเป็นเรือเท้ง จุสินค้า ๒,๔๐๐ หาบ ได้เคยค้าขายที่เมืองสิงคโปร์ ปีหนึ่ง ๓ เที่ยว ๔ เที่ยว มีกำไรมาก ยังต่ออีกลำหนึ่งยังไม่แล้ว เรือเล็กที่ใช้สอยเป็นเรือเก๋งสำปั้นนี ๙ แจว ๖ แจว ๘ แจวบ้าง มีประทุนบ้าง ผูกราวกระแชงบ้าง เป็นเรือญวนใหญ่บ้าง พระยาไชยามีเรือโบต ๖ กรรเชียงอีกลำหนึ่ง และมีแคร่หนึ่ง เกียวจีนโถงหนึ่ง เก้าอี้หามหนึ่ง ช้างสำหรับเมืองนั้นมีน้อยประมาณ ๒๐ ตัว แต่เป็นของพระไชยาซื้อบ้าง ออกไปจับเอาเองบ้าง มีกูบมีสัปคับอยู่บ้าง

จำนวนเงินที่ใช้ในเมืองไชยานี้ ใช้เงินบาท อัฐ เป็นพื้นถ้าจะใช้เงินเหรียญแมกซิกันก็ได้ เงินยำไปก็ได้ เบี้ยตะกั่วเมืองไชยาไม่มี ใช้อัฐกรุงเทพ ฯ

อาหาร

ข้าว ปลา หมู เป็ด ไก่ ผักสด ผักป่า ผลไม้ ทุเรียน ลางสาด มะม่วง ละมุดใหญ่ มะปริง สะท้อน สับปะรด ขนุน หมาก มะพร้าว

ความ

ถ้อยความในเมืองไชยานี้มีตามธรรมเนียม มักมีผู้ร้ายมาแต่เมืองอื่น มีบ้านดอนเป็นต้น เพราะเมืองไชยากับเมืองบ้านดอนมักมีผู้ร้ายเดินไปมาถึงกัน ถ้าเกิดผู้ร้ายขึ้นเมืองไชยาก็มักโทษเอาว่าผู้ร้ายมาจากเมืองกาญจนดิฐ ถ้าผู้ร้ายเกิดขึ้นในเมืองกาญจนดิฐ มักโทษว่าผู้ร้ายมาจากเมืองไชยาเป็นดังนี้อยู่เนือง ๆ พระยาไชยาจับผู้ร้ายที่มาแต่เมืองอื่นไว้ได้หลายสิบคนแล้ว ได้ใช้ถากถางถนนบำรุงบ้านเมืองอยู่เสมอ

ความร้อนเย็น

ราษฎรมีความสุขสบาย โคกระบือไม่เป็นอันตรายไม่มีโรคอย่างที่ว่ามาแล้ว เพราะโรคนั้นไม่มีมาถึงเมืองนี้ ในปีนี้การค้าขายบริบูรณ์อยู่

เมืองกาญจนดิฐ

ชัยภูมิที่

เรือสุริยมณฑล ทอดสมอปากอ่าวเมืองไชยาด้านตะวันออก น้ำลึก ๕ วา ห่างฝั่งประมาณ ๖๐ เส้นเศษ ไม่แลเห็นปากคลองบ้านดอน คือ เมืองกาญจนดิฐ เห็นแต่เกาะปราบที่เป็นอ่าวจะเข้าคลอง ข้างทิศตะวันออกเฉียงใต้ แลเห็นเขาฝั่งเมืองกาญจนดิฐซับซ้อนเป็นอันมาก ปากคลองอยู่อีกแห่งหนึ่งอยู่ข้างทิศใต้ แลเห็นแนวไม้และเขาฝั่งไกลลิบที่ คลองนี้เรียกว่าคลองพันคูหา เป็นคลองเขตแดนเมืองไชยากับเมืองกาญจนดิฐ ข้างแง้มคลองฝั่งตะวันตกเป็นเขตแดนเมืองไชยา ข้างแง้มตะวันออกเป็นเขตแดนเมืองกาญจนดิฐ เป็นทางไปเมืองกาญจนดิฐได้ใกล้กว่า จอดเรือที่เกาะปราบปากอ่าวกาญจนดิฐนั้น คิดระยะตั้งแต่เรือจอดที่กะเซ็ดไชยามาถึงปากคลองพันคูหา ประมาณ ๑๕๐ เส้น ที่ปากคลองนั้นเป็นชายเลนยาวออกมาทั้งสองข้าง พ้นชายไม้ประมาณ ๒๐ เส้น ปากคลองกว้างประมาณ ๓ เส้น แล้วเป็นชายไม้ลำพูจากสองข้างทางเข้ามาประมาณ ๒๐ เส้น ถึงคลองแยกทางหนึ่งทิศตะวันออกที่จะไปกาญจนดิฐ เรียกว่าคลองบางชาแก้ว ปากคลองกว้างประมาณ ๑ เส้น ตัวคลองพันคูหานั้นเลยไปข้างทิศใต้ไปท่าข้าม ในคลองแยกบางชาแก้วนั้นเข้ามาอีกหน่อยหนึ่ง ข้างฝั่งใต้มีคลองแยกไปออกทะเลอีกคลองหนึ่ง เรียกว่าคลองลิว ถัดขึ้นมาข้างฝั่งเหนือ มีคลองแยกอีกทางหนึ่ง ชื่อ

คลองบางขยาก ไปออกคลองพันคูหา ถัดขึ้นมาทางฝั่งใต้มีคลองแยกออกทะเลอีกคลองหนึ่ง เรียกว่าคลองบางขนาก ตั้งแต่นั้นมาขึ้นลำน้ำคลองบางชาแก้ว กว้างออกมาประมาณ ๒ เส้นเศษ ๓ เส้น น้ำจืดสนิทมาตั้งแต่ต้นคลองชาแก้ว และมีบ้านราษฎรตั้งอยู่ตามลำน้ำเป็นหมู่หย่อมห่าง ๆ กัน มีสวนหมากสวนมะพร้าวรายเรียงมาบ้าง แล้วมาเป็นที่เปล่ามีชายไม้ริมคลอง ข้างในเป็นทุ่งบ้าง เป็นไร่ข้าวทุ่งบ้าง ที่ใกล้จะถึงเมืองฝั่งตะวันออกมีสวนมะพร้าวหมู่บ้าน มีศาลเจ้าใต้ต้นลำพูน ๒ หลังข้างฝั่งตะวันออกที่ปลายแหลม มีแม่น้ำแยกย้อนไปข้างทิศเหนือไปออกปากน้ำกาญจนดิฐที่เกาะปราบ แม่น้ำเลยขึ้นไปทางทิศใต้ไปบรรจบท่าข้าม ที่แม่น้ำ ๓ แยกตรงนี้ กว้างประมาณ ๑๕ เส้น ฝั่งตะวันออกมีสวนมะพร้าวและหมู่บ้านราษฎรปลูกริมน้ำ เป็นโรงเรือนจากซับซ้อนกันเป็นอันมาก ยืนยาวตามลำน้ำประมาณ ๔๐ เส้นเศษเป็นหมู่บ้านดอนเมืองกาญจนดิฐ บ้านผู้ว่าราชการนั้นตั้งอยู่เหนือน้ำ เหนือหมู่บ้านคนทิศใต้ เหนือบ้านผู้ว่าราชการขึ้นไปหน่อย มีเกาะกลางน้ำชื่อว่าเกาะกลางถัดขึ้นไปมีเกาะอีกเกาะหนึ่งชื่อว่าเกาะสมอ ข้างฝั่งตะวันตกตรงหน้าบ้านเจ้าเมืองมีวัด ๆ หนึ่ง ชื่อวัดคงคานาม มีโรงอุโบสถหลังหนึ่ง มีพระเจดีย์หลังหลังหนึ่ง สูงประมาณ ๖ วา ๗ วา ที่บ้านผู้ว่าราชการมีแพแฝดหลังหนึ่ง แต่งเครื่องจีน หลังแพมีสะพาน ขึ้นหลังแพเป็นตึกเป็นบ้านผู้ว่าราชการเมือง มีกำแพงรั้วไม้กระดานสูงประมาณ ๖ ศอก ยาวประมาณ ๒๐ วา ประตูปิด เพราะพระยากาญจนดิฐ [๑] เข้าไปกรุงเทพฯ

(๑) พระยากาญจนดิฐ (พุ่ม) บุตรเจ้าพระยานคร(น้อย)

ข้างในบ้านนั้น มีหอนั่งและเรือหลังคาจาก ริมบ้านผู้ว่าราชการเมือง ทิศใต้มีบ้านผู้ช่วย รั้วบ้านติดกันกับบ้านพระยากาญจนดิฐ เป็นรั้วไม้ไผ่ขัดแตะ มีเรือนจากอยู่ ๓ หลัง ฝากระแชงอ่อนหลังหนึ่งขื่อประมาณ ๖ ศอก เฉลียงร่วมในรั้วบ้านนั้นมีหญ้ารกเต็มไป มีถนนเล็กจำเพาะเดินได้คนเดียวเท่านั้น ที่ตรงหน้าบ้านมีโรงเป็นศาลาริมน้ำอยู่ ๒ หลัง ๆ คามุงจาก กว้างยาวประมาณ ๒ วา ๔ วา มีพื้นฟากไม้เหลาชะโอนเป็นที่สำหรับนั่งเล่นและว่าความ แล้วมีถนนตกไปข้างทิศใต้ มีหนทางเดินไปข้างทิศใต้ แล้วมีหมู่บ้านคนข้างริมน้ำ และมีสะพานข้ามคูน้ำเข้าทุ่งแห่งหนึ่ง หนทางนั้นเป็นลุ่ม ๆ ดอน ๆ เป็นน้ำเป็นโคลนบ้างไปประมาณ ๑๕ เส้นถึงปากถนน ตลอดถนนกว้างประมาณ ๑๐ ศอก มีโรงเรือนราษฎรขายของขายสินค้าทั้งสองฟาก มีเสาโคมปักตลอดทุกหน้าโรงหน้าบ้าน เพราะเมื่อเดือนก่อนนั้นเกิดอหิวาตกโรค ราษฎรจุดโคมบูชากันความไข้ ไปอีกหน่อยหนึ่ง มีศาลเจ้าจีนก่อตึกมุงกระเบื้องแห่งหนึ่ง อยู่ข้างฟากถนนทิศตะวันออก แล้วไปอีกหน่อยหนึ่งถึงตึกกงสีซึ่งเป็นโรงภาษีฝิ่น อยู่ข้างฟากถนนทิศตะวันตก ตึกนั้นอยู่ริมน้ำข้างหนึ่ง อยู่ริมถนนข้างหนึ่ง เป็นตึก ๒ ชั้น ๕ ห้องขื่อ ๑๐ ศอก เฉลียงรอบ เฉลียงด้านตะวันออกโปร่งเสาลอย ตึกนี้ทำเป็นทำนองจีน ถัดตึกกงสีไปตามถนนนั้นเป็นเรือนโรงตลาดตลอดไป จนถึงโรงบ่อนเก่าเป็นโรงจากยาวประมาณ ๔—๕ วา เป็นที่สุดถนนตลาดใหญ่ ถนนนี้ยาวประมาณ ๑๕ วา ถัดถนนใหญ่นี้ขึ้นไปข้างเหนือ มีลานทรายกว้าง มีวัด ๆ หนึ่ง ชื่อวัดพระโยกมีโรงอุโบสถโรงหนึ่งเป็นโรงจากเตี้ย ๆ ฝากระดานหลังคาจาก มีพระ

ประธานหน้าตัก ๕ ศอกนั่งอยู่กับแท่นปูนเตี้ย ๆ มีพระเล็ก ๆ บ้าง แล้วมีคอกไม้กันล้อมรอบโรงโบสถ์นั้น หมู่กุฎีห่างโบสถ์มาข้างริมถนนเหมือนกับเรือนราษฎรตามธรรมเนียม วัดนี้เป็นวัดถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ที่ปลายถนนใหญ่หน้าโรงโปเก่านั้น มีตรอกเลี้ยวไปข้างริมน้ำทิศตะวันตก ที่มุมปากตรอกที่จะเลี้ยวแง่มใต้นั้น มีตึกหมู่หนึ่งเป็นโรงอากรสุรา กว้างประมาณ ๔ วา ยาวประมาณ ๖ วา เป็นตึกจีน ๓ ห้อง ๆ กลางเป็นประตูเข้า ๒ ข้าง ฝาหน้าถัง หลังคามุงกระเบื้อง ที่ในตรอกนั้นข้างแง่มเหนือ มีโรงเรือนราษฎรตั้งร้านขายของติดกันไป ข้างแง่มใต้มีวัดร้างวัดหนึ่ง รั้วเป็นคอกไม้ มีโรงอุโบสถเรียกว่าวัดร้าง ตรอกนั้นกว้างประมาณ ๔ ศอก แล้วเลี้ยวไปข้างทิศเหนือ มีโรงเรือนราษฎรเป็นตลาดเก็บของสินค้าต่าง ๆ ที่มุมตรอกจะเลี้ยวไปมีโรงเจ้าภาษีหมูเป็นโรงจากอยู่ข้างทิศตะวันออก ถัดไปมีศาลเจ้ากวนอูอีกหลังหนึ่งเป็นตึกหลังคามุงกระเบื้อง กว้างยาวประมาณ ๕—๖ วา ปลูกลึกเข้าไปเกือบถึงใกล้วัดพระโยก ถัดไปมีตึกหลังหนึ่ง เป็นตึกจีนปั้นยังเป็นพ่อค้าตั้งค้าขายใหญ่มาแต่เดิม ต่อไปตามตรอกมีคูน้ำเข้าทุ่ง ๒ แห่ง มีสะพานข้าม ตามตรอกนี้ยืนไปเป็นทาง ๑๕ วา แล้วถึงสวนมะพร้าวถัดอ้อมไปเข้าหลังบ้านพระปลัดได้ ที่บ้านพระปลัดนั้นมีรั้วไม้เป็นง่าม เอาไม้ลำใหญ่พาด หลังบ้านเป็นป่าหญ้ารก ตัวหมู่เรือนตั้งอยู่ริมน้ำ มีโรงจาก ๒ โรงแฝด มีโรงขวางติดกันกับ ๒ โรงนั้น ทิศตะวันตกอีกโรงหนึ่ง ตัวโรงหลังใต้นั้นยกพื้นสูงประมาณ ๕ ศอก ฝากระแชงเปิด ข้างด้านตะวันออกแหวะช่องบันไดขึ้น ฝาชั้นในเอามุ้งกัน ใต้ถุนโรงนั้นโปร่ง

มีภมรเขียวสุนัขเครื่องกลึงหลายอัน มีท่อนไม้สำหรับกลึงหลายท่อน โรงด้านเหนือไม่มีพื้น มีเครื่องจักรไทยเป็นโปเล่สำหรับหมุนเครื่องกลึงทั้งปวง ที่หัวโรงด้านตะวันออกนั้นมีร้านยกพื้นประมาณศอก ๑ มีไม้ปั้มรูปต่าง ๆ ตั้งเรียงรายเป็นโคนไม้ เป็นโพรง เป็นตอหลายอย่าง ริมชายคาโรงที่ตรงยกพื้น มีร้านไม้เลื้อยด้วยบอระเพ็ด ที่หว่างเฉลียงโรงที่ต่อกันนั้น มีร้านยกพื้นสูงประมาณศอก ๑ อีกแห่งหนึ่ง ตั้งเตาใหญ่หลอมแร่แปรธาตุต่าง ๆ ที่ริมรั้วตรงหมู่เรือนออกไปทิศตะวันออกนั้นมีร้านไม้ยกพื้นกระดาน เป็น ๒ ชั้น ๆ ที่ ๑ สูงประมาณ ๓ ศอก ชั้นที่ ๒ สูงประมาณ ๑๐ ศอก กว้างประมาณ ๔ ศอก ยาวประมาณ ๘ ศอก อยู่ในเซิงพุ่มไม้ล้อมรอบรกรุงรัง สำหรับขึ้นไปตากอากาศ แล้วอ้อมไปริมตลิ่งเป็นที่ลงเรือ มีไม้ปัก ๒—๓ อัน ไม่มีสะพาน

จำนวนคนและบ้าน

ตำบลบ้านตั้งแต่ปากคลองพันคูหาฝั่งตะวันออก ซึ่งเป็นเขตแดนเมืองกาญจนดิฐ เป็นระยะเข้ามาจนถึงเมืองกาญจนดิฐมีหมู่บ้านหลายแห่ง หมู่บ้านโรงเรือนราษฎรตามริมลำน้ำที่ตั้งหมู่บ้านเมืองกาญจนดิฐ ตั้งแต่บ้านพระปลัดขึ้นไปถึงบ้านผู้ว่าราชการเมืองติดกันแน่นหนา เป็นหมู่ตลาดด้วยประมาณ ๖๐๐ หลัง คนประมาณ ๒,๐๐๐ คน หมู่บ้านตามริมลำน้ำ และสวนป่าที่ตั้งเป็นหมู่เป็นหย่อมอีก รวมหมู่บ้านโรงเรือนในแขวงเมืองกาญจนดิฐ ประมาณ ๗,๐๐๐ หลัง คนประมาณ๔,๐๐๐๐

คน ถ้าจะแบ่งเป็นชาติจะเป็นไทยสัก ๓๐,๐๐๐ คนเศษ เป็นจีนประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ แขกประมาณ ๒๐๐ คนเศษ จึงรวมเป็นคนประมาณ ๔๐,๐๐๐ คน คนไทยเป็นคนส่วยทอง ส่วยดีบุก ปีหนึ่งเก็บคนละ ๗ บาท จีนเป็นจีนผูกปี้ แขกเกณฑ์ราชการเป็นคราว ๆ ผู้ว่าราชการเมืองไม่ได้อยู่เมืองเข้าไป ณ กรุงเทพ ฯ อยู่แต่พระศรีสุพรรณดิฐปลัด(๑) กับหลวงพิพิธสุพรรณภูมิผู้ช่วย(๒) พระปลัดนั้นอายุประมาณ ๕๐ ปีเศษ เป็นคนอย่างเก่าเน่าเต็มที่ และน่าที่จะเป็นช่างอย่างเขาเล่นแร่แปรธาตุเป็นต้น และเป็นคนไม่ถูกกันกับผู้ว่าราชการเมืองด้วย หลวงพิพิธผู้ช่วยนั้น เป็นบุตรพระยากาญจนดิฐทุกวันนี้ เป็นหลานเจ้าพระยานครน้อย อายุ ๓๑ ปี หน้าตาท่าทางเป็นคนป่าและทำนองชาวนคร พลเมืองราษฎรในท้องตลาดเห็นแต่พวกจีนกลุ้มไปเป็นอันมาก คนไทยอยู่ตามร้านและเดินบ้างห่าง ๆ มีพวกจีนที่เป็นพ่อค้าพอมีเงินทองบ้างอยู่หลายคน คือ จีนหลงเป็นหลวงประเทศสมบัติ จีนอะไรอีกคนหนึ่ง ที่เป็นขุนสุนทรพานิช จีนปั้นยัง จีนม้าจิว จีนเอ้ย จีนกุยเกียง ราษฎรเห็นเป็นคนบริบูรณ์ก็แต่จีน

---

(๑) พระยาศรีสุพรรณดิษฐ (เสม) น้องพระยากาญจนดิฐ (พุ่ม)

(๒) หลวงพิพิธสุพรรณภูมิ ชื่อจำเริญ ต่อมาเลื่อนเป็นพระยากาญจนดิฐบดี ผู้ว่าราชการเมืองกาญจนดิฐ

ผลประโยชน์การหากิน

คนไทยทำนาเป็นใหญ่ ตัดมาด ตัดกระดาน ทำปลา ทำไต้ ทำหวาย ทำสวนบ้าง ตั้งค้าขายสินค้าขายของทอผ้า พวกจีนตั้งค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า และค้าเรือ ตั้งต่อเรือ ทำเหมืองดีบุก ทำภาษี พวกแขกหากินเหมือนไทย สินค้าใหญ่ในเมืองกาญจนดิฐ ข้าว เป็นใหญ่ มาดเรือ กระดาน ไม้เคี่ยม ไต้ หวาย ดีบุก น้ำมันยาง เขา หนัง โค กระบือ สุกร กระแชงเตย เสื่อ กระสอบ สินค้าที่ขายในตลาด ผ้านุ่ง ผ้าห่ม ผักปลา และผลไม้เป็นต้น ราคาสินค้าออก ข้าวเกวียนละ ๕ ตำลึง ๖ ตำลึงบ้าง มาดเรือยาวตั้งแต่ ๗ ศอกจน ๔ วา ราคาตั้งแต่ ๒ บาทจนถึง ๔ ตำลึง ออกปีหนึ่งประมาณ ๒,๔๐๐ ลำ กระดานไม้เคี่ยมยาวตั้งแต่ ๕ วา ๒ ศอก ถึง ๗ วา ราคาแผ่นหนึ่งตั้งแต่ ๑๐ สลึง ถึง ๓ บาท ๒ สลึง ออกปีหนึ่ง ๓,๐๐๐—๔,๐๐๐ แผ่น ไต้ หวาย น้ำมันยาง ปีหนึ่งเป็นเงินประมาณ ๒๐๐ ชั่ง เขา หนัง โค กระบือ ปีหนึ่งประมาณ ๒๐๐—๓๐๐ หาบ ๆ ละ ๑๒ บาท สุกรปีหนึ่งออกประมาณ ๑๐๐ หาบ ๆ ละ ๑๐ บาท ๓ ตำลึง ราคาสินค้าขายในตลาด ผ้ายกไหม ราคาผืนละ ๑๐ บาท ๓ ตำลึง ผ้าพื้นอย่างดีราคาผืนละ ๖ สลึงถึง ๒ บาท ผ้าขาวม้ากุลีละ ๑๘ บาทถึง ๒๔ บาท ภาษีอากรมีตามธรรมเนียม มีเหมืองดีบุกอยู่แห่งหนึ่งขึ้นไปทางปลายน้ำท่าทอง ทำดีบุกได้ปีหนึ่งประมาณ ๑๐๐ หาบ ถ่านศิลานั้นในเมืองกาญจนดิฐไม่มี มีอยู่ในแขวงเมืองนครนอกเขา แต่เอาลงมาทางเมืองนครไม่ได้ ต้องเอาลงมาทางเมืองกาญจนดิฐ อนึ่ง

ลำน้ำในเมืองกาญจนดิฐนี้ เป็นท่าสินค้าร่วมแม่น้ำหลวงแขวงเมืองนคร สินค้าเหนือตกลงมา เรือค้าขายเป็นเรือแขกเรือจีนใหญ่มีเป็นอันมาก ปีหนึ่งประมาณ ๑๐๐ ลำ เรือเล็ก ๆ อีกเป็นอันมาก เรือคอเวอนเมนต์ไม่มี มีเรือกลไฟผู้ว่าราชการเมืองอยู่ลำหนึ่ง ยาวประมาณ ๗ วา มีเรือยอตช์เลว ๆ ของผู้ช่วยลำหนึ่ง เรือเล็กที่ใช้เป็นเรือแจว เป็นเรือไม้ขุดเป็นเรือโบตบ้าง มีช้างในพื้นเมืองประมาณ ๔๐ ช้าง เป็นช้างของผู้ว่าราชการเมืองบ้าง ราษฎรบ้าง

จำนวนเงินที่ใช้ในเมืองกาญจนดิฐ ใช้เงินบาทอัฐก็ได้ใช้เงินเหรียญแมกซิกันก็ได้ เงินยำไปที่เรียกว่ารูเบี้ยก็ใช้ได้ในเมืองใช้เบี้ยดีบุกเป็นเบี้ยแทนอัฐ เป็นรูปกลมมีรูกลางคล้ายแปะจีน กว้างกลมนิ้ว ๑ กับ ๓ กระเบียดใหญ่ รูกลางกว้าง ๓ กระเบียดเล็ก หน้าหนึ่งมีอักษรไทยเป็น ๔ มุม แยกอักษรเป็น ๔ ทิศ อ่านว่ากาญจนดิฐ หน้าหนึ่งมีอักษรจีน ๔ ตัว และมีอักษรจีนตีกดประจำอีก ๒ ตัว ใช้ ๑๐ อันเป็นก้อน ๓ ก้อน เป็นยำไป ๖ ก้อนครึ่งเป็นเหรียญแมกซิกัน

อาหาร

ข้าว ปลา หมู เป็ด ไก่ ผักสด ผักป่า ขนุน จำปาดะ ทุเรียน ลางสาด มังคุด เงาะ ลูกกระ มะปริง ส้มแก้ว ส้มส้า ส้มเปลือกบาง ละมุดใหญ่ มะม่วงแก้ว มะพร้าว หมาก

ความร้อนเย็น

ราษฎรมีความสุขสบาย แต่ว่าไม่สู้เป็นปรกติเพราะโคกระบือเกิดโรคล้มตายบ้าง โรคนี้จะจับอย่างนี้ลงเป็นฝูง ๆ หมู่ ๆ ไม่ทั่วกันไป ถ้าถูกหมู่ไหนก็หมดหมู่นั้น การสินค้า ค้าขายเรือแพเป็นการเจริญอยู่ ภาษีอากรบริบูรณ์ เมื่อครึ่งเดือนก่อนมาเกิดไข้อหิวาตกโรค ผู้คนล้มตายชุกชุม แต่ไม่มากนักเวลานี้เรียบร้อยแล้ว

เมืองหลังสวน

ชัยภูมิที่

เรือสุริยมณฑลทอดสมอปากอ่าวเมืองหลังสวนทิศใต้ น้ำลึกประมาณ ๑๐ ศอก ห่างฝั่งประมาณ ๓๐ เส้น แลเห็นมีหาดทรายต้นไม้สูง มีต้นยางเป็นต้น และมีหาดทรายเป็นแหลมออกมาประมาณ ๒๐ เส้น เป็นปากลำน้ำหลังสวนเข้าไปทางทิศตะวันตก แลเห็นเขาใกล้น้ำหลายลูก ที่ไกลไปมีมาก นอกเรือจอดทิศใต้นั้น มีศิลาใต้น้ำหลายแห่ง ที่ปากน้ำกว้างประมาณ ๕ เส้น ข้างฝั่งเหนือมีโรงพักปากน้ำเป็นหลังคาจาก และหมู่บ้านด่าน หลังด่านมีวัด ๆ หนึ่งชื่อวัดปากน้ำ ต่อเข้าไปสองฟากแม่น้ำมีต้นไม้บนฝั่ง และไม้ชายเฟือยเป็นต้น คือลำพูจากหมาก

มะพร้าว และต้นไม้อื่น ๆ ฝั่งใต้มีเขาตกน้ำแห่งหนึ่งชื่อเขาตลิ่งตั้ง เข้าไปอีกเลี้ยวหนึ่งมีวัด ๆ หนึ่ง ชื่อวัดท่าพร้าว และมีหมู่บ้านคนด้วย แล้วถึงบ้านบางกา มีคลอง ๆ หนึ่ง กว้างประมาณ ๘ ศอก เรียกว่าคลองบางกา ข้างฝั่งเหนือมีเขาทัพมอญและวัดท่ามะปริง และถัดเข้าไปมีศาลเจ้า ๆ หนึ่ง หลังคามุงจากเป็นศาลเจ้าเสือเมือง คนชาวเมืองนับถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์ ถัดขึ้นไปอีกสองเลี้ยว มีเกาะกลางน้ำ บนตลิ่งฝั่งเหนือมีวัด ๆ หนึ่งชื่อวัดแหลมทราย ฝั่งใต้มีวัด ๆ หนึ่ง ชื่อวัดดอนยาง แล้วถึงบางยิโร มีบ้านราษฎร และโรงเตาสุราและสวนหมาก มะพร้าว ทุเรียน ถัดขึ้นไปถึงปากคลองบางลำพู แล้วถึงเขาเบญจาขึ้นไปทางฝั่งใต้ถึงวัดโตนดแล้ววัดด่านเป็นที่ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา แล้วมีบ้านด่านซึ่งเป็นทางมาจากเมืองชุมพร ถัดขึ้นไปทางฝั่งเหนือถึงเขาเซ ที่ตำบลนั้นเรียกว่าบ่อเงินบ่อทอง ตีนเขาลงมาถึงน้ำเป็นศิลาแดงสองชะวาก ที่ตรงชะวากนั้นน้ำเชี่ยว เวลาน้ำลดลึกประมาณ ๔–๕ วา ข้างใต้น้ำเรียกว่าบ่อทอง ชะวากเหนือน้ำเรียกว่าบ่อเงิน แล้วเลี้ยวขึ้นไปเป็นข้อศอกริมน้ำข้างฝั่งเหนือน้ำวนเชี่ยว เพราะมีสะพานหินของเก่าอยู่ใต้น้ำเรียกว่าสะพานนาง ถัดขึ้นไปเลี้ยวเป็นข้อศอก อีกแห่งหนึ่งตลิ่งฝั่งใต้ชัน น้ำวนเชี่ยวจัด ถัดขึ้นไปถึงวัดบางขันเงิน แล้วถึงคลองบางขันเงินถึงสะพานบ้านผู้ว่าราชการเมือง ขึ้นไปอีกครึ่งเลี้ยวข้างฝั่งเหนือมีบ้านเรือนเป็นโรงเตาหลอมดีบุก ขึ้นไปอีกสองเลี้ยวข้างฝั่งใต้ถึงเขาเอ็น มีถ้ำเป็น

ชะวากเข้าไป ต้องเดินเลี้ยวซ้ายเข้าไปประมาณ ๑ เส้น ในถ้ำนั้นเวิ้งสูงประมาณ ๔—๕ เส้น กว้างประมาณ ๕ วา ๒ ศอก ในถ้ำนั้นมีฐานปูนมีพระพุทธรูปหน้าตัก ๑—๒ ศอก ที่ริมเชิงเขามีเรือนอยู่ ๓ หลัง และมีกระท่อมเหมือนประทุนเรือ อย่างนี้เห็นมีชุมแทบจะทุกวัด ที่จะเป็นที่จงกรม ต่อขึ้นไปจากเขาเอ็นนั้น มีลำน้ำปลายไปถึงเขาแดนเมืองระนอง ลำน้ำสูงขึ้นไปทุกที เป็นลำธารน้ำไหลมาจากเขา มีเขาริมน้ำและเก่งเป็นอันมาก ระยะทางเดินไปถึงปลายน้ำประมาณ ๓ วัน

อนึ่ง ลำน้ำเมืองหลังสวนนี้ ตั้งแต่พ้นปากอ่าวเข้ามาแล้วลำน้ำกว้างบ้างแคบบ้าง ที่กว้างประมาณ ๒ เส้น น้ำจืดสนิท แต่เวลาน้ำเหนือลงมากขุ่นเป็นน้ำอาบวัว อาบกินไม่ดี เพราะเป็นน้ำล้างแร่ สองฝั่งลำน้ำนั้นมีสวนเรียงรายขึ้นมาทั้งสองฟาก ตั้งแต่บางยิโรขึ้นไปมีสวนแน่นหนาทั้งสองฝั่ง เป็นสวนทุเรียน หมาก มะพร้าว ลางสาด เป็นต้น สวนทุเรียน หมากเป็นใหญ่มีโดยมาก ลำน้ำเมืองหลังสวนนี้ดูงามด้วยต้นผลไม้ แลเห็นเขากันลำน้ำเป็นตอน ๆ เขาที่ริมน้ำและตกน้ำมีหลายแห่ง คิดระยะทางลำน้ำตั้งแต่ปากอ่าวขึ้นมาถึงหมู่บ้านบางยิโรทวนน้ำประมาณ ๒ โมง ตั้งแต่บางยิโรถึงบางขันเงินท่าบ้านผู้ว่าราชการเมืองประมาณชั่วโมงครึ่ง ที่บางยิโรนั้นหมู่บ้านมาก เพราะเป็นที่ผู้ว่าราชการเมืองหลังสวนต่าง ๆ ตั้งบ้านเป็นหมู่เมืองอยู่ที่นั้น แต่เดิมในหมู่บ้านนั้นมีตรอก ๒ ข้างกว้างประมาณ ๓ ศอก ข้างทิศตะวันตกไปประมาณเส้นเศษ มีตลาดร้านชำบ้างเล็กน้อย แล้วมีโรงกงสีเตาสุรา ตรอกข้าง

ตะวันออกยาวประมาณ ๒ เส้น มีร้านชำขายของบ้าง แล้วมีศาลเจ้าจีนศาลหนึ่งเป็นโรงจาก ระหว่างกลางตรอกและหมู่บ้านนั้นมีถนนใหญ่ และมีท่าน้ำทางขึ้นตัดเดินบกไปบางขันเงินได้ ถนนนี้ยืนขึ้นไปทางทิศใต้ พระยาจางวาง(๑) บิดาพระหลังสวนคนนี้ เป็นผู้ทำออกเงินจ้างมิได้เป็นการเกณฑ์ เป็นถนนกว้าง ๘ วา ยืนยาวขึ้นไป ๕๓ เส้น ถึงบ้านผู้ว่าราชการเมือง สองฟากถนนนั้นเป็นสวนขึ้นไปตลอดทาง มีรั้วไม้กั้นสวนตามเจ้าของจะทำ เป็นสวนผลไม้บ้าง สวนผักบ้าง เป็นเรือน เป็นโรงราษฎรเจ้าของสวนตั้งราย ๆ ไปเป็นแห่ง ๆ ตลอดจนถึงบ้านผู้ว่าราชการเมือง ทางอีกประมาณสัก ๑๐ เส้น มีสวนทุเรียนหนาแน่น และมีทางเข้าไปสวนผักของพระหลังสวน ที่เป็นสวนผลไม้ดอกไม้และผักต่าง ๆ สิ่งละเล็กน้อย นอกจากสวนใหญ่ คือ สวนทุเรียน หมากเป็นต้น ที่สวนนั้นผลไม้มีเป็น ส้ม ทุเรียน ลางสาด ละมุด มังคุด เขาแพะ มะพร้าวหมูสี เป็นอย่างละเล็กน้อย เป็นผักต่าง ๆ มีทุกชนิดอย่างละเล็กน้อย ไม้ดอก คือ จำปา จำปี มะลิ กระดังงาจีน ชมนาด กุหลาบ ยี่หุบ กระดังงาไทย ฝอยฝา มณฑา กานพลู อย่างละต้นสองต้นปลูกซำปนกันไปไม่เป็นสวนแต่ง มีโรงที่พักกลางสวนโรงหนึ่ง ที่ตัวถนนใหญ่นั้นมีโรงเรือนราษฎรตั้งอยู่ฟากถนน เป็นตลาดร้านเช่าขายของผ้านุ่งผ้าห่ม เครื่องใช้สอยบ้าง ของสดของคาวบ้าง เป็นโรงเก็บขายสินค้าบ้าง

---

(๑) คือพระยาดำรงสุจริตมหิศรภักดี (คอซูเจียง) ต้นสกุล ณ ระนอง จางวางเมืองระนอง

แต่ไม่ครึกครื้นไม่สนุก เพราะเป็นตลาดซึ่งตั้งใหม่คนยังไม่ติด ฟากถนนทิศตะวันออกมีบ้านหลวงปลัด ยังทำไม่แล้ว มีกำแพงก่ออิฐถือปูนสูงประมาณ ๓ ศอกเศษ กว้างประมาณเส้นเศษ กลางบ้านมีเสาก่อกำแพงก่ออิฐและรากตึกกำลังทำยังไม่แล้ว ถัดไปมีโรงทำงานเก็บอิฐเก็บปูนเป็นโรงใหญ่น้อยต่าง ๆ แล้วถึงกำแพงบ้านพระจรูญผู้ว่าราชการ

บ้านพระหลังสวนนี้ มีกำแพงข้างทิศตะวันออกเฉียงเหนือยาวประมาณ ๔ เส้น สูงประมาณ ๖ ศอก มีประตูตรงหน้าตึกกว้างประมาณ ๖ ศอก ข้างประตูมีตึกชั้นเดียว พื้นระเบียงปูกระเบื้องหน้าวัว ในประธานปูพื้นกระดาน ขื่อ ๓ วา มีเฉลียงหน้าเดียว หลังคามุงกระเบื้องสงขลาหันหน้าเข้าไปในบ้านยังไม่แล้ว ข้างตะวันออกมีโรงยาวหลังคามุงจากสำหรับทหาร ขื่อ ๖ ศอกมีเฉลียงด้านหน้า หันหลังเข้ากำแพง หลังตึกก่อกำแพงถึงมุม ด้านเหนือทิศตะวันตก กำแพงต่ำ เพราะที่ข้างนอกบ้านด้านตะวันตกนั้น พื้นดินต่ำลงไปจนถึงริมคลองแล้วมีถนนไปลงฝั่งน้ำ มีสะพานหันลงคลองบางขันเงินแห่งหนึ่ง ในบ้านมีสระน้ำและมีตึกเล็กหลังหนึ่งเป็นที่เก็บน้ำ ที่ปากสระตั้งสูบสำหรับสูบน้ำขึ้นมาจากสระสูบหนึ่ง ถัดสระน้ำนั้นไป มีโรงหลังคาจากยกพื้นเฉลียง ๓ ด้านหันหน้าไปหาตึกใหญ่ เปิดโถงเป็นที่กรมการพัก ขื่อ ๖ ศอก ขุดพื้นดินเป็นบันไดลงไปออกประตูตรงหน้าตึก ถัดประตูไปถึงมุมกำแพงด้านตะวันตกเฉียงใต้ มีตึกหลังคาตัด ๓ ห้อง เป็นที่สำหรับไว้เครื่องเหล็กและเครื่องกลึงต่าง ๆ ถัดตึกโรงกลึงไปในสวนข้างบ้าน มีสวนทุเรียนและ

ผลไม้ต่าง ๆ เป็นต้น ถัดไปมีกำแพงกั้นเป็นคอกสี่เหลี่ยมกว้างยาวประมาณ ๕ วา สูง ๒ ศอก เป็นคอกเลี้ยงหมู กำแพงด้านตะวันตกเฉียงใต้นี้ ยาวออกไปจนหลังบ้านจดกำแพงด้านตะวันออก ยาวประมาณ ๓ เส้น กำแพงด้านหลังทิศตะวันออกเฉียงใต้ มีสระน้ำตั้งสูบตามกำแพงนั้นปลูกเลื้อยเป็นต้น ตัวตึกผู้ว่าราชการเป็น ๒ ชั้นทำเป็นตึกฝรั่งหลังคามุงกระเบื้องสงขลา ข้อยาว ๕ วา ๒ ศอก ๓ ห้องมีเฉลียงรอบเฉลียงกว้าง ๖ ศอก มีมุข ๒ ด้าน ๆ ข้างตะวันตกเฉียงเหนือด้านหนึ่งด้านข้างตะวันออกเฉียงใต้ด้านหนึ่ง มุขยาวออกมาจากเฉลียงข้างละ ๕ วาด้านหน้าหันหน้าลงแม่น้ำ ด้านหลังมีชาลาออกไปเท่ากับมุข แล้วมีชาลาเล็กเป็นสะพานเดินถึงตึกครัว ในตึกนั้นกั้นด้านเหนือด้านใต้ถึงเฉลียงทั้งสองข้างเป็นห้องนอน ๒ ชั้นทั้ง ๒ ข้าง และมีห้องเล็กมีบันไดลงชั้นล่างทั้ง ๒ ข้าง แต่ข้างเหนือนั้นมีบันไดลงข้างนอกอีกบันไดหนึ่ง ห้องกลางเปิดตลอดยาวตั้งแต่มุขตะวันออกถึงตะวันตกเป็นห้องรับแขก พื้นปูกระดานปูเสื่อ ชั้นล่างนั้นกั้นห้องเหมือนชั้นบน เว้นแต่มีฝาผ้ากั้นตรงมุขด้านตะวันออกเป็นห้องกินข้าว สองข้างเป็นห้องนอนเหมือนกัน ข้างหลังเป็นเฉลียงเปิดโปร่ง มีทางเดินใต้ดาดฟ้าไปจดตึกครัว พื้นกระเบื้องหน้าวัว ด้านตะวันตกมีประตูบานไม้สลักปิดทองอย่างจีน มีกระดานป้ายอักษรคอเซ่อตรงเฉลียงนั้นเปิดโปร่งเดินตลอดถึงกัน ที่ใต้มุขเปิดเป็นทางรถ ในตึกนั้นตกแต่งเป็นเครื่องเรือนอย่างฝรั่งทั้งสิ้น ที่ตึกครัวนั้นหลังคาติดกับชาลาทางเดินของตึกใหญ่เป็นตึกชั้นเดียว ๓ ห้อง **หลังคามุงกระเบื้องสงขลา ห้องกลางเปิดโถง หลังตึกมีประตูออกไป**

หลังบ้าน ห้องซ้ายห้องขวากั้นเป็นห้องทำครัว ขื่อ ๓ วา ยาว ๑๘ วา เท่ากับตึกใหญ่ พื้นปูกระเบื้องหน้าวัว มีกำแพงชั้นในตั้งแต่มุมตึกครัวถึงตึกใหญ่ มีประตูเข้าออกทั้ง ๒ ข้าง ที่ชาลาในกำแพงชั้นในปูกระเบื้องสงขลาอย่างเล็ก ชาลาด้านเหนือหน้าห้องครัวมีบ่อน้ำ ตั้งเครื่องสูบน้ำมีท่อเข้าไปในครัวนอกกำแพงชั้นใน มีกำแพงชักตั้งแต่ตึกครัวออกไปจดกำแพงชั้นนอกทั้งสองข้างกับที่เป็นส่วนใน มีประตูเข้าออกได้เหมือนกันในหว่างชั้นในนั้นปลูกต้นผลไม้ต่าง ๆ มีทุเรียนเป็นใหญ่และผลไม้ต่างประเทศเป็นอันมาก มีเรือนปั้นหยาหลังคาจากหลังหนึ่ง ด้านใต้หว่างครัวหว่างตึกใหญ่ มีโรงจากโรงหนึ่งเป็นที่หุงข้าว ตรงตึกใหญ่นั้นมีตึกหลังหนึ่ง ๒ ชั้นหลังคามุงกระเบื้องสงขลา ขื่อ ๓ วาเฉลียงรอบ บัดนี้หลวงปลัดอาศัยอยู่ มีโต๊ะบิลเลียดเป็นที่เล่นที่นั้นด้วย ในเมืองหลังสวนนี้มีสวนเป็นอันมาก เพราะที่ดินดีหน้าแล้งขุดลงไปสักคืบหนึ่งที่ดินก็ชื้นพื้นดินถูกแดดไม่เป็นระแหง ตามตลิ่งริมแม่น้ำมักเป็น ๒ ชั้น ๆ ริมน้ำเป็นที่ลุ่มทำนาได้ ชั้นบนข้างในเป็นตลิ่งสูงน้ำไม่ท่วมเป็นที่ทำสวน มักจะเป็นอย่างนี้หลายแห่ง บนเนินเขาเป็นที่คนทำไร่ข้าว หมู่บ้านนั้นตั้งอยู่ตามสวนเป็นหมู่ ๆ ย่อม ๆ ตั้งอยู่ไกล ๆ กัน

จำนวนคนและบ้าน

บ้านโรงเรือนราษฎรที่ปากน้ำประมาณ ๒๐ หลัง มีคนประมาณ ๕๐ คน ที่ตำบลบ้านท่าพร้าวประมาณ ๑๕ หลัง คนประมาณ ๓๐ คน ตำบลบ้านบางยิโรประมาณ ๑๕๐ หลัง คนประมาณ ๑๐๐๐ คนตำบลบ้านด่านประมาณ ๗-๘ หลัง คนประมาณ ๓๐ คน ตำบลศาลาคริมบ้าน

บางขันเงินประมาณ ๘๐ หลัง คนประมาณ ๒๐๐ คน ตำบลบ้านหมู่หย่อม ซึ่งตั้งอยู่ตามลำน้ำและในสวนในป่าต่าง ๆ อีกมาก รวมบ้านโรงเรือนราษฎร ในเขตแขวงเมืองหลังสวนเห็นจะเป็นประมาณ ๔,๐๐๐ หลัง เป็นคนประมาณ ๒๐,๐๐๐ คน ถ้าจะแบ่งคนเป็นชาติ จะเป็นไทยประมาณสัก ๑๕,๐๐๐ คนเศษ จะเป็นจีนประมาณสัก ๒,๐๐๐ คนเศษ แขกจะเป็นสัก ๑,๐๐๐ คนเศษ คนไทยเป็นคนส่วยทองส่วยดีบุกปีหนึ่งเก็บคนละ ๗ บาท จีนเป็นจีนผูกปี้ เมืองนี้ผู้ว่าราชการเมืองเป็นจีน ชื่อตัวชื่อซิมเต๊ก เป็นที่พระจรูญราชโภคากร เป็นบุตรพระยารัตนเศรษฐีพระยาจางวางระนองที่ถึงแก่กรรม มีปลัดคนหนึ่งชื่อ หนู เป็นที่หลวงสโมสรราชกิจ เป็นบุตรพระนรินทรราชเสนี(๑) แต่เมื่อครั้งยังเป็นจ่าเขมงสัตยาวุธ ออกไปราชการเมืองไชยา มีภรรยามีบุตรอยู่หัวเมือง มียกกระบัตรอีกคนหนึ่ง แต่ผู้ช่วยนั้นพระยารัตนเศรษฐีว่าเป็นคนเบียดเบียนราษฎร แล้วหลบตัวไปอยู่เมืองชุมพร ตัวพระหลังสวนนั้นเป็นคนหนุ่มก็จริง แต่เป็นคนฉลาดเรียบร้อยที่จะจัดการบ้านเมืองและรู้ทางศิวิไลอยู่บ้าง ก็อาจที่จะจัดการให้เรียบร้อย และเป็นคนมีเงินเป็นเศรษฐีมีผลประโยชน์พอที่จะไม่เบียดเบียนเงินทองของผู้อื่นมีราษฎรเป็นต้น เป็นคนอารีเผื่อแผ่แก่ราษฎร และเป็นคนเฉย ๆ ไม่เป็นคนดุ หลวงปลัดนั้นเป็นหนุ่มหน้าตาดี พระหลังสวนรักใคร่สนิท หลวงยกกระบัตรหน้าตาเป็นคนพื้นเมืองและที่จะเป็นคนซื่อ เป็นคนใช้สอยของพระหลังสวนกรมการอื่น ๆ และคนใช้สอยเป็นคนไทยทั้งสิ้น เพราะเป็นเมืองเหลวมา

---

(๑) พระนรินทรราชเสนี นั้น ภายหลังได้เป็นพระยาเทพประชุน

แต่ก่อน พึ่งจะจัดการดีเจริญขึ้นยังไม่บริบูรณ์ ไม่ใคร่จะมีคนเดินตามถนน

ผลประโยชน์ในการหากิน

คนไทยทำสวนเป็นใหญ่ และทำไร่ข้าว และทำปลาบ้าง ตัดหวายทำไต้ ทำน้ำมันยาง ซื้อขายสินค้าบ้าง ขายของบ้าง จีนทำเหมืองดีบุก ทำภาษีตั้งค้าขายรับส่งสินค้าขายของบ้าง จำนวนสินค้าทุเรียนกวน ทุเรียนสด ขนุน ไต้ หวาย น้ำมันยาง หมาก มะพร้าว ดีบุก สิ่งของที่ขายในเมือง ผ้าพื้นของสดของคาวและผลไม้หลายอย่าง จำนวนสินค้าออก ทุเรียนกวน ขนุนกวน ปีหนึ่งประมาณ ๓๐-๔๐ ชั่ง ไต้ หวาย น้ำมันยาง ปีหนึ่งประมาณ ๑๐๐ ชั่ง หมากปีหนึ่งประมาณ ๒๐๐ ชั่ง ดีบุกปีหนึ่งประมาณ ๓๐๐ ชั่ง ราคาของขายในเมืองผ้าพื้นกุลีหนึ่งประมาณ๓๐-๔๐ บาท ผลไม้หมากดิบ ๑๐๐,๐๐๐ ประมาณ ๒๐-๓๐ บาท ทุเรียนสุกร้อยละ ๖ สลึง ถึง ๒ บาท ลางสาดกระบุงละเฟื้อง ๑ สลึง ๑ มังคุด ๑๐๐ ละเฟื้อง ๑ สลึง ๑ ละตอดองไหลละเฟื้อง ผลไม้หลายอย่างไม่ใคร่มีราคา

ภาษีอากรมีตามธรรมเนียม มีเหมืองดีบุก ๔ ตำบลต่อเขาแดนเมืองระนอง เรือคอเวอนเมนต์ไม่มี ๆ แต่เรือค้าขายของพระหลังสวนเองเป็นเรือสกูนเนอเสาครึ่ง มักจะต้องไปบรรทุกข้าวเมืองชุมพรเมืองย่างกุ้ง และในกรุงเทพ ฯ ออกไปจำหน่ายขายที่เมืองหลังสวน เพราะข้าวพื้นเมืองไม่มีพอ และพระหลังสวนมีเรือกลไฟเล็กอีกลำหนึ่ง ยาวประมาณ ๖ วา เรือที่ใช้สอยนั้นเป็นเรือมาดสำปั้นกลาย กำลังแคบเปลือ

น้ำ มีเก๋งเสาโปร่ง ๒-๓ ลำ เป็นของสำหรับขึ้นเมืองระนอง ถ้าไม่เป็นเรือเล็กก็ขึ้นไม่ได้ เรือราษฎรค้าขายในเมืองหลังสวนเป็นเรือจีนอย่างใหญ่อยู่ ๓ ลำ เป็นเรือเสาเรือใบเล็ก ๆ สำหรับบรรทุกไต้ หวาย น้ำมันยาง ทุเรียน หมาก ประมาณปีละ ๕๐-๖๐ ลำ พระหลังสวนมีช้างอยู่สำหรับเมืองประมาณ ๑๑-๑๒ ช้าง มีรถม้าหลังหนึ่ง รถญี่ปุ่นคนลาก ๕-๖ หลัง บ้านเมืองโคกระบือมีบริบูรณ์

จำนวนเงินที่ใช้กันในเมืองหลังสวนนี้

ใช้เงินบาทอัฐ เงินเหรียญและเงินรูเบี้ยที่เรียกว่ายำไปก็ใช้ได้เบี้ย ตะกั่วไม่มีใช้ ๆ อัฐกรุงเทพ ฯ

อาหาร

มีผัก ปลา หมู เป็ดไก่ ผลไม้ ทุเรียน ขนุน มังคุด ลางสาด เงาะ มะม่วง ส้มโอ ส้มเกลี้ยง ส้มมะแป้น สับปะรด สะท้อน หมาก มะพร้าว แต่ทุเรียนหมากเป็นใหญ่

ความ

ถ้อยความไม่ใคร่จะมี เพราะผู้ว่าราชการเมืองใช้ชำระเปรียบเทียบสุดแต่ให้แล้วไปเป็นพื้น ราษฎรต่างคนทำมาหากิน ตั้งบ้านห่าง ๆ เป็นหย่อม ๆ ไกล ๆ กัน ที่ตามสวนเป็นสวนใหญ่ ๆ ตั้งบ้านแต่โรงเดียวหย่อมเดียวก็ไม่มีอันตราย เพราะโจรผู้ร้ายที่สุดจนขโมยก็ไม่ใคร่จะมี

การร้อนเย็น

ราษฎรตั้งแต่พระยารัตนเศรษฐีจางวางเมืองระนอง มาจัดการครั้งก่อน บ้านเมืองเรือกสวนไร่นา การค้าขายเจริญขึ้นโดยมาก ราษฎรตั้งหน้าทำมาค้าขาย เพราะเป็นเมืองที่พึ่งจะรื้อบำรุงขึ้นใหม่ พระยารัตนเศรษฐีและพระหลังสวนก็ตั้งหน้าแต่จะบำรุงบ้านเมือง และราษฎรให้มีความสุขความเจริญขึ้นอย่างเดียว ได้ออกทุนสร้างถนนสร้างสวนสร้างตึกและโรงเรือนตลาดในเมืองหลังสวน ล่วงไปประมาณ ๑๐,๐๐๐ เหรียญแล้ว และถ้าพวกจีนพวกไทยจะตั้งการค้าขายขัดสนด้วยทุนจะทำการ ผู้ว่าราชการเมืองออกทุนให้ตั้งแต่ ๑๐๐ ถึง ๓๐๐-๔๐๐ เหรียญ ที่สุดจนกรมการที่เห็นว่าซื่อสัตย์สุจริตต่อราษฎรแล้ว ขัดสนลงก็เจือจานให้บริบูรณ์ เว้นแต่ถ้าผู้ว่าราชการเห็นว่ากรมการราษฎรคนใดเป็นคนเกะกะก็ไม่เล่นด้วย ผู้ที่ไม่สุจริตก็คิดหลีกเลี่ยงออกจากเมืองหลังสวนเองโดยมาก กรมการราษฎรพากันรักใคร่พระหลังสวนคนนี้โดยมาก ถ้าจะคิดส่วนดูจะมีคนรักใคร่สักสองส่วน ที่เกลียดชังสักส่วนหนึ่ง ผู้ที่เกลียดชังผู้ว่าราชการเขาว่าเป็นคนเกะกะเคยมีชื่อมีฝีมือ มาบัดนี้เมืองหลังสวนบ้านเมืองบริบูรณ์ด้วยบ้านเรือน และถนน ตลาดผู้คนมากแน่นหนาขึ้น และเรียบร้อยสะอาดขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก ผู้ว่าราชการจัดทหารสำหรับเมืองมีอยู่หมู่หนึ่ง เข้าเวรประจำเสมอ นายคนหนึ่งทหารไปรเวท ๒๔ คน ทหารหมู่นี้ไม่ใช่เป็นเลกเกณฑ์ ใช้คนจ้างตามใจสมัครจ่ายเงินเดือนให้นายคนหนึ่งเดือนละ ๘ เหรียญ ทหารเลวคนหนึ่งเดือนละ ๔ เหรียญ ทหารแต่งตัวใส่เสื้อกางเกงผ้าสีน้ำเงินขลิบเหลือง นายคาด

กระบี่ฝรั่ง ทหารเลวถือปืนสะไนเดอร์ปลายดาบมีคนชีบปั่สตันพร้อม ฝึกหัดท่าทหารอย่างยุโรป บอกคำอังกฤษ พอทำได้เป็นท่าทางเรียบร้อย เครื่องทหารและอาวุธเหล่านี้ เป็นของพระหลังสวนจัดซื้อขึ้น ทั้งสิ้น ทหารเหล่านี้สำหรับรักษาเขตจังหวัดบ้านผู้ว่าราชการเมืองและถนน ตลาด และเมื่อมีเหตุการณ์ขึ้น ก็ได้ต่อสู้จับกุมทันที ทำให้ราษฎรมีความมั่นใจ และมีความสุขขึ้น โคกระบือไม่เป็นอันตรายมีความสุขสบาย มีโคกระบือ บริบูรณ์เหลือทำการ เพราะที่นาไม่ใคร่จะมี ข้าวในเมืองไม่พอ อากาศ สบายดี

เมืองชุมพร

ชัยภูมิที่

เรือสุริยมณฑลทอดสมอปากอ่าวเมืองชุมพรทิศเหนือ น้ำลึก ๘ ศอก ห่างฝั่งประมาณ ๒๐ เส้น แลเห็นแหลมสน มีตึกขาว ๆ และมีเขาเรียกว่า เขามัทรีเขาหนึ่งแลดูยาวเตี้ย ไปหน้าเขามัทรีมีเกาะเขาหนึ่งเรียกว่าเขา มัดโพน เขาเล็กไกลเข้าไปมีอีก ๒ เขาเรียกว่าเขามัดหวายเขามัดไต้ มี เกาะอีกเกาะหนึ่งชื่อว่าเกาะแรด เกาะมาตราอยู่ไกลข้างทิศตะวันออก เฉียงใต้ในเกาะมาตราเข้ามาเยือง ข้าง ตะวันออก เกาะเสม็ด ข้างตะวันออก เฉียงเหนือแลเห็นเกาะง่าม และหมู่เกาะรังนกข้างเหนือหมู่เกาะปทิวไกล ๆ แลเห็นแหลมสนในเข้ามาแหลมนางสัก แล้วมีแนวฝั่งยื่นมาข้างฝั่งตะวันตก เขาไกล ๆ ซับซ้อนมาบรรจบปากอ่าวชุมพรทิศใต้ ที่ปากอ่าวชุมพรนั้น

ที่แหลมสนมีแหลมหาดทรายยาว ลำน้ำทิศใต้ออกไปข้างตะวันตกปากอ่าวกว้างประมาณ ๓ เส้น ฝั่งลำน้ำทิศตะวันออกมีสะพานเดินขึ้นไปบนฝั่งประมาณ ๒ เส้นถึงตึกท่านเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ทำไว้เพื่อเป็นที่พักข้าราชการ เป็นตึก๒ชั้นหลังคามุงกระเบื้อง ๓ ห้อง ขื่อ ๓ วา เฉลียงรอบมีผนังแต่ในประธานเฉลียงตึกเสาลอย มีบันไดขั้นใหญ่ ๆ กว้าง ๓ วา มีบันไดก่ออิฐขั้นใหญ่ๆ ข้างหน้าตึกยาว ๓ วา ข้างหลังตึกมีครัว ๔ ห้อง ขื่อ ๖ ศอก เฉลียงด้านเดียวกั้นห้อง ๒ ข้าง แล้วมีบ่อน้ำบ่อหนึ่งกั้นดินด้วยไม้กระดาน มีศาลาริมบ่อน้ำ ๒ ห้องเฉลียงหน้าเดียวหลังหนึ่ง ถัดตึกนี้ไปมีบ้านด่านหมู่หนึ่งมีกระโจมด่านตั้งเป็นที่สังเกต ถัดขึ้นไปเลี้ยวหนึ่งมีคลองแยกข้างฝั่งใต้ทะลุไปออกอ่าวสิว ราษฎรเรียกกันว่าคลองชุมพร ลำน้ำเลยขึ้นไปอีก ๓ เลี้ยว มีคลองแยกไปข้างทิศเหนือ เรียกว่าคลองท่ายาง ปากคลองกว้างประมาณ ๑๐ วา ปากคลองข้างแง้มตะวันออก มีหมู่บ้านราษฎรอยู่หมู่หนึ่ง อีกครึ่งเลี้ยวถึงท้ายบ้านท่ายาง ฝั่งตะวันออกที่บ้านท่ายางนั้น มีโรงกงสีภาษีรังนกอยู่หมู่หนึ่ง แล้วมีถนนไปเป็นตลาด กว้างประมาณ ๔ ศอก เป็นดินทรายขเบ็ด มีโรงเรือนราษฎรค้าขายริมถนน ๒ ฟากแน่นหนาตลอดไป มีโรงเตาสุรา ๒ ข้างถนน แล้วถึงศาลเจ้าจีนยกเป็นพื้นสูงประมาณ๓ ศอก ตลาดขายของนั้นเป็นร้านชำ ของเครื่องนุ่งเครื่องห่มเครื่องใช้สอยบ้าง มีร้านค้าขายเก็บสินค้าเสียเป็นอันมาก คิดตั้งแต่โรงกงสีรังนกทางประมาณ ๑๑-๑๒ เส้น ถึงวัดแห่งหนึ่งชื่อวัดโบสถ์ มีรั้วไม้เป็นเขื่อนที่โบสถ์ฝากระดาน ๓ ด้าน ก่ออิฐด้านหนึ่ง หลังคามุงจากข้างนอกโบสถ์เขียนเป็นเรื่องรามเกียรติ์ ข้างในเขียนเป็นเรื่องปฐมสมโพธิ

ประตูหน้าต่างผิดกัน เปนลายปั้นบ้างลายสลักบ้าง บานประตูสลักพื้น โบสถ์ปูกระเบื้องหน้าวัว มีแท่นรองพระประธาน พระประธานหน้าตัก กว้าง ๒ ศอกคืบ มีพระพุทธรูปใหญ่เล็กเปนอันมาก รอบโบสถ์มี กำแพงแก้วมีประตูเข้าเล็ก ๆ ๔ ทิศชำรุด ข้างโบสถ์ด้านเหนือมีโรงมุง กระเบื้อง มีเสาบัวอยู่ข้างในเปนที่ฝังอัฐิ ข้างโบสถ์ด้านใต้มีโรงหลังคา จาก มีธรรมาสน์ตั้งกับพื้นทำนองการเปรียญ ถัดออกไปมีโรงเล็ก ๆ ๒ โรง มีแต่เสาตั้ง ข้างในมีแต่กองอัฐิที่เผาซากศพแล้วเปนที่อศุภ-กรรมฐาน หลังโบสถ์ข้างตะวันตกมีกุฎี ๔—๕ หลัง ถัดวัดไปมีตรอก เดินตามซอกหมู่บ้านตลาดไปอีกประมาณ ๓๐ วา ถึงริมคลองลงเรือได้

อนึ่ง ในลำน้ำตั้งแต่ขึ้นมานั้น เรียกว่าลำท่าตะเภา ลำน้ำนี้ยืนขึ้น ไปประมาณทางสัก ๓ ชั่วโมงจึงถึงบ้านท่าตะเภา ซึ่งเปนบ้านผู้ว่าราชการ เปนหมู่บ้านตั้งเมือง มีหมู่บ้านราษฎรเรียงรายเปนหย่อม ๆ ขึ้นไปทั้ง ๒ ฝั่ง ไม่มีตลาดเหมือนบ้านท่ายาง หมู่บ้านท่าตะเภาซึ่งเจ้าเมือง ตั้งบ้านนั้น อยู่ข้างฝั่งเหนือไม่เปนท่าเลที่ค้าขาย ต้องถือว่าท่าเปนท่ายาง เปนที่สำคัญของเมืองชุมพร ปลายน้ำท่าตะเภานี้หยั่งขึ้นไปถึงเขาแดน

จำนวนบ้านจำนวนคน

บ้านเรือนโรงราษฎร ที่ตำบลบ้านปากอ่าวมีประมาณ ๒๐ หลัง คนประมาณ ๑๐๐ เศษ ที่ตำบลบ้านท่ายางประมาณ ๓๐๐ หลัง คน ประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ ที่ตำบลท่าตะเภาประมาณ ๑๐๐ หลังเศษ คน ประมาณ ๖๐๐ คน หมู่บ้านที่เรียงรายตามลำน้ำตามป่าตามสวนตามนา

ประมาณสัก ๑,๐๐๐ หลังเศษ คนประมาณ ๕,๐๐๐ คน รวมบ้านโรงเรือนในเขตแขวงเมืองชุมพรจะเป็นประมาณ ๕,๐๐๐ หลัง จะเป็นคนประมาณ ๒๐,๐๐๐ เศษ ถ้าจะแบ่งคนเป็นชาติ จะเป็นไทยประมาณสัก ๑๐,๐๐๐ คนเศษ จีนประมาณ ๖๐๐ เศษ และอื่น ๆ อีกหลายเพศ จึงเป็นประมาณ ๒๐,๐๐๐ คนเศษคนไทยเป็นส่วยทองส่วยดีบุกส่วยรังนกส่วยเงินและส่วยอื่น ๆ คนละ ๗ บาท จีนเป็นจีนผูกปี้ เมืองชุมพรมีผู้ว่าราชการเมืองคนหนึ่ง ชื่อพระยาเพ็ชรกำแหง เป็นคนชราอายุประมาณ ๗๐ ปีเศษ เป็นคนงุ่มง่าม มียกกระบัตรคนหนึ่ง ชื่อหลวงพหลภักดีเป็นบุตรพระยาชุมพรเดี๋ยวนี้ เป็นคนตามธรรมเนียม หลวงปลัดนั้นไม่มีตัว ราษฎรที่บ้านท่ายางมีจีนโดยมาก ไทยก็มีมากดูแน่นหนาไม่เบาบาง

ผลประโยชน์การหากิน

คนไทยทำนา ตัดมาด ตัดหวาย ตัดไม้กระดาน ทำยาบุหรี่ ทำได้ ทำน้ำมันยาง ทำปลา ทำสวน และซื้อสินค้า ขายสินค้าขายของ จีนตั้งค้าขายส่งสินค้าขายของ ทำไร่บ้าง ทำภาษีบ้าง สินค้าใหญ่ในเมืองชุมพร ข้าวหวายเป็นต้น และได้ น้ำมันยาง ยาสูบ สินค้าที่ขายในเมือง ผ้าม่วง ผ้าสี ผ้าพื้น ผ้าขาวม้า เสื่อกระจูด กระสอบ เขาหนัง เครื่องสด เครื่องคาว ผลไม้เป็นต้น ราคาสินค้าออก ข้าวเกวียนละ ๕ ตำลึง หวายตะค้า ๑๐๐ ละ ๒ บาท มาดเรือตั้งแต่ ๗ ศอกจนถึง ๔ วา ตั้งแต่ ๒ บาท จนถึง ๔ ตำลึง ได้ ๑๐๐ ละ ๑๐ บาท จนถึง ๓ ตำลึง น้ำมันยางถังละ ๒ สลึงเฟื้องจนถึง ๕ สลึง ยาสูบหาบละ ๕—๖ ตำลึง สิ่งของขายในตลาด

ผ้าม่วงผืน ๑ ราคาตั้งแต่ ๘ บาทถึง ๓ ตำลึง ผ้าพื้นผืนราคาหนึ่งตั้งแต่ ๖ สลึงถึง ๒ บาท ผ้าขาวม้ากุลีหนึ่งราคาตั้งแต่ ๑๕ บาท จนถึง ๒๐ บาท ภาษีอากรในเมืองชุมพรมีตามธรรมเนียม

อนึ่ง ที่เมืองชุมพรนี้ เป็นเมืองท่าเรือราชการที่ท่าด่านปากน้ำ ต้องมีฟืนสำหรับส่งเรือไฟเป็นอันมาก ยกส่วยให้เป็นค่าฟืนปีหนึ่งประมาณ ๒๐ ชั่งเศษ เรือคอเวอนเมนต์ไม่มี มีแต่เรือเก่า ๆ ชำรุดใช้ไม่ได้ มีเรือจีนเรือแขกค้าขายปีหนึ่งประมาณ ๒๐—๓๐ ลำ เรือย่อมเป็นเรือฉลอมเรือปากใต้ปีหนึ่งประมาณ ๑๐๐ ลำ เรือเสา เรือใบ เป็นเรือมาดขนกราบบ้าง เรือฉลอมบ้าง เรือมาดแจวใหญ่แจวน้อยบ้าง เรือสำหรับรับรองของผู้ว่าราชการนั้นเป็นเรือสำปั้นพาย มีกัญญาหุ้มหลังคาแดง เหมือนสำหรับแห่พระ กัญญาค่อนอยู่ข้างท้ายและเรือเป็ดประทุนเป็นต้น

จำนวนเงินที่ใช้ในเมืองชุมพรนี้ ใช้เงินบาทอัฐเป็นพื้น ถ้าจะใช้เงินเหรียญแมกซิกันก็ใช้ได้ เบี้ยตะกั่วในเมืองชุมพรไม่มีใช้ ใช้อัฐกรุงเทพ ฯ

อาหาร

ข้าว ปลา ผักสด ผักป่า หมู เป็ด ไก่ ผลไม้ ส้มจุก อีกอย่างหนึ่งส้มแป้น ลางสาด ขนุน สะท้อน หมาก มะพร้าว

๒๘

ความร้อนเย็น

ราษฎรตั้งการค้าขายบริบูรณ์อยู่เหมือนอย่างแต่ก่อน แต่รังนกปีนี้ราคาตก ฝนเมืองชุมพรชุก ข้าวงาม โคกระบือเป็นปกติ แต่อากาศที่

ปากน้ำ เวลาลมพัทยาลงจัดเกิดความไข้ที่นั้น แต่เหนือปากน้ำขึ้นไปไม่มีความไข้

ตำบลเกาะง่าม

ขึ้นเมืองชุมพร

เรือสุริยมณฑลแล่นผ่านเกาะมาข้างทิศเหนือ ไกลจากเกาะประมาณ ๒๐ เส้นเศษ แลเห็นเกาะง่ามอยู่ตะวันออกเฉียงเหนือของปากอ่าวเมืองชุมพร ห่างจากฝั่งประมาณ ๓๔๐ เส้น เกาะนี้ขึ้นเมืองชุมพร เป็นเกาะเกิดรังนก ดูมาแต่ไกลเป็นเขาติดกัน ๓ ยอดเป็น ๓ ง่าม ดูใกล้เป็นเขาติดกัน ๒ ลูก ลูกใหญ่เป็น ๒ ยอด ลูกเล็กเป็นหน้าเพิงผาออกไปรับลมว่าว เขาหมู่นี้โดยรอบทั้งหมู่ประมาณ ๓๐ เส้น เป็นเขาไม่มีต้นไม้ตัวเขาเป็นศิลาแดงศิลาดำ เป็นริ้วรอยร่องน้ำและยอดแหลมปุ่มป่ำหลายแห่ง ตามซอกมีต้นไม้ไม่สู้ใหญ่ขึ้นเป็นหย่อม ๆ ตามรอบเขาเป็นพื้นกว้าง เป็นลาดที่แห่งใดก็มีบ้านโรงเรือน ตั้งเป็นหย่อมมีหลายแห่งรอบเกาะ ตีนเขาลงในน้ำชัน มีหาดกรวดเป็นแห่ง ๆ เขานี้ดูตามเรือที่แล่นงามนัก เหมือนเขาจีนที่ก่อในกระถาง ๆ หนึ่งควรดูควรชมได้ ที่ว่าเกาะนิดหนึ่งเท่านั้น ทำเงินได้ถึงปีหนึ่ง ๑,๐๐๐ ชั่งเศษ ต้องถือว่าเป็นเกาะที่อย่างเล็กได้เงินมากที่สุด ลักษณะที่เกี่ยวข้องแก่การทำรังนกในเกาะนี้นั้น มีถ้ำเป็นปล่องที่นกนางแอ่นอาศัยทำรังอยู่นั้นประมาณ ๑๔ ปล่อง

เป็นปล่องใหญ่ประมาณ ๔—๕ วา ๓ ปล่อง เป็นปล่องเล็กประมาณ ๔ ศอกจนถึง ๘ ศอก ๑๑ แห่ง ในถ้ำนั้นมืดลึกมาก ข้างในถ้ำนั้นเป็นขรุขระซอกเล็กซอกน้อย นกนางแอ่นเข้าไปอาศัยแล้วคายน้ำลายติดกับศิลาตามปุ่มป่ำเป็นหมู่ ๆ ตัวรังนั้นที่อย่างใหญ่เต็มคราบ นกทำรังได้ประมาณ ๓๐ วัน รังใหญ่ยาวประมาณ ๔—๕ นิ้วเป็นกาบหอย ที่อย่าง ๑๕ วันแคบประมาณ ๓ นิ้ว และบางลง ที่ทำน้อยวันยิ่งแคบยิ่งบางลง กำหนดนกจะมาอาศัยทำรังที่เกาะนั้น ฤดูหนาวตั้งแต่เดือนยี่จนถึงเดือน ๙ พอลูกนกบินได้แล้วก็พากันไปจากเกาะเขานี้ ไปอาศัยที่อื่น ๆ จนถึงฤดูหนาวใหม่จึงกลับมารัง ถ่ายฟองต่อไปอีก เวลาที่นกอาศัยอยู่ถ้ำนั้นเวลาเช้าก็พากันไปเที่ยวหากินบินขึ้นจากปล่องเป็นหมู่ กลุ้มขึ้นไปสูงเหมือนลำตาล แล้วจึงบินแผ่ร่อนปีกหางกระจายกันไปทั้งสิ้น ครั้นเวลาบ่ายก็กลับมายังเขาพร้อมกัน พากันลงทางปล่องไปอาศัยนอนในถ้ำนั้น วิธีคนที่จะทำรังนกนั้น ตั้งแต่ฤดูเดือน ๔—๕ นั้น ลงแซะรังนกเป็นครั้งที่ ๑ ต้องไปแซะทุก ๆ วันติดกันประมาณ ๓๐ วันแล้วเลิกหยุดพัก ไปจนถึงเดือน ๖—๗ เป็นครั้งที่ ๒ ต้องแซะอยู่ประมาณ ๓๐ วันเหมือนกันแล้วหยุดไปอีก จนถึงเดือน ๙ เป็นแซะครั้งที่ ๓ เมื่อถึงฤดูนกไปจากเขาไม่กลับมาอีกแล้ว ก็แซะรังนกที่ทำตกค้างอยู่นั้นทั้งสิ้น เรียกว่าล้างถ้ำเก็บจนสิ้นเชิง ในเวลาที่คนไปทำการแซะรังนกนั้นต้องลงไปในถ้ำทำการตั้งแต่เวลาสายนกไปหากินแล้ว เวลาบ่ายวัน ๆ ก่อนนกกลับมานอนต้องเลิก มิได้รังแกทำการรบกวนเวลานกอยู่รัง วิธีที่คนไปแซะรังนกนั้นต้องปีนเขาขึ้นไปจนถึงปากปล่อง ตั้งแต่โรงอาศัย ปีนลดเลี้ยว

ขึ้นไปถึงปากปล่องประมาณ ๖—๗ เส้น บางแห่งก็ไกลบางแห่งก็ใกล้ เวลาที่ถึงปากปล่องแล้ว ต้องมีสาแหรกผูกเชือก คนทำการนั่งในสาแหรก คนหย่อนสาแหรกหย่อนลงไปไว้ถึงก้นถ้ำพวกหนึ่ง อีกพวกหนึ่งเที่ยวค้นหารังนกในถ้ำตามสูงตามต่ำตามที่จะมีรังนกเป็นหมู่ ๆ คนที่หย่อนสาแหรกลงไปในถ้ำนั้นต้องมีเทียนจุดไฟลงไปส่องหาและมีเครื่องมือสำหรับแซะรังนกรูปเหมือนวงเดือนครึ่งซีก งอเหมือนจอบเล็กกว้างประมาณ ๔ นิ้ว มีด้ามไม้ไผ่นางนวลลำโตเท่าไม้รวก ยาวประมาณ ๔ ศอก แล้วมีไม้ชนิดนั้นอีกหลายลำ ๆ หนึ่งยาวประมาณ ๔ ศอก สำหรับต่อด้ามเครื่องมือนั้นให้ยาวไปแซะรังนกที่ไกล เมื่อเวลาแซะนั้นถ้าที่พื้นถ้ำเป็นเหวคนข้างล่างจะเก็บรังนกไม่ได้ ก็ต้องค่อยแซะเกี่ยวเอารังมาใส่ย่ามผ้าดิบ ที่แขวนไว้ที่สาแหรกที่ตัวนั่ง ถ้าเป็นที่ไม่มีเหวก็แซะรังนกตกลงไป ผู้แซะร้องให้เสียงกับผู้เก็บข้างล่าง ให้เก็บรังนกที่ตกเมื่อเวลาทำการได้เวลาจะขึ้นคนข้างบนปากปล่องก็สาวสาแหรกที่คนนั่งขึ้นมาพากันกลับไปที่อยู่

อนึ่ง มีคำพวกทำรังนกกล่าวว่า ในพื้นถ้ำรังนกที่เกาะง่ามมีงูหลามอยู่ตัวหนึ่ง โตประมาณ ๓—๔ กำเป็นงูเจ้า อาศัยอยู่ในถ้ำใหญ่ ถ้ำอื่น ๆ นั้นก็มักจะมีงูหลามดังนี้หลายตัว เมื่อเวลาคนลงไปในพื้นถ้ำ ถ้างูหลามออกมาก็เอาเทียนจุดไฟติดวางไว้ แล้วเดินหลีกไปเสียที่อื่น งูนั้นก็ไปเล่นไฟอยู่ที่ไฟไม่ทำอันตรายคน งูหลามเหล่านั้นได้อาศัยกินนกนางแอ่นที่ตกลงไปในพื้นถ้ำ คนทำการรังนกถือลัทธิกันว่า ไม่ให้ทำอันตรายแก่งูเหล่านั้น วิธีการที่รักษารังนกนั้น ต้องมีผู้มาตั้งโรงตั้งเรือนรักษาอยู่ที่เขาเกาะง่ามนั้นเป็นหย่อม ๆ รายไปรอบไม่ว่าเวลาใดกว่าจะล้างถ้ำสิ้นฤดู

นกกลับไป และมีศาลเจ้าศักดิ์สิทธิ์ทำการบูชาตามที่มั่นใจ ที่จะได้กล้าหาญทำการได้โดยสะดวก เมื่อเก็บรังนกได้เป็นคราว ๆ เรือกงสีรังนกที่เมืองชุมพรเป็นเรือเลาเรือใบ ออกมารับบรรทุกรังนกเข้าไป ณ เมืองชุมพร ราคารังนกที่อย่างดีอย่างใหญ่ และขาวสนิทไม่มีขน หนักชั่งจีนเป็นเงินตั้งแต่ ๖๐ บาทจนถึง ๘๐ บาท อย่างที่ ๒—๓ ที่ไม่สู้ขาวและมีขนติดบ้างรังเล็ก ๆ บาง ๆ หนักชั่งจีนหนึ่ง ราคาตั้งแต่ ๔๐ บาทถึง ๖๐ บาท รังนกอย่างที่เรียกว่ารังนกแหลก เมื่อเวลาล้างถ้าเป็นรังนกไม่เต็มรัง ทำได้ครึ่งค่อนนิดหนึ่งหรือพอติดเขาเป็นสะเก็ด และมักมีสีแดงเป็นโลหิตของนกอย่างนี้ หนักชั่งจีนหนึ่งเป็นราคาหนักตั้งแต่ ๒๕ บาทจนถึง ๓๐ บาท จึงเห็นว่าควรกล่าวเกาะง่ามไว้ทั้งงามน่าดู และมีผลประโยชน์ตามที่กล่าวมาแล้ว

สิ้นเรื่องแต่เท่านี้

◎ ความ สุขสำเร็จได้ โดยความ สัตย์ฮา
รัก สัตย์ต้องรักสาม สิ่งต้น
ใน ศาสนกษัตริย์นาม เมืองชาติ ตนนอ
สาม รักประเสริฐล้น เลิศแล้สัตย์ถึง ฯ

□ □ □

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ นายกำธร สถิรกุล ผู้พิมพ์และผู้โฆษณ

๑๖ พฤศจิกายน ๒๕๐๐